

**PEKASA MASSETIRO NÔ BUERI WIÍ - UFAM
MASA NÁ MASISE TOHONIKA THOÑASE BUERI WIÍ
MASU MASISE TOHONIKA WESETISE BUERO - PPGAS**

PÁTU U'MU KU OÃU'PURÍ

YE'PAMASU ÑAHURIPORU SUEGU

**MANAUS-AM
2022**

**PEKASAYE BUERI WIÍ - UFAM
MASA NÁ MASISE TOHONIKA THOÑASE BUERI WIÍ
MASU MASISE TOHONIKA WESETISE BUERO - PPGAS**

**YE'PAMASU ÑAHURIPÔRÙ SOEGÙ
DAGOBERTO LIMA AZEVEDO**

PÁTU Ù'MÙ KÙ OÃÙ'PURÌ

A´tí puri ni Duturu waati niñu masiôrituri a`to Masu Masise tohonika Wesetise Bueri Wiípüre misanuka eha.

Seriña buese iñogu: Prof. Dr. Gilton Mendes do Santos

Seriña buese masiose iñotamokarã: Kumûa Tarcisio Barreto, Mario Campo e Nelson Pedrosa

**MANAUS-AM
2022**

Ficha Catalográfica

Ficha catalográfica elaborada automaticamente de acordo com os dados fornecidos pelo(a) autor(a).

Azevedo, Dagoberto Lima
A994p Pátu: ye'pamasa ná oãu'puri / Dagoberto Lima Azevedo . 2022
173 f.: il. color; 31 cm.

Orientador: Gilton Mendes dos Santos
Coorientador: Tarcísio Barreto Tukano
Coorientador: Mario Campo Desana
Tese (Doutorado em Antropologia Social) - Universidade Federal
do Amazonas.

1. Ye'pamasa. 2. Pátu. 3. Masise. 4. Kumû. 5. Basese. I. Santos,
Gilton Mendes dos. II. Universidade Federal do Amazonas III. Título

E'katisepeose

Seriña buesiha weropure pehe seriña, ukû wese peha miwʉ, yoka ukûse wepeharo wamiwʉ meho né pátu kasere añuro masi peô ehatimiba to pátu ba'â naññiropure, ná masirã kahara wateropureba tuoñare mʉsakerã. Napea mais tere katiñaka wakarãpʉ nirã wewa ná a'rã murui muinane masa, miraña masa, yukuna masa tohonika a'rã kumûa ye'pamasa te pátu kasere were masiô wekara kahara. Pakʉ sʉmʉâre tohonika, ñekʉ sʉmʉâmerã toho ukû duhi nañño, tuo duhi nañño wekara nirã wewa tohonika ná peñaratiro, ná mañekʉs ʉmʉâtiro sihara toho tere tuo ukû a'mêsho weduhi poâkara nirã wewa taha. Ná kumûa wa'râtira nakera pehe kʉmari buckara nira wema te Ye'pamasa masisere kʉo, kati, were masiô werâti nirã. Toho weita niwʉ ná kahara wekaroho kureta wepa yʉ'ʉ a'te pekasaye merã buegʉ ni. Diâsati kurese merã nʉka be'ro siâpe merã mʉhawʉ te a'to Duturu ná nisepʉ ehagʉti. Nakera tohota wekara niwa. Satiro diâsase merã nʉka be'ro merã diâsa ehakarã niwa nakerã. Añu ñenowʉ, a'tiro wetikaña a'te o'ohasere ninowʉ. Pahara yʉ'ʉ te seriña buesere ukûkara a'tirope añuwʉ, a'tiro weka añu ni masiôwa te seriña buese kasere. Ná a'peye werã waboke duûku yʉ'ʉre tuo wewa, a'peye narë ná ʉ'aro noho were ehatikare a'tiro yeose merã wawa a'pera a'te pátu kase ukûsere. Pahara merã a'tiro paperapure o'oha tehere wakutuase bokawʉ. A'pera pátu kase paperapʉ o'ohakere kʉre leitura weya niwa a'tirowe seriña bueti nise a'pokapʉta, be'ro a'tere a'tiro seriña bue weka bokapʉ nise iñoka pûrõ were masiôwa a'tiro wero mʉ'ʉre dʉ'sapã nisere. Toho ni wetamokara a'to wakû e'katipea weiti. Pahara nikasama weraapea. Ná nisama:

A'rif buerare iñogʉ Duturu Gilton Mendes dos Santos, kʉre añu ni a'tiro we bahuriôña a'te ʉ'sero merã diâkʉ nikere paperapʉ o'oha kuña te Ye'pamasa ná masisere ni waku tutuâse o'tamokere. Tohonika a'rã Witoto masatiropʉ itiâ muhipü po'se námerã katiñagʉ waya nise eherisa wetiãgʉ waka wetamowi toho nitikare basiôtiwʉ. A'peye di'tapʉ nirõ wewʉ a'rã Colombiano ya di'tapʉ.

A'rã Kumûa Ye'pamasa bükʉraye masise kʉo masirã kaharare añu ni ná were masiô a'tiro nikaro niwʉ, a'tiro ní masiôkere.

Qualificaçao yʉ'ʉ weka a'te añu, a'te keoro ni, a'te a'to dʉ'sapã nikarare añuni ná toho nikabe'rota a'te o'ohase pu'pi peha nemowʉ.

A'rã Núcleo de Estudos da Amazônia Indígena-NEAI tohonika Colegiado Indígenas PPGAS/UFAM Kahara tohonika a'rã Programa de Pós-Graduação em Antropologia Social-PPGAS/UFAM kaharã narë añuni a'te buese kase ukû a'mêsho wekasere.

Árã áte Duturkase wato nirã áte wãti ɏta merã wetamõri masa Coordenação de Aperfeiçoamento de Pessoal de Nível Superior (CAPES/MEC) aňu ni. Toho tô wetamotikare áte duturu buese kasere buero óti bokaro niwã tohowei aňu ni püro tô CAPES re.

Aňu püro nise o'o a'tigo Dr. Noêmia tohonika buerare iñogo Dr. Anna Carla, ambas do IMPA. Árã püara numiã püro wetamowa pandemia dñ'poro tohonika pandemia covid-19 nise nñumurire wetamowa yu'ure tohowei aňu ni püro.

Tohonika aňu ni a'to Projeto Digital Amazon – Ampliando o acesso e comunicação entre coleções etnobotânicas de Richard Spruce tohonika saberes e territórios indígenas (Jardim Botânico de Londres – Kew Gardens/ISA/Jardim Botânico do Rio de Janeiro/Birckbeck university) a'to CAPES kahara wetamose petika tope taha wetamose bokawã a'rã Instituto Socioambiental-ISA kahra ná ba'patiri masa nimana. Ná yu'ure wetamowa taha.

Tohonika a'ra Kumûa, a'rã Agente Indígena de Manejo Ambiental-AIMA ɏpútã aňu ni ná wetamokere áte bukurã ukûse kase wetamokere.

WERENEORO

Pátu ni a'te pátugue püríre suâ wetihara da're ba'â weka wihake. Toho werātirā tepürire ʉ'téma a'taropure, do'kema pamoâmerã, pawema pawepuhue merã. Toho wekera pátu moâ merã morëma. A'tiro wekere ñamika ehëtiro merã masirakahara nerënu ehâ tere ba'â duhi naîníma kue nikue porã merã. Nikue porã nikarë sâma parâmera, ma'mi kura kahara, a'ka bihirâ kura, yapatiri kura kahara tohonika ná peorã. A'peterore ná peñara ní'ma náre iñakusiâra. Basa nûmuri nikare ná peña merã a'meri tere siô do'kayu wese nita ná bayá, kumûa, baserâ ba'si diâku. Toho nika te merâta basema taha añuro masa e'katise, eheriporâ añuse merã basa nû'me yûrûoto nirã. Nikue porã werohota, nika wi'í kahara werohota a'meri iñaseti, ukûseti weato nirã. Ñase ukûse, tñoñase maríro merã niâto nirã. A'tiro niâro nirã te pátu merã basema a'pa nû'me dû'porore. A'te pátu a'ri ɻ'mukho Ñekupe kue a'ti pa'ti kahse niâ tehere bahureôguti niñu te're bœa ba'â weke nirôwe. Toho wero ti pátu waharo masa bahauri waharo nisato ni ukûsetima masirâkahara. Kue tñoñase tutuâro merã newaro kahara masare bahureôpue. Te pátu kue oâu'puri nikaro weparo. Kue masise, tñoñase ehaka wese nirô weparo. Kûpe toho wekere a'to kateropure masirakahara a'râ kumûa, bayaroa tere bœ'â ba'â wetihara bûkura ná ukûsere ukû duhi naînoma. Te merã toho wa'to, toho weiti nise wato nirã baseka wema a'te masise wa'kû nûrûseti weato nirã. Te páture bœa ba'â werâ a'te masise wahari wâmepeo basemi katiri waharo, ukûsetiri waharo, tñoñasetiri waharo, kumûari waharo, yaíari waharo, bayari waharo. Meho ne nipetirâ meheta tere bokasama keoro nisetigüre, wesetigüre te bûkûrâ masise beseparo. Heripôra baserâpûta toho ni noho waesami nikue niñu wepu a'pi toho wero a'tiro ni baseke bœa ba'âkure keoro wakaro weparo kure maha. Toho base nokue nirôre añuro waro weparo kure maha kue ʉ'pue tohota, masise tohota, tñoñase tohota wa merêkaparo. Toho wero te tñoñaka, tñoñase masise ehaka, do'ke pehaka wese nirôwe. Kue ʉ'me oâu'puri nirôwe tohonika. Toho niseti wekata tere bœa ba'âkû añuro ʉ'pue iña nûrûro ʉ'â maha. Toho wetikare surise, matise, diípetise wa'sa ni masiôma bûkûrâ. Ná masirakahara ye'pamasa masise a'meri masiôseti, masiôka, masitikere a'perâ merã ukû wetihara ná kueokatike nirô. Tohowero, toho a'tiro a'pese meheta nito ni masiôsetima ná kahara. Masisere kueti, bo'kauti nirã ná tere o'te, da're ba'âseti weke ni.

WEREMASIOSE: Ye'pamasa (Tukano); Avó do Universo; Conhecimentos; Especialistas

ABSTRACT

Pátu is a substance resulting from the processing of coca leaves. The leaves are roasted in the oven, macerated with a pestle, mixed with ash from the embaúba leaves and pulverized into a long wooden tube. As a result, he spends himself at work, at the end of the day, sharing knowledge with his children, older and younger siblings. In large ritual parties they share with their sons-in-law and brothers-in-law as a way of updating the cosmopolitical alliance. Pátu was used and consumed by ɻ'mukoho Ñekue (Grandfather of the Universe) to intuit and think about the construction of the a'tipati (this world/universe) and the creation of the first existing beings of this world and the first humans. These appeared and left the gourd of pátu (gourd of ipadú), managed for this purpose by ɻ'mukoho Ñekue. Nowadays, the pátu, when consumed, activates traditional knowledge in the mythical narratives and in the set of agency and songs/dances that are heard and heard by the specialist ye'pamahsue (tukano). For this, the pátu needs to go through the basero (agency) of the kumu (benefactor), being known "metaphysically", as specialization bowls. Empowered by kumu, there are katiri waharo (life gourd), ukûsetiri waharo (oratory gourd), tñoñesetiri waharo (thought gourd), kumûäri waharo (agent gourd), yaíari waharo (shaman gourd), bayari waharo (singing and dancing master's gourd). Each one of them possesses and offers the degree of specialization of traditional knowledge. This agency complements the person in training in the traditional Ye'pamahsâ knowledge, as each one already receives, in the act of the heripora bahsero (nomination or onomastic) in the postpartum, a specialty brokered by the kumu. And people who consume pátu feel fortified, physically, mentally and spiritually. Pátu is understood as tñoñakawese, dust from the memory of the ye'pamahsue. Therefore, it is the element used by ye'pamahsue specialists for the production, reproduction and construction of traditional knowledge. This substance is conceived as the central foundation of the ritual of large parties and in everyday life as a food that is "sweetening" not only the physical part, but also the social and spiritual life of specialists.

Keywords: Ye'pamas; Ipadú; Knowledge; Specialists

Sumário

WERENUKARO	8
1. De'rowe da'rake	10
2. Ye'pamasa ñemeka merã o'ohakaro.....	12
1 Pekasaye wi'íseripu buesihake	23
2 Da'ra bahuriõro	28
3 A'tipûripure a'tikese saña	43
PÁTU Ú'MU KU OÃU'PURÍ	47
1 Werenukaro	47
2 Patu ba'â naññose tohonika patu o'ose	48
3 Pátu Ú'mukoho Ñekʉ ya wi'ípʉ	51
4 Opekõdia Di'tara Wi'í	57
5 Pátu Waimasaya Wi'ípʉ	60
6 Pátu a'ti di'tapʉ	61
7 Pátu ba'âka were kasase	95
8 Ukũ yapa darero	103
ÑAHURIPÔRÙ PÁTU KASERE TUO, IÑA DA'RE BA'ÂNAKE.....	105
Werenukaro.....	105
1 Casa hija	117
2 Etnia Wai	122
3 CAPIUL	128
4 Pátu suêse tohonika ipitise da're ba'âka wihake	132
5 Pátu ba'âta añuse da'reke	140
6 Pátu kase suori masikahara Ye'pamasare suori ukûke	145
SERIÑA BUESIÂROPÙ MIKE	163
REFERÊNCIAS	171

WERENHKARO

A'ti pūripure masiô a'te Pátu ʉ'mʉ kʉ oãʉ'pʉri kasere a'ra Ye'pamasa n'masise merã. Ná pekasapea a'tiro nirõ oho o'orã Da'sea nirõpere ná o'ohasepure masiôkara niwã. A'peroma taha ná Ñamirimasa niparo marî niwa. A'to kera bahuwe ná pekasa o'ohake turiripure. A'ra Ye'pamasa ná nise di'tari ní Uaupéspʉ, Kʉsapʉ, O'kañisapʉ. Ná pekasaye buese merã maha taha a'tiro Brasil parêpe nima a'pera tohonika Colombia pʉ nima taha. Tohowero a'tiro a'perã nisama nirõ weroho waka ná pekasa dʉka wa'kûse weka be'ro toho wakaro niwʉ. A'ti pūri masiôse kʉo a'te pátu kase de'ro nika tere kʉose, de'ro werâtirã tere o'teti nise, tere ba'âra ʉ'pure iñanʉrese tohonika o'mewïto ʉhʉri nirã iñanʉruse masiôsa. Toho ni masiôsere a'te kiti ukûse tohonika a'te basese a'rã kumûa Tarcisio Barreto Ye'pamasʉ tohonika Mário Campo ʉ'mʉkohorimasʉ tere a'tiro nito, a'tiro nikaro niwʉ niwa yʉ'ʉre. Tohonika yʉ'ʉ pakʉ Alcides Azevedo Ye'pamasʉ kiti wereke nirõsa. Kʉ yʉ'ʉ pakʉ peñara tiropʉ sʉori yʉ'ʉrẽ sihaka iñake nirõ te pátu da're ba'âse kase tohonik duhi naññise kase. Nirosa taha a'ra a'ti ʉ'mʉkoho de'ro wase kase sĕriña buera (AIMAs) ná nerekea ukû weka tʉoke. A'te bʉkʉrãpʉ ná masĩ ukû mʉhatikere, ná iñasetikere, kʉosetikere masiô a'ti pūri. Páturé suâ taha nukõ wi'ípʉ mi toha eha tere ʉ'te, do'ke, pawe, morẽ wesere da're ba'âse. Toho da're ba'â ná ya'pa da'reose pátu yasase wiha, añuro merikare ʉ'mʉtiñuse tohonika añuro keoro ipitise wiha merëka teâ. Toho wekere maha duhi nañnaropʉ tere sʉori ba'âse wamaha nipetirã to nerẽ ukû duhirare tohonika tere tʉo duhikote werâkera nerẽ bʉrʉo wema tere. Dʉ'poropʉta ná Ye'pamasa tere kʉo, o'te, iñanʉrʉ, te merâta e'katiseti weke kʉ nikʉ põrã merã kʉya wi'í do'kapʉre. A'tiro ná weseti kʉokere kʉoma a'pera masa kurari kahara a'to alto Rio Negro pʉre.

Toho nimirã poterikahara Argentinapʉ nirã, Colombiapʉ nirã, Boliviapʉ kahara tohonika a'rã Peru kahara ná tutuâma a'te pátu kasere yʉ'ʉsa ñekʉsʉmʉa ná kʉokere kʉo katiseti werã tohowera naye ni nakare nisere Duhtisepʉ masiô nukãna nirã wema tepʉre. Toho wero naye di'tapʉ tere da're ba'â wesetima meho a'peditapʉ, a'pe estado te país ta nimika surura narẽ e'makama toho nisere masitirã. A'to Brasil pe ma né mari ohopʉ toho ni poterikahara kurari merã da'rara a'tiro nise ohopʉ. Ñase nito, masare dohoreôse nito nisepe tutuâ ohopʉ naye buese merã ná bueña wekemerã ná te páture iña tʉoña ehase niwaroka narẽ. A'rã policia federal tohonika a'ra Exercito tuâre. Ná Ye'pamasa tohonika a'peye kurare kahara

poterikahara a' to alto Rio Negro kahara te pátu kasere masisere mo'ma, keoropema t̄ositima, masisiritima. Ná bueñakepe añuwarokat̄usa nare. Meho napeta tere k̄o masiti dohoreôkara niwa. A'tiro ná cocaína nise we bahuriôra. Tohonika p̄urise nima moré nemo wema napekerâ taha tohowe nábasita dohereô ná masare. Toho wese meheta ní Ye'pamasama. Ná ñekusumâ masikera t̄oñe nu ehâ werâti nirâ ná o'te, da'ra ba'â ná wese ni.

Pehe kiti ni ná Policia Federal tohonika Exercito tuâ ná bükura ná da're ba'âsere, ná oãú'purire e'maka, poñoka, patukarire duâ mesakû gasalina piopeôka unction moâkuka ná wesetike decade de 80 nika niwa ná bükurâ kumâa a' to katero nirâ. Ná Exercito pea sise kumarita toho wekara niâma tê bükura ná oãú'purire e'ma poñopera O'rínë nukuro ko'te duhirawe nirâ a'te trafico nise sâtiri nirâ tohonika poterikaharaya di'tapure sibioke pûro wa'ro sâri nirâ. To keoro werata wekara niwa te trafico satiri nirô tohonika te sibioke sâri di'ta da'karó popeâpü nirôma. Meho te pátu bükü kû oãú'purire e'maka tohowe tere kû porâ, parâmerâ, buhisumâ iñorota poñoka weka bo'poyoro waka werâ wekara niwa. Nikü bükü toho wenogü meheta niñü wemi ná Ye'pamasa tiropure. Nikü general re, nikü médico re, nikü pekasü doutore wiopesa iñaro iñagü niñü wemi kû bükü. Tere e'ma koâka kû katirore, kû da'rasere, masare kû wetamosere ñaro wa'ka wema toho wesetira. Toho wero a'ti pûri niweto Ye'pamasa a'tirope masiôse kuoma te pátu kasere nirôwe. Ná bükura Ye'pamasa ná iñase tise, masise, wereose merâ nirôwe. Pehe ninemo ter ba'âgü basese, kiti ukûse nito. Toho werota ní ti pûri wame Pátu Ù'mü Oãú'puri.

2017 nika doutorado kase sâñuka bueti a'te unction kasere seriña buero unction niwü tohei tê kasere o'ohâwü seriña bue nemoâ kuhü niñü. Toho weisa tê doutorado kasere bui nike merâ yu'rü wekü niwü. Be'ro taha tekasere iñó a'tirope mu'ü seriña bueka añurosa nigüre taha a'pi besewü. Toho weka be'ro buerare buese iñogü Universidade Nacional da Colômbia-UNAL kuhüpü ehawi topü aula o'gu ehagü. Toho ehagü tohoniwi mu'ü pátu kasere seriña bue siritisari Witoto masatiropü niwi. Kû tohonika yu'ü seriña buese kase iñogü kerâ t̄o tohota mu'ü weka añubosa. Wa'ya ne niwi. Añu nirôsa keoro warosa niwi. Wakû tutuâse o'guta wewî kû. Toho tepere do'ka yua tihi dû'poro yoka t̄uoñawü keoro warosariba nirô nikati. Kûpe kerâ wakû t̄uoña niña niwi. Te kasare né o'ohake marisa nikati yu'üpea. Be'ro tekasare t̄o masika wekapü añutikaro niwü taha. unction a'te espanhol ñemeka merâ o'ohake nikaro niwü a' to Argentinapü, Boliviapü Colombiapü, Perupü kahara seriña

buera ná o'ohake nikaro niwu. Português ñemeka merãma marikure nikawu pátu kase ukûse. Nika pûri inglês ye merã o'ohâke bokawu. Tere masiôno u'murõ níma mutarore. Toho nika poterikahara antropologia kase buera kera ná ñekusumu ná weke masiokara niwa ná o'ohâkepure. Te kasere bue wegu yu'u paku mihi Alcides Azevedo Ñahuripõru werekûwi oãmahara kiti ná weseti kere. A'peye kiti pahi niwu toho nisere a'penepu weropeo muhawi. A'peteroma tuota añuse nikare a'paturi were nemoña ní muhawi kuhore. Toho te kiti ta nimirõ a'tiro weka tô watise nisato, keoro nisetiya nise nirõwe taha. Te taha masikama basese nikarowe. Biâtu ba'â taha nukõ tere were naîño muhawi.

1. De'rowe da'rake

Seriña buese ehase numuri ehaka de'rowei sariba nise niwu yu'ure 2017 nikare. Yu'u nikare tuokere tohonika masisere tuo a'pone mose uase numuri ehaka de'ro weisariba nise niwu. De'rowe wegusari nise niwarokakati. Tô Programa de Pós-Graduação em Antropologia Social-PPGAS kahara buerare suori wema mutarã né recurso marito seriña buesiâse, diâsa nito niwã. Toho nika diâsaro wawu yu'uherã. Ná toho nika tuogu añara ISA kaharare wetamose seriwu pátu kasere bukurare tohonika AIMA merãre ukûse wesirãsa niwu. Añurosa ni be'ro tohota waye wetamorãti nikara niwa. Tohowei namãra carona ñe wawu ná ISA kahara puânuumu o'owa te pátu kasere suori ukû da'ra dutira. Comtrapartida peâ naye oficina temática kase nika traduziro nikaro niwu tohowe wapeyewu narã toho ná wetamore a'te passagem Manaus te São Gabriel da Cachoeira be'ro taha daha tohatika de São Gabriel da Cachoeira te Manauspu taha. São Gabriel te tô Oficina wero eharopuma ná ISA kahara merã wawu maha. Tohonika yu'u merã buegu Ernesto Belo re ba'patiwu to wetamo be'ro Siripa Buhi kahra peôratirou seriña buegu wau wewi kukerã to PPGAS dinheiro marã nikata toho wewã kukerã.

Tohonika te nakahara ukû, masiô wesere o'ohami, pekasa ná kuose merã iñami, tuomi wenowu. Tere toho wegutí nika añorosa a'rã pekasa marika tuomi, iñami weya ninowu niwa. Taha nikaroâkapuma mu'u yu'usa a'akawerei puma niwa. Nipetirã to nereka ukûse waka wekerã toho niwa. A'rã a'ti u'mukoho de'ro wase iña seriña buera (AIMA), ná bukurã masirakahara tohoniwa. Meho toho nimirã taha tere a'petikaña, a'pese meheta ní niwã. A'ñuro wiopesaro merã tere masiôseti kuo, iña

nurū weisa mu'ut niwa. Tohonika be'ropure yutusa porā parā merā pure masiōse kuña niwa. Tepu iña a'tiro nipa nakahara titapure nirāsama niwa. Tere weopeose ehoma a'tiro masise tuo be'ro taha a'pe turikaharapure were masiō wesere. Thomasisa mu'ut añuseta nimirōta keoro wetikarā ñase ni, masure dohoreōse nito niwa. Te a'te masise kuo añuse tohonika ñase. Tohowero tuo masirō ni taha. Te a'peye noho nukuse werohota ni to. Tohowero duhiri ututigü nisetiro nigü nise u'â. Tohonika tere tuoku tuonero nise u'a. Tohonika sihōse nise iñaro nirō we taha a'ti ku upure, ku patire. Tere iña nurugü püoke ba'ati, a'sise siriti, numiōmerā niti wese u'a a'te bukurareye masisere kuo masigüti niñu. Keoro mu'ure wererawe niwa a'petero keoro wetikare toho waparo nira niwa ná kumúa te ná masisere were masiōkara. To Kusapu masaku niyuka ná masigüpu niwü. Tohowei a'te Ye'pamasa ná Ñemekara añuro ukûka tohonika tere o'ohâka we. A'tiro toho tî ñemekare masiyugu temeräta suori ná kahara ukûseti wewü. Tî Ñemeka meräta seriña wewü a'pípü a'tiro nirā wemana nikotegü mariwü. Toho nakahara masiōpe weka be'ro dû'kawawü da'raxe kurari te pátu kasere taha. Tê kurupa nerē nû eha ukû a'mesuo weka be'ro taha masapure tere were masiō wewā taha. Ná kumúa te pátu kasere ukû masio wekara kahata iñó duhiwa dû'sato, a'to keoro watiro kohoro nise niâkâ. Ná kahara iñoropu tere masiō nowü nika Seminário weroho wekehora wewa. Ná werepetika iña añu keorota mu'usa tuopa niwa ná kumúa Tarcisio Barreto, Mário Campo tohonika Nelson Pedrosa. Tohonika a'pera AIMAs te bukura masise masiräkahara. Ná AIMA ná nerekea seriña buese a'meri masiose nümuri nikare ná bukura masise khoräre masiräkahara ninoma. Meho náta nikara wema dû'poropu te noho masiräre kumúa nima nise ni iñase nikaro niwü. Ná kahara ba'si niräpea basera ni yutusa ni ukûsetima. Kumüpe ná bukurapu wesetikere weka niñu nipu. Basa nümuri nikare a'te o'pe, mürö, pátu, wee tohonika u'roña basekote wei nipu kumû añuro nibutiakapema. Tohowero a'ti püripure nirösa, bahuarosa kumúa nise tohonika masiräkahra ninoråsama ná kahara. Tore thomasiña nigüwe. A'tiro ná masiräkahara were masiökere o'ohawü a'ti püripure. Ná kahara tohota weya, keoro warosa nikere masiō o'ohanu. Te Oficina de Pátore peô ná ISA kahara meräta buruti a'titiwü. Tohokapu ma de'ro eheâta basiotiro tirowewü, Tohowei toho wewü. Toho wewü a'te pátu kasere o'ohagüti.

2. Ye'pamasa ñemeka merã o'ohakaro

Ti Oficina de Pátu s̄uori wekʉ dahawʉ Manaus p̄ure taha. Toho dahu wetiãgʉ Ye'pamasa ñemeka merã o'oha n̄ukawʉ. To dʉ'poro mestrado seriña bue weipea a'te pekasa ná ñemeka merã o'oha n̄ukawʉ. Be'rope Ye'pamasa ná ñemeka merã o'ohawʉ. A'to doutorado kase seriña buese o'ohagʉpea maha ya ñemeka merã o'oha n̄ukawʉ. Ma'tapʉta yʉ'ʉ ñekʉsʉmʉâ ná ukûkepʉre, yʉ'ʉ pakʉsʉmʉa ná ukû masoke merã. Nikaroâkama a'te Ye'pamasa ná ñemeka merã o'oha a'to tese de doutorado ná nirĩ p̄urire. Toho weka be'ro merã a'te pekasa ñemeka merã o'ohawʉ. To PPGAS-UFAM popeâpʉre ni taha Colegiado Indígena tô merã 2016 nika Ye'pamasa ñemeka merã o'ohaseya nisere papera merã ukû tutuase merã tohota weya nisere. Toho ninoka be'rore yʉ'ʉ tohonika yʉ'ʉ merã buegʉ Gabriel Sodré Maia o'ohawʉ te Ye'pamasa ná ñemeka merã. Tohowera maha defesa nʉmʉpʉre Ye'pamasa ñemeka merã tohonika Pekasa ñemeka merã wewʉ Foirn kaha wi'í basariwi'ípʉ, São Gabrielpʉ. Ti makare a'te Bekarã, Baréa, Yawapiria tohonika Ye'pamasa ñemekarie pekasaye ná da'rase wi'íseripʉ naye ñemekari merã wereori masa niâto ninoke ni teâ taha a'te pekasa ñemeka wero werohota. Tohowero maha a'te dissertaçã tohonika tese o'ohase kerã universidade popeâpʉre masiôse wewihĩrose ʉ'â nise merã wakû t̄uoňa toho wenowʉ. Toho werã defesa wesere FOIRN kaha wi'í basariwi'ípʉ weño nowʉ. A'rã wiôra, buese buera iñora UFAM kahara tohonika ná buera ehawã toho ti wi'ípʉre defesa weka. Tohonika yʉ'ʉre a'tiro seriña bue wesere iñogʉ pehetiri seriñawi a'te Ye'pamasa ná ñemeka merã o'ohaka o'kasari mʉ'ʉre ní seriñawí. Pehetiri toholi seriñawi. A'koe nikumi tohota weiti niwʉ. A'tiro nitamogʉta ʉ'aro wewʉ ni t̄uoňawʉ toho wei a'te Ye'pamasa ná ñemeka merã o'ohawʉ pátu kasere masisere, t̄uoňasere, t̄uoňa duhi wakûsere, ukû duhi naññiro ná ukûseti, masiôseti wekere. Ná kumûa, baserã, masirakahara ukûseti werohota o'oha weiti nise merã toho wewʉ. A'peteroma te bʉkʉrã ná ukûse pekasa ná ñemeka merã masio wesirikare diâsa kure ni. Meho were masiô weboke añuro bahutikure waka. Tohowero a'tiro meho sʉâ wekarao wero tohâka ná kumûa Ye'pamasa masise. Te ni a'te kiti ukûse, basese tohonika basase. A'te kasare masiô o'oha wihorõ tahawʉ O'merõ (2018) wametiri p̄uripʉ topʉ nise de'ro nirõ tohoniti nise te itiâro kasere. A'tiro te bʉkʉrã ná masisere a'ti p̄uripʉre Ye'pamasa ná ñemeka merã ler masirã marisama taha ná pekasa nise t̄uoňase wakati taha. Marĩmiâba napekerã. Keoro t̄uoňagʉta wewʉ. Te Ye'masa ñemekare ukû masirã toho nika o'oha masira marĩma

professores tō PPGAS popeapu da'rara né a'perā poterikahara ná ñemeka kerā tohota. Te diâku diasakurero toha yu'u poterikahara porā yu'usaye ñemekari merā o'oha defesa werāti nikare. Meho toho nimika tō UFAM pea toho mu'usaye ñemekari merāta o'oha tere defesa we weya nise tutuâro kuke nitaha. Sō yu'u nukehoke diâku toho ni. A'to be'ro nirâsama topure professores yu'uye ñemekari ukû masirâ, o'oha tohonika ler masirâ. Yogorosa meho warosa ohopu. A'te mestrado nise tohonika doutorado nisepu kerâ ehakamiba yu'usa. Te universidaderipu toho programa de mestrado, doutorado nisepure ehaka yoaka be'ropu. Be'ro taha niwu taha da'rase o'owarokarosa pekasa ñemeka pere taha masio o'ohasirika nise wawu taha. Nikarohota wawu yogo warokawu. A'peye noâ ler râ noho nirâsa a'ri keoro niti, keoro masiôtipi. Tohota bahurosa a'perare, a'perare keoro parí peha maka warosa sô TV iñagu weroho tohonika internet iñagu weroho. A'tiro o'ohapi a'to dusapa a'tore yu'u seriña bue nemo masiôse we wihiroti nise do'ke pehaka weâ tehe, wasa kasere masiôguwe a'tore. A'te yu'u seriña bueke keoro nise, ne were duake mari nise marîro merâ ni. Meho ukû a'mêsho, tuo nemo, seriña buese merâ masa putise wekasirisa niseperi kuo a'ti pûri.

Masirakahara ná masisere a'tiro nito ní masio toho werâ ná kahara kiti were werâ a'tere weâna tahawu nima, weñakere wererawe niwa. Te watero buhita ñuse werekeho muha wewa tohonika ná tuoke, ná siharopu te bukuraye masitira ñaro wake kiti werewana. Kitita nika weropea meho teta taha basese nika niwa. Te merâta taha a'tiro wetikaña toho wekare toho watise wasa mari katirore, nisetiri makare niwa. Ne tuokama were morêro weroho nisetikawu. Tuoporâpema a'tirota nigu wei kohoromi ni tuo diâkuhu maka wami niwa ná masirâkahara. Toho ni werâta a'te bukurâ ukûse noâ nohore warosa, noâ ñegu noho ñeisami ni werema te bukura ná masisere. Noâ tere tuoporâ noho pea taha ná kahara wereka tohota niwa, to'ta dusakaro niwu, to'reta tuotikati ní yu'u duhima ná ukû duhi nañoka. A'te a'tiro ná toho ni yu'utise iñó keoro tuo duhi yu'u, a'terera u'anemokati nise iñogu wemi. Tuo duhi, tuo sirutu we yu'u nise iñogu wemi. Masitikere a'to mu'usa merâ masi tuo a'po we yu'u nise iñogu wemi.

Tere tuo weika yu'u pakuho mihi werekere wakûse ehakati a'te kiti waroa toho mirô. Yoaka pekasaye wí'íseripu buekusia we daha wei tere tuowu taha a'tiro duhiri ututipu taha. Meho basese morêro merâ werâwa, masiôwa maha. Teâ sâtikati keorota wereiwe. Toho seriña buesere a'pera temerâ base kati, dinheiro wapata weiti

seriña buemi nise ni, meho narē seriña tihi d̄porore were masiōse we. A’tere base wetihaḡa pa’ka wapatase weiti meheta we, meho ȳa poterikahara kerā masise k̄o nisere tutuañen̄ka wea tehe kasere a’maḡwe niw̄a narē toho nisetirāre. Napea doātirare base kote, de’ro Ȣmukoho purise nisere base, basawi’iserire base kote wese weisami nise nikaw̄a. Meho be’ro te ȳa ure Ȣakama weisa. Te b̄ukurā masise te basi be’se niwa ná kum̄a tohowero ȳa ure te besekare tohota ná t̄uoñasaro, iñasaro, wakūsaro weisa. Nikaroâkama ȳa a’kawerera kerā k̄uoma masise, masiōse, de’ro nise wasere, wakere, wa’tehere masiōse nirō tutua ukûse weiwe. Toho wei a’te masirakahara ná masisere seriña bue nukûka weiti te nokoro ȳa poteôro. Ne ná kahara merā ná ukûsere t̄uoñakakap̄ta toho ni tahawa a’pi p̄uarop̄ masiseiti nisami tere ukû masini tohonika temerāta kati wesetisami. A’pi te tohonito nise diâk̄a niḡusami niwa. Toho ni keoro nirāta wema. Né nipetirā tere t̄uokara baserā pahara watisama, watikara niwa, watiwa. A’rā AIMA ne a’te de’ro Ȣmukohori wase kasere seriña buekara baseka, baseñaka werap̄ ni ȳa usa niwa 2020 tohonika 20221 nika natiro p̄ ȳa ehaka a’te Pam̄rimasa ná masisere a’te pandêmia nátiro ehaka basekaw̄a niwa. Ná pak̄us̄a m̄ha merā ba’pati wetihara basew̄a niwana. De’ro base bosariba marī ni ukûw̄a toho tere base kamota, wetirowe weâtihi d̄porore niwa. A’tiro ná toho wea tihi d̄porore a’pera base weñā tahaw̄a niwa a’te porāti wimarāre base w̄ose, base e’kase, nihi utu a’poro weñaw̄a niwana. Ná toho weñakera a’tiro nika paracetomol weroho nirā wemaha niwa toho baseña wekarāp̄a maha. Ná pekasaye ñemeka merāre niwa “fui como paracetamo”, “sou paracetamol”. Toho ni werāta a’rā FOIRN kaharāre tohonika ISA kaharare p̄uro añu m̄a usa a’tiro te kasere da’ra tutuâñe n̄uka eha wese iñose niwa te b̄ukuraye masisere weñaka, katiñaka werā. Ȳa Ȣkerā ná tohonika be’ro añu niw̄a ná watero t̄osíâ wekere. Pehetiri sihâw̄a ȳa Ȣkerā te ná masirakahara ukûse t̄o kusiâḡa. Tere s̄uori werepea niw̄a a’rā Associações de base kahara a’tirowe da’rara marī ñekusumusâp̄ masisetikere ni ukûtuâse merā. A’pe associaçāori kahara wiorā merā ba’pati n̄uka eha wese webahüreôrati nirā a’to wakûtuâse Ȣp̄ut̄a Ȣa. De’ro wero niña? Te kiti ukûse, basese, basase b̄ukuturi kaharap̄ ukû masi wakatikep̄ nirōwe. Toho wero te tutuâe k̄ose nirōwe, wakûtuatikare d̄uhari o’ose ni, d̄uhari waka wese ni. Pehe wakûse wásá, bahuase a’tiro masâberi toho tere s̄uori toho wesa ȳa niseta toho wakasa te ná d̄uhari nise. A’ra masirâkahara Pam̄rimasa tohonika Leticia kahara Witotomasa ná masise wereâ tihi d̄porore nimuhawa a’te b̄ukura masise ná porã

diâkure, ná parámerã diâkure were masiôketa nito meho a'tokeropu te toho wesetike petikureâwa wekare toho a'tiro nipetirâre werese tohoaka niwa. Toho ná were ma'ke meheta ni a'teâ niwa. Toho nitaha werapu maha were nukawa ná ñekusumua masikere. De'rowerâ niñare. A'te papera merã o'ha masiô wihirôña te bükurapu masikere, kusketikere a'te pátu kasere nirã toho yu'ure masiôwa te kasere kumûa Pamurimasa misisere. Toho weato niñu a'ri kumû ye'pamasu Nelson Pedrosa kerã a'tiro niwi te kasere "a'pese meheta ni, a'petikara" niwi. Toho niñu kú mehô nise meheta nito niñu wemi, wiopesase merã ukûse ni tohonika keoro wiopesaro merã o'ha wihiro nito paperapukera ni wemi a'tiro niñu kú tere masiô tihi dû'porore. Pamurimasa nima a'ra pirõ yokusu merã a'to Õ'peko Di'tara wametiropu a'tikara te Pamuripepu ehakara to toha Uaupesp. A'tiro masa eha bahua tihi dû'porore tiwepu a'tikara niwa te a'tokatero ná nirõ ehara ná masa pamuwihapa. Toho wekara ná Pamurimasa ni yu'u ni ukûsetima. Toho werâta kú kumû Nelson Pedrosa a'pese meheta ni, a'petikara nika pahiro tuoñaro kurôwe, wa'ka werowe. Toho nigü yu'u diâkú mehereta niñu wewi nipetirâre tere toholiwi te a'perã seriña buesira pekasa tohonika poterikaharare. Tohonika a'pero wakuro kunemowa taha tonipapro taha duhiri ututigüye ni a'te niwa. Tere tuoñati añuro tuoñaseti, wakuseti, yaka añuro tuo duhika wese nirõ weparo tohora duhiri ututise u'apapro taha a'te bükura ná masikere, misisere tuo weiti niñu. Ná pekasa kerã a'ra kahara werohota nima naye buese kasare. Toho kureta ni nakerare. Meho poterikaharaye misise masiti nipea ñami wuawakaro, a'sise tohonika poastise ba'aro mariro nirõ ni taha. Tohonika numiô merã wañati wero nitaha. Ná pekasapema a'tema u'awe. Tohowei sisê ná bükurâ toho weisa nikere weka wei noho tere bokami a'te bükura ná misisere. Ná kumûape nakaraha werohota masi temerâta de'ro nise doâtise khorare, doâtirare base tohonika tere misisirâre masiô weisami nirõ nitusawu nakahara. Mehepu yu'u nikarohota a'pero ni yu'upema pekasare de'ro nise a'ti u'mukoho nisere misise kuhoma ná kumûa Pamurimasa kerã nisere ukû tutuâsere ba'patigüwe ná kaharâre. Nakahara nirõhota añuro keoro weseti, a'pero mariro merã tere kuo, misiseti wero nirôwe. Te ná kumûa misisere a'te paperapu o'ha, masiô, were masiô, tuoña masiôse ni tohonika te páture a'tiro ni iña wesetise kasere tuo wetihau masiô wihiro. Ná kahara a'tiro nito nirõ werohota masiô o'ha wihiroti nise tuoña, wakû wewu a'te Ye'pamasa ná ñemeka merã. Né a'pero mariro merã tohonika wiopesaro merã.

A'te pátu kasere o'oha masiô weiti niñu a'ra itiâra kumûa merã ba'patiwã a'ri Mario Campo Ù'mukohorimasã, Tarcisio Barreto Ye'pamasã tohonika Nelson Pedrosa Ye'pamasã. A'rã kahara pûro wetamowa yu'are te pátu kase masisere a'te te páture de'rowe o'te iñanurese, da're ba'âse tohonika basanumã nika ná peñarare poteri wetihara pátu sioke, tere a'meri siô wera ukûseti weke masiôwa tohonika te bãa ba'âratirã basese were masiôwa. Ná kaharare ba'pati wetihañã te pátu kasere ukûwã. A'tere a'tiro wewã yu' ñeku Ñahuripõrã Sabino Azevedo re iñatikati. Yu' bahua tihi dû'poropã weriâ taha kã niwi. Tohowerã kure iñakara a'tigo yu' pako Ù'pinomako Maria Leilda Lima kã Sabino maku nûmo niko iñawã kã basaka basawi'ípore niwo, kã basekakerã iñawã niwo. A'rã yu' mamisumã, yu' kabihira kã yu' ñekure iñakara kerã tohota ni were masiôwa. Tohowei te bükura ukuse masi, kûoseti wekã pârâmita ni weipea. Yu' pako mamikerã tohonika yu' paku akabihira ná basese tohonika kiti ukûse masima, meho ná kaharare ukû tuâ nu eha wetikati, tere tûosirisa nitikati, né ná kahara pátu da're ba'âka kerã tûoka da're ba'âtamo wetikati. Yu' pakumiho ma'mi Ñahuriporã Aprizio Azevedo oho mihi kerã pátu da're ba'â weita nimiwi meho ne kã ohore tûâka wetamoñã wetikati kûkerare. Meho kûho kã parâmerã buerãre Ensino Fundamental werea yu'aputã wetamowi tohonika pekasa seriña buese siharãre. Toho kûhore tuâ nuha wei meheta wewã. Keropema pekasa ná peterikahara pekasa dohoka werâti nise tûoñase pe'tusakepã katisetigu nigh wekã niwã. Tohowei toho nisetigu nikã niwã. Nikã paí a'tiro nikã niwã orientar a tarefa patriótica de incorporar aquelas tribos à civilizaçâo brasileira e cristã" (Massa, 1965:87). Ná toho ni petusakere siâpe merã ná paíya merã buekarâta toho niweto nise ehaka wekarã niwã. Te pekasa nise makaripã siha be'ro a'topã dahan wetihara te toho niweto nisere ukûsetiri masa wakarã niwa maha. Yu'herã toho ná pekasa buesetiro bue wekã dahan a'ra masirâkahara tohonika Agente Indígena de Manejo Ambiental-AIMA nirã ná nerêkea ukû weka meheka wakûse, tûoñase wawã a'tiro nise kûopã, kûoma yu' ñekusumã, yu' a'kawerera nise ehawã masipã, tûoñasepã. Te námerã pehetiri tûo kusiâ wemita ná kahara wero baseka, wetiro wese weka wewe. Meho pehetiri ná kahara yu'are te masise merã basewa yu' doâtika, wetiro wewã yoaropã waka, base a'poka wewa. Wimañu nikaputa ná kumûa masise merâta iñanurunokã niwe te a'tokateropãre tohoni ohopã.

Te pátu kasere ukû tihi dû'pore ná masa nere ukûse kûori masare masiô a'tiro wesiriñã a'to mu'usatiropãre niwã te pátu kasere. A'tere masiôsere a'ma yu' niwã

te de'ro bahuke, o'te iñó nñrhôse, de'ro te páture kumâa iñasetise, tñonase nise nohore. Toho nisere sirutugwe nika be'ro ná kaharare ñe noho masiôse nine mo'bosari niwü. Nipetirâ añuni te'ta añuro masôkûse unction aro wewü niwa. Toho ni werâta añuro tere iñamika, tñomika, ohomika wero unction a'niwa pekasa ná kñose merâ niwa. A'tiro niwâ "pekasa marikare iñami, tñomi weya nikanowü. Tahâ mñ'upuma yu'usa a'kaweri. Mñ'ure wero wiherosa a'te pátu kase". Nikaroäkama taha maha a'ri marî a'kaweri makü were masiôrâ kñre añuropüta niwa. Tohowero wiherosa a'te pátu kase masise marî a'kawerei makü nika niwa. Tohowei tere Ye'pamasa ná ñemeka merâta o'oha weya be'ropüre a'tiro ni masiôpari yu'usa ni iñato nirâ toho werâti niwa a'pero mahata. Tepüre iña a'tiro weopeoro weroho wa'ro werosa niwa. Toho tere nerekea ukûse wawü abril 2019 nika wawü Oánupu, Kusa De'kopü niri maka niwü.

I'tiá muhipü be'ro Leticiapü niñ tohatigüti pekasaye merâ wese kasere masigüre Pieter Jan van der Veld (ISA) re seriñawü pátu kasere bükura merâ tohonika a'ti u'mukoho de'ro wasere iñá nñrû bue (AIMA) werâ merâ nerekea ukü narê tuo weka niwüna ye'pamasa Alto Rio Negro kahara merâ. Yoakabero tohota werâ nise ehawü topü toho wenorosa nise merâ. Toho nerekea ukü tuo wesere mñ'u iñogüsa nikü niwi. Toho te pátu kasere ukûtamo werâ ehawa yu'u ma'mi niñ a'kasura, nihakera, peñara, mekuhukera, parâmikerâ. Yu'u masíra diaku niyuka Ye'pamasa ñemeka merâ diaku ukü te pátu kasere. Peye niñ na Ye'pamasa na masisere miwako nuko ukûse a'te mûrô a'te paätu niñ, meho a'ti puripüre pátu kase diaku masiô norosa. Toho nerekea ukü weke wawü Oánupu, Kusa Dehko niñri makapü.

Toho nika a'to ohoâ masiôgüti yu'u iñake, katisetike, weñake, tñoke a'te pátu kasere te nirôsa yu'u yepamasü seriña bue masiwakati weke nirô werosa a'pe masatiropü tohonika yu'u a'kaweretiropü weke. A'ra Witoto masa Leticiapü, Colômbia di'ta itia muhipü nigü ehawü na masise merâ de'ro niñ iñati na niñ masi nemogüti te pátu kasere niñu. Tohonika ohoâ masiogüti na bükura masira kahara te páture de'ro ukûseti weti, de'ro iñakasa nukoti, de'ro niñ masiôseti wamepeoseti wetina nise masio norôsa. Niñrôsa a'te kiti ukûse tepü niñ toho nito niñ masiôse, a'tiro wakaro niwü nise, bahusetise. A'te mûrô a'te kapi merâ kaseta nirô wemi meho a'ti puripüre pátu kase diaku nirôsa. Tohowero na ñeküho kera Witotomasa na kiti ukûse merâ nuka norosa. Bero yu'u masise merâ tohonika siküma 2019 nika pátu kasere Kusa Deko, Oánü wametiri maka bükurare neökü narê tuo na merâ ukü weke kase nirôsa. Na

ye'pamasa nima Alto Rio Negro, Amazonas pure. Topu kahare bukura masira kahara merā yu'u tuo kere masiôgutí a'ti püripure.

Yeu ni Ñahuri Porã kura kuhu toho wegutu yu më Urêmiri Aprigio Azevedo heriporã yure bahsekutu niwi Soegutu nisami a'r meekuhu nikutu niwi. Pekasaye merâma Dagoberto Lima Azevedo ni. Yeu paku Suegutu Alcidio Azevedo nãmotikutu niwi Uratapinopona, Serã Maria Zilda Lima merâ. Nipetirã na porã nikã muka a'pe mukare puaapika perí peharo kaharo ni yusã nipetira nirã. Yeu nitugutu dute'poro kuhu ni. Yeu pakusumutu, yeu mehô, yeu kerã paiyá salesianos wameye karã niwa, Siripaputu. Topu diâku nirõ wekaro niwutu pekasa ya ñubueri wi'í naye merâ wãmetisirkare. Toho werã na paiya na wameyeke pere utuputu masinõra ni ate nãmãripure. Kusa ma pue diakutu mahsakarã ni yeu'usã. Mehô yeu'utu pakutu, yeu'utu mehô Aprigio nã São José wametiro bahuakara niwã to Kusa De'ko nirõ makã. Yeu'utu pakope Yaisaputu bahuakara niwo. Yeu'utu, yeu'u kabihi, yeu'utu mami (õ) sumutu (kerã) Mahawi Tuhkuro bahuakara niwutu. Basese merâ diâku masakara nirãwe. Te masitikama wa'í masa ma'ta wekama toho we natroputu, naye wi'íseriputu miâ wama. Toho wera basera pûro mañora nirã wema.

Yeu'utu më Aprigio Azevedo te bukutu ukûsere tuo weku niwi yeu'utu Sabino Azevedore toho wegutu tere añuro masi tohonika tere katika temerâ kati weka wegutu niñu wewi. Toho wei poterikahrã na mahsisere Bueriwiputu bueto nise kumari nikã tueogutu utuputu wetamowi buerarẽ a'to Bueriwi'í Ye'pamasa Yuprire. Toho nika pehkasã topu seriña siharãre wereo wemuhakûwi. Kiti ukuse, basese masigu niwi toho werã kure amakuwa. Kuhu pekera wapayeya werese wapa niti, mañtiwi tere kute masisere. Toho wera pahara pekasa a'mawa kure. Buera kerare pûro wetamiwî. Be'ro kure doatise waka 2009 nika weriã wakutu niwi Surara ya wii o'ko tiri wi'iputu, makã São Gabriel pue. A'ti pûri püre ohá kute yure heriporã base, ba'âse base e'ka, añuro basese merâ yeu'utre weku niwî. Toho wegutu añuro masakakutu niwutu. A'tiro weku niwi añuro ma'sã, añuro niseti, añuro katiseti, tueñari masutu ni weato nigutu. Yeu'utu pakutu pea te heriporã basese, base wñose, ba'âse base e'kasepema weti wî. Kami basese, hehõ basese, yoâ basese, nañto karirõ basese toho nikã apeye mehô nikurese diakutu basekû wî. Toho wegutu kute mehô diakutu te pahka buatise nohorë base kû wî. Te utuputu nibutiasere base ñagutu ní ukuseti wekatimigutu wêriã wawi niwõ yeu'utu pako. Ñatikati kute wêrika. Paí wase kahse Yaí Poeputu yeu'utu buerikura werikutu niwi. Utuputu doatimita waya buegutu waya niwi. A'tirota doati añua wañsa yeu'utu ni wakû tutua boe dutiwi

yé're. Toho nika t̄o top̄ boeḡ waw̄. P̄ak̄uma yé' magisterio buerikura werik̄ niwi 1999 nika. Payía na ñase ni, wahti ye ni nimikā te basesere k̄o, mas̄, katiseti wepa ni t̄oñaro wakurōwa a'tiro ni yé' ohoase ná Ye'pamasa masisere.

K̄sa kaharā Ye'pamasa paharā nimâ meho toho nimirā noph̄ na atikarore Pam̄ri Yok̄us̄ merā atikarā niw̄ mariā ni ukesetima. Toho ni ukusetirā ti K̄sere a'perā nipa ni uku mā. Eruria masa nikarā niwa ati ma marī sumudá, o'ko ma meheta nī sōp̄ O'ko Ñiri ma p̄ ni mariye pam̄se wiake, wisetori, o'ko ma, sumudá ma ni ukuseti ma kumuā Ye'pamasa. Colombia p̄ nisama to K̄sa nimikarā. Na Ye'pamasa K̄sap̄ nirā na ȳ'p̄t̄ nibuatike Uaupés toho nikā O'ko Ñisa ní. Mahsāputi ȳrukā iña toho nika to watero ukuse kumuka waka iña wastekara niwa. Yé' ñek̄ sūm̄hā kerā wakara niwa te waí, waik̄ra desubaase marīka. Toho nikā daraba'āse añuse di'ta marikā. De'rōwe na yé' ñekusūm̄hā Ñahuri Porā K̄sap̄ eharāti nirā na wekatikere añuro wereḡti ñe Poterikaharā ukutuase toho nika na merā dara tutuase nirop̄.

Buenākaw̄ pekasāye buesere ya makā Maha Wi'i Tukurō ne ohori bue nukaro te 4º série. Salesiano payía naye wiserip̄ mineō na buese petikabero niw̄. Tohowera titare "escolinhas rurais" nise to diocese prefeito municipal São Gabriel k̄uh̄ merā ba'pati wetihara pānokaro niw̄ no masā paharā nirōre tí K̄sa p̄re. Mehō payía numiā dutirā niwa te buese wiserire. Nata taha wimarare bue k̄uh̄re arī waḡsami ti makare ni darâ duhti wem̄hāwa. Ti ya maka k̄uh̄ 8º série k̄hoḡ ou peo wiaḡ nikā k̄re darâ duhti wekarā niwa payía numiā. Mehōta añuro nisetise k̄o, na duhtiroho we, pekasaye ukū mahs̄, oāk̄ ye añuro t̄o mahs̄ nisitiḡre ñabese wimarare bueḡ om̄hakarā niwa.

Añuro ñakare ate ni ȳ'p̄t̄ na beseweke nik̄ wimarare bueḡ wato ni na wekūke. De'rōwerā toho wepari niña? Ná payía t̄oñase, na wakuse, na masisé, na ȳaronoho weato nirā. To ya maka nikaro buekare yé' mehō mihi mak̄ Mandú wametiḡ tore aula o'kūwi. Pekasa ye merā diak̄ usetiḡ wew̄i to bueri wi'i p̄re. Yé'ape ne t̄oñe ti w̄. De'rō bu's̄uḡ weti arī ni iña duhi ti kumu patarop̄. Nikā tuhkuta niw̄ ti bueri wiire. Mehō taha paharā buese kurari niw̄. Dero wetiaḡ buese ñot̄usaw̄i. A'pe kurupape waḡti dasasé kū kehó wem̄hā w̄i. K̄ na payía buek̄ niyuḡ ne karibo marō ȳatiw̄i. Karō ukū kehoḡ taboa pihi merā amokapama ñu duhti pawī soābitia wanow̄. Titare 1987 niw̄ tohí tohe kahsé k̄. Titare marirō maritaha mipāba toho wesenocho. A'perā utia waw̄. Wi'i p̄ toha eha weresirika toho nirō

wewu bueseua nikawa yu pakusumua mehõ bueya uputu toho wegutu ktu nirõputu ehagusa mukerã niwa. A'pe numuma wasiritimi wamuhawu yu'ut merã buerã poka ñasiritigutu ou yukera ñaro yurisiritigutu. Bueri turi kahse te ohorire ukũ mahsí, te ohorire añuse ohâ, bapakeose mahsi wero niwu uputuma. A'te merí, mahsí we niseti buckama añu niwu. Pekasaye kerã toho nimi udereama weka añu niwu. Ktu yu'usare buegutu kuya wi'i pte, biatutu ba'â wakaropu Yepa Mahsá ñemeka merã diakutu ukũ wí to bueri wi'ipu diakutu ukũ wí pekasá ñemekare. To bueye 5º série yu'ut Siripapu buegutu wawu 1994 nikã. Payía numiã na dutiro nirõ wewu ti buere wi'i Dom Pedro Massa wametiri wii. Titare Missão de Pari-Cachoeira nisé petikatiro wewu toho wero Distrito de Pari-Cachoeira ni pisuse bahuawu. Atokateroma Região da COITUA nisé niapu Foirn na ñoropu niapu ditá takaro popeapu niyuka. To Siripa buipe nirã, to sirope nirã, marí kaharã na porãrã to bue duhtirã kuwã. Te na toho wesetisere buera sosé niwã. Yu'ut pakutu Alcides Azevedo diá waha muagu waí weëgure bokagutu atiro ni ukuse ti wí na kure "nopu wati" ni seritiãka "wimarãre buero sogutu wa". Na arã Dahsea, Wirã, Dikaharã toho nikã a'perã nerekeawa buero sorã eharã. A'rã nipetirã na porãre buese usasáro merã nerewã. Te merã añuro niseti, pietisé mariri umukoho niseti weato né na pakusumua weroho nitikato nirã. Mehõ na payía nisetiro nohó niato nirã. A'to uputu tuoñase nise nikaro niwu na payía buckara niyuka. Pekasá dohoreõra na poterikaharare nisé numuri nirõ wekaro niwu titare tohowerã na yu'ut a'kawererã na porãre tere uputu usase nikaro niwu. Toho werãta paharã Kusá kaharã payía wase kahasere wamikarã niwa. Yu'kerã eheawu. Titapure pekasá topure mehëka darase weñora mariwa. Ta na payía diakutu nikutu. Toho werã na weroho nisiri, katiseti wesiri, tuoñaseti, ñaseti werore wakarã niwa a'perã. A'perã teta usasa yua ni keoro wakarã niwa. Bero "febre de ouro" parika te darasirirã diakutu wakarã niwã. Ktu te daragutu añuro katiseti wegutu nisami nirõ merã. Paharã na buese düküka karã niwã. Te péti diharo merã buesepe wãkũ nãruse eheakaro niwu. To Siripare Ensino Fundamental na nirõ diakutu niwu. Toho werã noá khorã porã São Gabrielpu, Iauaretepu buese e'maka buekarã niwa Ensino Médio, Magistério, Enfermagem na nisere. To Siripare 1994 te 1998 nikã buewu. Yu'ut meeöhô Aprizio Azevedo mahku Celestino Rezende Azevedo ya wi'i pte ni wetihagutu buewu topure. Ktu makutu garimpeiro ni wetihagutu topure nika wi'i dare nukökutu nii. Paharã toputu wi'iseri wenukõ wetiharã na porãre kote kihiwã. Tere wimarã kote kihisé niwã. Te wi'i seri pere "barracão" pisuwa. Yu'ut pakutu toho nikã yu'ut pahko kote kuwã toputu yu'ut tohonika yu'ut ma'mi, a'pera yu'usa ya

makakara bueka. A' peteroma yu'u wameõ Balbina Azevedo kotewo ko makure kote go noho kokerã. Yu'u yoaro kaharapu niyura a' petorama topu yusã ba'â kihirãti nirã wa'í, poka, ohô, wehta tohá ñaro yurawu. Wehse weta basiotiwu topure Dahsea a'pe kura kah rareye díta niyuro te de'su ba'âse tohota. Te petia tihi du'poro yu'u pakusumã atiwã kibo kû, poka u'te, wa'í weherã toho nikã o'tese dükatike kase mirã wara wewa. Te na toho wesetika ña añuro bueiti ni tuoñase niwu yu'u. Na pekerã añuro bueya ni weresetikuwa. "Muye niã tehe kahseta buegwe maku", nikuwã. Atiro ni ukeseti werã añuse toho nika añuro bueato nirã wekarã niwã.

To nerekea buese aňu niwu weropea. Mehõ paharã buerã pakusumua naye makarí, naye di'tare, naye dehsu ba'âse duukû wetihara topu kote kihiwã. Ahpetorama "ditá morã weroho tokarâre opepuro wekihisa" nimuhawa. Peêru siriri numuma peye to watisé wawu: mamapihia a'pe bua kaharã merã amekese, yahase, numiare yahasé, numiare ñekû wesé bahauwu. Siritiri numuma añuro ekatisemerã, mahsã añuse merã niseti wero niwu. Di'tá seri wése we weka kerare pehé wéseri weta basiowe niwa na paharã niyuka. Wa'í dehsu ba'âse tohota. Toho werã na buerã pakusumã naye makaripu wa poka utê, wai wê, yoku du'ka yotesé merã daha mühawa. Pieko yurao werâta wewana. Toho na pakusumã pietikabero nimika ahperã na buesere nika kuma dehkore yurã ti wã taha. Soãse na boletim nirã purã ni yuraka na bueka kuma kahsere bue nemo werâtira taha. Paku sumüpema bëha wehtisé ô'rã wewa.

Siripapure 1994 te 1998 nikã buewu. Ne a'pesié waña ti ku topu niseti bue wewu a'pe mahsã Wirã, Dikaharã, ahpeye kurari kahara Dahsea merã toho nikã pehé kurari kahara niwã nika bueri tukûre. Ni tuori kumare payío retiro na ehõse wewõ. Yu'u ne wasiritiwu mehõ nohá watiro "falta" miarasama nika wawu. Paí topure noá paí wasé kahsere weñasiriti niwi.

Pehé numuri tuoña yu'u weñasirisa nigü eheawu paí pure. Ku yu'u iño be'ro 1999 nikã Yauaretepü o'wî. To kaha bueri wi'i São Miguel Arcanjo pu yu'u magisterio buewu itia kuma 1999 te 2001. A' te kumare puaro niwu yu'u buese: bueri wi'i pu wa toho nikã to payía ya wi'i pu na payía wase kahse bue wero niwu. Ne eheagü ne añuro watikati. Ñubuese, ñubuese a'poro, wimarrã tohonika mamapihiare sori apea tehe a'poro, pehe nikaro niwu topure. Wihasiri, duhti siri wemiu mehõ yu'u iña mahsirã marã tohonika yu'u a'kawererã marã ne basiotiwu yure. Bero merã aňuawa ya wi'i weroho tuoñaka wu. Da'ra, bue, ñubue, a'peseti we niwu. Topu yu'u wa tihi

dəporo yu' u pako mərorō base duhti weko niwo yu' u meē Aprizio Azevedo p̄ure. Ku yure wetiro we weku niwā. Tore yu' u wa tihi dəporo uú, yu' u karirō uú wewu. "Añuro wetidare we, añuro siaḡusami, doatisé marirō, b̄uhá wehtiro mariro merā" niāmi m̄e meē maku ni werewō yu' u pako. Ku yure wetidare karo merā añuro siawu doatise marirō, b̄uhá wehtiro marirō merā, a'perā merā w̄use mariro merā. To bueri wi'i p̄ure paharā kurari kahara nikarā niwa to Yauarete watero kahara. Pekasaye buese masiōra poterikahara nikarā niwa top̄kerare. Daseaye tohonika pekasaye ukurā. Na bueri wi'i p̄u pekasaye ukū na ya wi'i p̄u kerā toho ukū wesetirā niwā. Daseaye pe ma ukū butiatiwa. Na merā ukū wetikati yoaropu iñaseti nikati. Toho weḡu pehkasā ye diaku ukusama nirōa wakati yure. Dero nirā nisana naye wi'iseripu ma.

Ti yu' u ne bue nukaka wi'i wametiwu oāko wame Nossa Senhora de Fatima. Wimarā ti wi'i buerarē ko oāko añuse t̄uoñase, mahsise oato nirā payía te wamere besekarā niwa. Be'ro poteri kahara ye masise buemasima bueri wi'i p̄ure nise bahuakā atiro wame ñkarā niwa Ñahuri Porā Bueri Wii. Na yu' u mami s̄umā, yu' u kabihirā to nirā nipetirā toho pe kurā ni wameye karā niwa. Toho nikā na wimararē ñan̄u, buese wereo werakera itiarā darara tohakara niwa. Atiro meheka kure buese dararore wiorā makari kahara, FOIRN merā tutuan̄ka ehá toho nika ISA merā ba'pati nukā ehá toho nisé da'rase wawu ni ukusetiwa wiorā top̄u nirā. Te bahuá, wakā nukā, tutua nukā wekā ña nipetise makari wimarā paharā nisé makari kaharā poteri kaharā ye masise Bueri Wi'i p̄u da'rase uase wawu. Te toho ni da'rase to Alto Rio Negro nipetiro mahsāputi waka tutua ñen̄uka eheawu.

Payía na t̄uoñaro, atiro ni buesiti tirāsama n̄i na pāka wi'i bue nukawu. Añuro da'rase werā wekarā niwā werāpea. Na toho wetikabero nika a'to yu' u bue eharopu nitibosa. Titap̄ure nadiaku nikarā niwā atiro we wimarare bueya ni wereorā te makaripu buese wiserire. A'to kateroma paharā poterikaharā basí pekasā ye buese wi'iseripu buesia wetiharā mehēka kure bueseti we darakarā wema. A'perā na payía na buesi ti kepe añu ūn̄owu nisitisé ni toho ná wesetika iñara. Te na d̄opopapu san̄uka yur̄ua wakaro niwū. Be'ro merā t̄uoñe ehawa wekara niwa. Keorpema b̄ukura wa nerekea ukûse nika wati wetihara bahutirā weroho wama tohonika a'pera ma'mapihia diák̄u makaripu wiora ni weka toho wa ní iña. A'pe ma'ma turi kahara wara wema ni iña. A'perā ensino medio khorā, a'pera escola indígena p̄u buekara, a'pera professores ni taha wemirāta maka kahara wiora ni wese nika toho wero toho wat̄usakaro niwū. Tohonika makarip̄ure escola indígena nise ate Ensino

Fundamental toho nika Ensino Médio nise paharikaro niwu. Toho werã ná tepu bue karãta maha professores ni tohonika maka kahara wiorã ni werã nima maha. Toho ná wesere ukûseti pânuko wese kumarire dahawu. A'to be'ro masiô nemogut^u te kasere. Añuro tuonurukaña.

1 Pekasaye wi'íseripu buesihake

Bue nemõgu ehawu Manauspu 2002 tê 2008 nika taha paí wasé kahse buegu nirõ merã Inspetoria Salesianos do Amazonas – ISMA pu. Te kumarire buewu oãku pekasare bue masiôke, pekasäye masisé toho nikã masã merã nisétise. Tohota we 2008 yapa dukû wiá wawu. Tê Maha Wi'í Tukûrõ yu'ú bahuá, mahsã, kati weka makapu. Nikaroãkare a'tiro nigu kohoro pehé kumarí yoaropu siâ baha keati weku nimiguta ne a'ko bohotigu niwu yu'ú a'ka wererã na nisetise, katisetise, ukusetisé. Mehô arã pekasäye masise merã, ñemeka merã ukuseti, ñamasi we darasé wese nohope ùaro nisere tutuâ ñenuka wero ni tohoh we ñatise wetamorõ ù'aro nisere nitamogu ní a'to kateropure.

To ná payía tiro nigu wihagu a'tiro niguti niwu yamaka eheá na wero hota niseti, namerãta niseti, katiseti weiti nise niwu. Ne ná pekasaye masigu ni yu'ú toho wegu a'tiro nigu noho ni yua nisé marirõ merã ni thoñe nuka ehawu. Toho ni weiti nikarono yu'ú ukurã merã añuro ukûseti wewu toho wenokûka a'to kateropu kerã. Mariye ukuse, nisetisé, nipetisé mariye masise pekasaye wero hota thoñase khose, thoñaka wese kho marí Ye'pamasa ye ni ukûseti, masiôseti we pekasa ná buese wi'íseripure. Narẽ ukû põteôsirika wio nima nakera weraapea meho wiopesa thoya nika taha tuora noho nirã wema taha nakerã.

To ya makã ehaka be'ro, Bueri Wi'í Yupuri kahara pakhsumuã, buerã, tí wi'ípu buerã pihí mimiwa ná porare bue duhtirã. Yhatiwu tere daraguti ní thoñá wihatíwu ni thoñagu. Te numurire poterikaharã ye Bueri Wii pu nirõ ni nisé tutuaro wewu toho wero "parecer descriptivo" merã arí buegu mahsimi nisé nirõ wewu. Tere yhpe pekasa ya wi'í pu bueku nirore "nota" na nisé merã ukû tohowero yua niwu. Tepe tutua yhre kawu yhre. A'to merã to watibosa ni wawe niwu narẽ añuro te na "parecer" nisere ñañeguti nigu. Toho ni wetihágu daratigu nikawu wimarã bueri wi'ípure.

Añuro thoñá, ña a'po, thoñasere a'po nukõ wero ùaro wekati yu'ú popeapure. Toho wegu na nerekea ukûsere thoguwa wemuhawu. T niwu bueri wi'ípu buese kahse, añorõ ù'pu katise kase, a'tiro nisetirã nise tere tho, masí wewu to ya makã nisetigu. Nikã pamâ a'pe pamâ itiapika perí pehase kumarí be'ro yu'ú dahaka peye

meheka nisitise wakaro niwu ate wiorã darasetise, dara katise, masã merã nisetise to Kusa De'kore. Te makarã kaharã wiorã a'tiro daraya a'perã nisepu mehta dararã nikara niwa nabasita a'tiro u'ato, a'tirope añuosa ni thoñase merã miwako wetiharã makarirẽ toho "associaçao" rĩ rẽ pã nukõ karã niwa taha. Y

u

pema pekasã na buekepe tutua yurukati ohopu. Pekasa du'poâ weroho nikakati, ná thoñase weroho nikakati. Naye kaperi merã ñasetigu nisetikati. Ye ye'pamasu kaperi toho nika na yu'u a'kawererã ye kahperi merã ñasirika diasaro wawu yure. Siape merã namerã sanukakawu. Papera merã ohakotege sawu Associação das Comunidades Indígenas do Médio Tiquié/ACIMET na wiorã ukusere. A'ti associação panokaro niwu wa'í petikatirã wema ni ná ukû katika. Tere dero niti, dero wati, dero webosari toho warore duorã nisere thoñe nemo sirikati. Te na ukusere ñañe tho dioküsiri kohoro nise nikati yure. Keorepema te na toho ni ukuse atiro pihoro weroho nikati te na toho ni darase.

Pekasã ye buese wi'íseri buesia 2008 nika yu daha karẽ ti Associação das Comunidades Indígenas do Médido Tiquié pe 07 de agosto de 2005 nika panokaro niwu na toho pãkabero dahawu. Pehete kumuriãka pãka be'ro Cartóriopu na masiõno na weka be'ro dahawu toho nika Wa'í De'subase Ñanurese nise da'ra wero wekaro niwu ti associação te kumarire. Newaroma ti associação nirã União das Nações Indígenas do Rio Tiquié-UNIRT nirõpu nimikarã niwã. To wãti u'ta (dinheiro) merã añuro daratika weka ná mahsãrẽ na u'aro wetika tutuatiro tohakaro niwu. Toho wari kurare Pró-Amazonas wametirã bahuakara niwa taha topure Kasa De'kore te buese, doatise kahse, wa'í de'su ba'âse wetamorãti ni ehawa iñawu yu'u a'te ma. Ná sede pere Merẽ Wasapu da're sirikara niwa. Na toho ni ehari kurareta Associação das Escolas Indígenas Yepamahsã Yupuri-AEITY pãnokaro niwu taha. A'to parikurare yu'u pekasãye wi'íseripu buegu wewu ohopu. Topu toho werã weapãra nise tho wewu. Ti associação AEITY mariye masisere Bueri Wi'ípu kû warokara nise thoñase, wakûse suori ukû wihekaro niwu a'rã Instituto Socioambiental/ISA tohonika Federação das Organizações Indígenas do Rio Negro-FOIRN ba'pati wetiharã. Te wãtî u'tapea Projeto Demonstrativo dos Povos Indígenas-PDPI nisé kahse nikaro niwu. Itiati 2005 nika paharã nerêkea ukuse wakaro niwu to Pikôrã Bua, Botepurã Bua tho nikã Ñamañoa.

Botepurã Bua na nerêkea ukû wekatero Agentes Indígenas de Manejo Ambiental-AIMAs wametirã behsekarã niwa wa'í de'su ba'âsere ñanureu, ati muhko

de'ro wasere ohoa, kumuã/baserarẽ de'roti niti nirõkase ni seriña weri masã bese nokarã niwa. To nerëkea wekarore atikese associaçõesrĩ toho wekarã niwã Tribos Indígena do Alto Rio Tiquié-ATRIART, Associação Escola Indígenas Tuyuka Ʉtapinopona-AEITɄ, Associação das Comunidades Indígenas Médio Tiquié-ACIMET toho nika a'perã nikarã niwã. Be'ro merã ACIMET diakʉ tere ukũ da'raseti wesetiro tohakaro niwʉ a'peye associações rĩ nayarã AIMA merã nerẽ ukũ, dara wesepure mahsiõseti werã tohakarã niwã. Toho werã makari nukʉ puarã bese kʉo, dará, tʉôrã wa duhti weseti da'rase tohakaro niwʉ. Associaçõesrĩ peye makari, paharã mahsã kʉose nikʉ ná AIMA rẽ s̄hori darasere wakû n̄uruse wegʉ bese wenose wakaro niwʉ. Toho werã na paperapʉ de'ro a'ti ʉ'mukoho, e'katise n̄umurĩ nika naye makare wasere o'ohâwõ wesetirã tohokarã niwã. Siape merã Wa'í De'su Ba'âse Ñanurese ti Kusa ni poteõro sesa wawʉ tere toho waka ñawʉ yʉ'ʉ 2008 te 2013. Añuro Ñanuru De'su Ba'â Katiro Kasé (Manejo Ambiental) nisé nerekea ukuse wawʉ 2008-2009 makari kaharã wiorã, bukʉrã kiti ukûse toho nika basese masirã merã toho nikã noâ tere mais sirirã merã nerẽ ukũ amesuo wese wawʉ tirare maha. Toho nerekea werã a'tiro we da'rará, a'tikese kumarã darakeoña we yʉsa ni were kahso wekarã niwa itia associação kaharã ate Tribos Indígena do Alto Rio Tiquié-ATRIART, Associação Escola Indígenas Tuyuka Ʉtapinopona-AEITɄ, Associação das Comunidades Indígenas Médio Tiquié-ACIMET.

Te na nerẽ ukükere tʉo wetiwʉ mehõ na gravar kere tʉo paperapʉ Ye'pamasã ná ñemeka toho nikã peksã ñemeka merã o'oha we tihagʉ na Wa'í Desuba'âse Ñanuruse masiwʉ tohowe tʉoñe eheawʉ te kasere. Tere darawʉ 2009 te 2011 nikã na makarikarã nere ukũ amesuo, dero na darañake na werekere. Pahíro wapataro marirõ we daraseti wetihagʉ wewʉ tere. Yʉ'ʉ mamire weese daratamo, wa'í wẽtamo wetihagʉ wewʉ tere. Instituto Socioambiental-ISA pe yʉ'ʉ te o'ohapeôkapʉ ná narẽ wiakapʉ wapaye wʉ. A'peteroma Associação das Camunidades Índigenas do Médio Rio Tiquié-ACIMET wapaye wʉ tere "ajuda de custo" niwã. Te na karõ wapayesere sõ nikã loteriapʉ a'pe ganhar gʉ weroho e'katise tiwʉ. Pahiro meheta niwʉ, meho o'kawʉ ʉ'aseka duûro ma'mʉ niyuka ohopʉ. Tohowe yʉ'ʉ darasetika a'perã de'rowegʉ pahíro buekʉ nimigʉ namerã da'ra karoãka wapatasetiti niwa. Tere a'pese kaharã pekasã ná nisasepʉ da'ra tamo ni yʉre ukusetiwa. Na yʉre toho nirã werohota tʉoñasetiwʉ ne dahagʉ. To ná toho ni ñarore do'kesarĩ nigʉ AIMA, Kumuã merã nerẽ ukũ, na da'rase a'merĩ iñó wesere iñá weseti wei a'tiro niwʉ: niwe ná basi

a' tiro da'raro unctional, a'tope dunctional sa ni weseti wema nirō ehawu yu'u iña, t̄o, ukū na merā weka. Toho namerā ba'pati wetika toho wekarā wema pekasa na t̄oāna s̄ori da'raropu nita wiose niwū te De'su Ba'âsere Ñanurū Da'rase. Ná yure t̄ogu a'tia nitimika wawu, yu'u tere t̄o masirisa nirope tutuawu toho wegū te nerekea ukuse warā merā do'kesa wamuhawu. Ne yu'u namerā ba'pati ñasiaka a'perā t̄usatise merā iñasetiwā. Na toho ni iñaseta narē t̄o n̄uka ehea ba'pati t̄tuase onemo wese wero unctional nise wawu yure te Buese kase (educação), añuro katise (saúde), mahsā merā nisé usetise/ukûsetise (politica) e bosê n̄umurí (festas).

A'tiro ni t̄oñe n̄uka ehawu tere "participar" wetihagu na wiorā basi wakū, t̄oña, miwāko, dūtenuko tereta daras̄risa n̄i darasiti we m̄uhâ peha wara wewā. Te s̄ori da'rara pehkasā ñemeka ukū t̄oñera nirā wewa ná wiorā kerā. Narē ba'patiri masā a'tirota añurosa ni wakūse, tutuase kūri masā niwā papera merā te da'rasirisa ni ná weka.

Te Dehsubasare añuro ñanurū katisé nere na ukukere na ISA kaharā na gravar kere ohanukawu 2009 te 2011 nika peowu. Ya makā Maha Wii Tuhkūrō niwū sede da ACIMET toho wero añuro tota tere oha wese niwū ate wahti dūhpoa (notbook). Nerekea na ukūke weke atikese wakaro niwū dero werā wai petikātitī, ñenoho toho waka weti, dise niti añuro de'su ba'â wesetise, dise nohorē wetibosari wa'í dūha tikato nirā, de'ro añuro ukū ames̄eo t̄oñe ehabosari wa'í weharā merā nisé, a'tere to nitiguma ña bokata basiotise nisé nirō we. Mehō ukū a'mēsu masiô weka t̄oñe ehaseta ni.

Dehsuse añuro ñanurū de'su ba'âsere ukū ames̄ose wakatero a'peye makarī kaharā naya di'tare añuro iña n̄erāti nirā AIMA bese wera nise tō K̄sā nipetiro sesô n̄uka eha wawu a'te n̄umuríp̄ure. Toho werā na oficina nerē ukū, bue wekere naye makaripu daharā were na merē ukū ames̄eo nemo we darasetirā wawā ná ñubuekabero, biatu ba'âka be'ro toho nikā nikanum̄u toho werāti na nikanum̄u tere mahsiō n̄ukō wesetiwā.

Ukū a'mes̄eo ná wekere iña wenukō wekarē ate bahua yure wa'í siape merā dūhara wema pekasā ye merā de'su ba'â weka, masā masaputi weka, wa'í na nise wi'iserire base a'po wese petika, porâtise base w̄ose a'perā no nirō ná weka. Ate iña boka basesere añuro masī, de'su ba'âsere añuse merā diaku weese unctional aro we.

Antropologia bueropu - São Gabrielpu ni da'ra werikura programa de Pós-graduação em antropologia social na Universidade Federal de Amazonas niáporo

poterikahararẽ buesirika nisé t̄o masiw̄ 2013 nir̄ k̄uma. Tere t̄o bueḡ waḡti ni ȳū wame, ȳū masâke toho nikã ȳū pekasa ya wiíp̄ bueke documentos o'ow̄. Be'ro mahsita wemitik̄ nise na wekeose toho nikã seriñase toho nikã ingles mahsítik̄ nise wekeose ȳū wew̄. To ȳū buerop̄re Waí Basese A'posere bue mahsiõ nemõ weiti top̄re nise merã saw̄. Pehe t̄e uk̄use kasere gravar ke k̄ow̄ AIMA merã ba'pati wetihäḡ. Tere u'pt̄uk̄ uk̄, da'ra wesetiw̄ nã de'ro waí nisere a'te mariäka, dí'tapara, mâ base a'po wero u'atito nisé. Te merã pekasâre masiõ ná poterikaharã kerã masise k̄o wema ni añuro warosa ni wakuw̄ toho nirõ merã ȳū ohakemerã ȳūa waku niw̄ ti antropologia Bueri wiíp̄re.

Tohowe ȳr̄ 2014 nir̄ k̄umãre Manausp̄ ati w̄ ti k̄umãre bue wew̄. Ti k̄umãreta taha Núcleo de Estudos da Amazônia Indígena/NEAI sihâ, ba'pati wenukaw̄ to da'rãra Carlos Machado e Gilton Mendes kerã merã. Top̄re ni taha karã niwã ȳū a'kawererã Ye'pamasa João Rivelino Barreto e João Paulo Barreto, Bupera Porã Sararoa. Na p̄tarã Ye'pamasa na masisere PPGAS-UFAM p̄u masiõ wekarãp̄ ni taha karã niwã. Toho werã so'pe pã we taha karã niwã ȳū to we bue bosa ni t̄oña karo nohorẽ. Toho nikã ti k̄umarã Ye'pamasu Gabriel Maia, Iauarete k̄uhu top̄u nikã niwi k̄u kerã. Ȳū merã PPGAS p̄u bueḡ k̄u kerã.

Na Yepamahsã merã bapati sanuка, NEAI kaharã wiorã na iñoro merã te ye'pamasa masisere t̄oñenuk̄ wetihaḡ ȳū ohasirikera darakatiw̄. Toho weḡ antropologia yepamahsã we bahuriõro wero wakã ni t̄oñanuка ehease waw̄ ȳū dñhpoap̄re. Te toho we dara buesere ȳusare iña t̄oña ta morã "antropologia cruzada" pisuma ná pekasapea.

Toho wero ti NEAI ȳure te waku t̄oña ehease wero nika Projeto Rios e Redes wametiro k̄uokaro niw̄ ȳū top̄u sanuка tihî dñ'poro. P̄ua kura ni taha kara niw̄ alto Rio Negro e médio Purus. Toho wero ȳū paperap̄ ye'pamasa ma'sisere o'ohawõ wese u'pt̄uk̄ wetamokatiw̄. João Rivelino e João Paulo na o'ohake ȳū bueña wekare ye'pamasa ma'sise k̄o, t̄oñase k̄o ni parĩ pehease ehtakati wetamokati w̄. Paharã antropologos pekasã poterikaharã ye buerã u'hpt̄uk̄ t̄oñe eheasirõ pieti atiro nikarã niwã na poterikaharã pehe mahsise, t̄oñase k̄o toho wero nikã.

A'tiro ni ñasetiro merã to Projeto Rios e Redes-NEAI merã ȳusã dara uk̄, t̄oña ohoa wekarâwe te ye'pamasa masisere. Peheye ní, diâsa ni weropea toho weḡ ȳū poteorõ waḡti ato ȳū buerop̄re. Toho ȳū weseti werore u'hpt̄uk̄ ekati

wegusa, masiō weguta wesa papera ohoase merā yu ahkawerare, pehkasāre, ahperā te iña mahsisirirare ni tuoñaro merā. Atiro nirō merā yu seriña, tuo, mahsī, kahti wekere ohoā iño wegusa iñara marī a' to be'ro.

2 Da'ra bahuriōro

Poterikaharā nukū masise kuo tuoñase, mahsiōse, a'ti pa'ti iña masī katisere. Mehō nikarera pekasā te iña tuoñe nuka ehā tohta niseti, tohota k'uoma ni wema. A'perā toho nikarowe teâ ná poterikaharaye nisetirā nima nakera. Toho wegū ma'sokū, besewe, iño nukō ñemekati wegūti te Ye'pamas ye mahsisere ato yu'u ohoase merā. Bueña ohoakeoña weñakara we yusā antropologia buerā Yepamahsā. A'perā buerā a'tirā ou waharā yusā puterikahrā ye tuoñaka wetamo, m̄ha nuka wese kuo ni bueto nirā weñoguti ni wakūse merā a'ti paperapu tere diewō.

A' te a'tiro ni tuoñase de'ro wetiarā a'rā a'pe masā pekasā merā ukū ba'pati ehea nuka bue a' te poterikaharā masise buesere. A'tiro pekasā na antropologia bue na o'ohasetise weroho meheta ni yu'usā tuoñase a' to Programa de Pós-graduaçāopure. Na werohota niseti, tuoñasti ohoaseti werāti nise marī. Meho nikā poha ato pehka ya wii bueri wiipu mariye mahsiōra, atirope tuoñase kuo yusā yepamahsā ni ukū amesuo, tutuañe nuka ehea werā kumuā Yepamahsā merā ti waku bueka, ohoa werawe.

Yu'usā ye'pamahsā masisere yu'usā bahsita buerāwe ne a'perāpu mehta ni. Ne waroma pekasa antropologo diakē bue wetihara ná buese wi'íseripu masiōseti wekara niwa. Toho werā ná nise tirikura yusā Ye'pamasā Porā to Programa de Pós-Graduaçāo nirōpu sanuka nika sope pā nukō a'tiro ní yusā masise tohonika ukūse ná pekasa bueri masa merā ná pekasa ye wi'íseripure.

Na pekasa ñemeka merā a'tiro wemetise ni marikerare ate u'mukoho pa'ti kase masiōse, ñemeka kase buese, masu masisere buese, masu de'ro wesetisere buese ka'sere. A' te ni ye'pamasa ná masisepure añuro ye'pamasu basi bue kare. Antropologo sihami ate merā ku bue, a'pe mahsāye seriña bueri mahsū ku nirore. Ate yusā bue seriñari masā nise merā atiro ni tohota nito ni peokasirirā mehta we. Toho ni weroho orā a'pe masā pekasare a'tirope bue seriña bosa nise iño wetamosirirāwe. Paharā toho we bue taha karā niwa werapea te merā tuoñā ná merirō poteōro wetamo wema na kerā a' to yusā a' te numurire darakasere. Te merēta yusā seriña bueri masā nisere wewākati a' to ehea.

Ye'pamasa ukū tħoñasere PPGAS-UFAM pħre tutuaro kūta mogħti yu' dħapor buekarāre ni wakūse ni atipur īmer ħare. Tħpaptema tħoñawenuk o'ohano a'te pátu kasere. Añuro ñawwe wekare pehe sā tē kase. Tohowei a'te kumūare tħo a'tiro niwħu, nikaro niwħu nika be'ropu o'ohawu.

Toho nika yu' mer īmer ħare a' to Núcleo de Estudos da Amazonia Indigína-NEAI nir īmer īmer ħare sanukka, na mer īmer bue, ukuseti, bapati we ñañenukka eha ate kumuā yepamahsā na ukū merisere wepeha nemorō ħarowe buese mer īmer ni tħoñawu. Tohowe darasetigħi tħo nika ħarġi wa wakuttuase, atirota weiti nise, tutuase tere. Yepamahsā Ānemka mer īmer īmer ħare tuhtuase. Te marikare ni darase wawne wħid. Te mer īmer kahse yu' tħoñaw tħuase dara oħoasere di' ta' nħekku kahsere ate bahsese mer īmer tutuañe nukka ohase wawu. Te pħre bahuawu dero ti di' ta' nħekkure iñase, dħuka wase, kahtiro kkorare dħuka wanu kōse toho nika ati patire dħatkawa nħekkose.

Toho wero te pátu kasare añuro masiopha, a'pero marir īmer īmer ħare nuyuro yu' ba'sipea paperapħre. Mahsino te kahse atiro ħħsero mer īmer ukū wese ni, añuro kahtiseti arā baya, kumu ou bahsegħu e yai na mahsiseppu na dħopopap. Ahper īseritiāri mahsā nisama "noħāno mer īmer utamogħu weti? Dikerare seriña (entrevista) siati mħu? Dero watito mħu seriñase?" Ate pehe ti ri tħowaw to yu' bueropħre. Te mer īmer īħarru butiagħu wawu ati pur īmer oħoagħu yu'pea. Newaroma ate paharā serītā, paharā yu' dħapor te wakarā ye "leitura" we wero tħoñase nikati. Bero iñi yapo wekar īseri mahsisere, ukūsere mineo oħoaro ħa nirō eħtawu.

Atiro ni wakūse mer īmer īħarru oħoatere were kahsa we toho nimir īmer īħarru. Ye'pamahsā NEAI mer īmer bapati nikka mukkahse kumari. Werekahsa nemōse ni ati yu' oħoase ye'pamahsā Ānemka mer īmer na tħoñasere, na mahsisere oħo, dħatkawakeo nukko weri turi ni ati mariya patiri. Atiro we añuro were, mahsiō, añuro weredioku wekar īħarru ati (kihti ukūse, bahsese e bahsamor) nikaromer īmer īħarru tħoñase mahsise tutuaro kħose iñi bahurioste ni Ye'pamahsā na mahsise.

Atiro ni ukū bahuriōsere nikarera bohkama, webokama ukū amesu, nirōkahsere kkorar īħarru tuanuhā eħea, bapatiseti wer īħarru. Ahper īħarru bohkama, webahuriōma tħoñaw tħuase bahsero wenokarā ne na mahsakapta te toho wesere añuro tħoñaw bahsegħu kħi wekku. Yu' kahti iñake, nirōkahse mahsir īmer īħarru tħoñase mahsise tutuaro kħose iñi bahurioste ni Ye'pamahsā na mahsise.

Rivelino mestrado werā na papera ohoakere lē wekā sipeamerā parípeha wʉ yepamahsā mahsisere ohoase. Toho we namerā bapatisé wekatiwʉ ate buesere.

Ukū wepehease paperapʉ yepamahsāyere diewō wese ne weñagʉ we ate antropologia na ehōse merā. Toho wero te mahsʉre buese kahse kerare mama wetise toho ohoasetise nirōwe. Meheka tħoñasetirā nima ni weresetise ni to buese wiseriþure atiro bahuse we wihīrō darasere. Seriñaro wa toho nisetika taha keorota niti, waro weti na ahpe mahsā pekasā merā ehe nohā ukusetise waro weti nise. Wanemorō ʉaro we te ate antropologia buese kahsere, te weñase kahsere tere ñañeka wesikare te atiro we buese no eha bosari ni tħoñarō merā. Dero ate to watiro wakā yʉta wawʉ ni asumigħuti atere atiro mamaro tħoñā, bue, ate paperapʉ ohoakū yepamahsā na mahsisere.

Atiro ni wakū tutuase merā NEAI pħre tħo, ukūseti wekatiwʉ yemahsā na mahsisere, na tħoñasere. Tere yʉ nirō yamata yepamahsā yemeka merā ukū mahsisere pehkasā yemeka merā ohoa mahsiō nukō wese tħoñase tutua yure a' te pátu kase kiti ukûse Ye'pamasa. Atiro ni were kahsa ate mahsise, tħoñase yʉ ohoa tehre. A' te seriña ma'si ohoa iñogħuti ate hori merā a' te papera merā.

Ate ni nikā parte ma yʉ'usā seriñari masa dihsé niti ye'pamahsā masise sħori katise, sħori tutuase nikatike ni dħiporopʉ te akokateropʉ ni buekatike ni. Toho ukū amesu wekati a' te ni ná nirōkase tħoñase ye'pamasā ye ne duûku ta basiotise a' te Kiti Ukūse, Basese e Basmori. Ate itia turi kase ni Ye'pamasa masiōse a'peye ninemo kāsere ni ukū mahsiōseti we yʉ' masāye mahsisere bueri masu (antropologo). Ato toho ni werekehogħu we atiro dara, bue, ukūseti wero watero yʉ' o'oha wekatike ni. A' tiro niro merā a' ti pati kahsere añuro mahsiō, bue, nirō kahse nirō we Ye'pamasa masise ni iñorōsa. A' tiro ni buese merā werekasa a' te poterikahrā masisere, de'rō ná te patu kasere ukū, wero masiōsere. Dħiporopʉ masi mħatik a'tokeropure yʉ' paperapʉ masiōkū a' to kateropure.

Da'ra wākatikaro - Were mahsiō wea tehe kahsere NEAI pħ ner ē ukū, ukū amesu, tħoñā weneko wekati tahawu ñe 2014 nikap. Toho wero pehe nirōwe ni, tutuaro kħose ni werowe. Ukūsetiwʉ tere arā pakase buerā merā pekasa masa merā, seriña masise weñakara merā toho nika mahsā mahsisere bueri masa yepamasa

merā te nirōkahsere ate ni yu'usāma ni dare kurātirā ate Kihti Ukūse, Basese toho nikā Basamori.

Te ñatamo, ukūtamo wemiguta taha Poterikahrāre Iñó Wero (Federação das Organizações Indígenas do Alto Rio Negro-FOIRN) merā ná yure ba'pati wekā ñatamowu Dehsu Baase kasere na ukūka Baixo Rio Negro pü. Toho nikā ñatamowu Simpósio dos Kumuā wakaro Sao Gabriel pü agosto de 2015. Tore yu'usā Ye'pamasa masu masise bueri masā iño, da'ra, webahūriō wewu yu'usare iñiõrā merā a'rā professores duturua Gilton Mendes toho nika Carlos Dias, na NEAI kaharā merā. Niwā to nerekea karā Kumuā Ye'pamasa Kusā kaharā toho nikā Yaiwa Poe kaharā. Mahsu masise kahsere buesere merā miñe nukō ehea te yepamasa masisere ukū, buerātirā toho wewu. A'te merā tutua, mahsī wemuhā nuka atipurire o'oha wekatiwu. Tere ñatamo, wetamo wese yure atiro nikama parī pehakatiwu ato yu'paperapu diewōse.

Toho nikā püati siawu Kumuā merā nerekea ukūa tehere ahpokū siagü toho wero wahtero AIMA merā ba'patiagü yu'u iña, wawō wekere iña kahsa nemo wewu ate ye'pamasā mahsise paperapu wahwōguti. A'to mahsiō nemosirisa ato yu'u ohoase ni taha yu ahkawererā merā, yu pahkusumuwā merā, yu'u peñara merā kahtiseti wegü mahsi katikere ohoanoke. Ate nipetiro miñe, mineō ukū amesuo, tñoña kahsa nemo we eheake ni yu'u dñ'poro bue mñtakarā merā ye'pamasā merā a'to Projeto Rios e Redes wametiro merā.

Toho wero atiro we dara, bue wekatike we bahuriökü, a'pokū we tuha nukōropu eheagüwe. Toho nikā arā Yupuri Bubera Sararo Porā (JP Barreto e JR Barreto) merā na papera ohoake merā miñe, utamo, eherisānoā ohoakatiwu ati pürripu nisere. Atiro we eherisā mahsu mahsise poterikuhu yere masiōkatiwu ate papera ohoase merā ato ehagüti.

Paperá ohoari mahsu niñugüti wewu taha kü atiro te ohoa kü niwi mahsisirese kñogüre tuanükä kü niröpu ukū tñoñe nuka ehea paperapu tere mahsiō nukōwu. Toho kü nikara noho wewu yakerā. Na arā kumuā, basera nare tuanükä tuo, ukū we ohoa da'ra, bue wekatiwu. Toho wero añuro keoro wero masiose ni a'te kiti ukuse, basese e basamori a'te amerí ne koäwe ou duwe (separa). Amerí wadaritio wese ni ate nirō kase.

Marī masiseta ni a' te iña toho nika tħo wese. Mehō te mahsū mahsisere merā miñe bueka wetamo yurħa marī iña, iñawe nukō toho nika tħoñe nukā eħea wekā a' te masā katisetise ná nisetiro popeapħre. Atiro ni yu' u ukūse, mahsiōsere webahūri kükoro ni wakūseti, tħoñaseti, iñaseti we paperapħ oħoa wegħu na yu dħħiporo PPGAS pħu bue, oħoa iña poteō wetihagħu.

Arī Geertz (2008) kerā atiro nimi "mahsā na nisetisepħu, nirōpħu sānħka iña wero ni dero na wesetisere" tħo amesħo, ukū amesħo wetihagħu tħoñe, iñañe, iño wegħti nigħu te ahpenoho toho nikā ukūse popeapħu dero dero niseti ni mahsiogħuti. A' tiro ni arī ku tħoñna ta morō merā ati pūri dara oħoase eħea arā Yupuri Bubera Porā papera na oħoake merā boħka eħea bapati nukā eħea. Toħo nikā Kħħsa kahrā Kumuā Yepamahsā merā utamo, ukū amesħo wewħu maa eħea a' ti puri merā.

Ye' pamasa na Pamuse Di'ta - Ati tatiare mahsiogħuti yu' ħekku summa Ħahuri Porā derowe Ohko Ħisapħu nikarā ati te Kħħsapħu na eħea niseti, ukūseti weke toħo bero merā naya associaçōn pehkasā poterikahra merā darare bapati na darake toħo nikā na dara mħanukake nirōsa. Arā ya kura kaharā na pehkasa poterikuhu ku mahsise bue na oħoake pħre baħusatima yu' tere bueñaka. Nape noo nikakura Yepamahsā na paharā nirōre bue na wesetikaro nika toħo bahutirā nikama. Na tere buesiari kurare ya kurarape pehterāka nikarā niwā. Ahperā ahpe ahpe mahkapu ni wesetiro waka wekarō niwħu. Toħo werā Hausirō Porā weroh diaku nisetiro weroh nisetira weroh wakarō niwħu na pehkasa oħoake turiripħre. Na ye ħekku summa bayaroa, kumuā nikarā niwā nakerā meħő na yu' pahku summa te bahsase weħo peoti mirā weriā wakarā niwā arā paiya na mahsō eħearo merā. Toħo nimirā bahsese mā weopeo wekarā niwā. Toħo werā te ma na yu' mekerā mahsima, kħoma atokatero. Yu' pahko werowō na mħu ħekku summa mahsiwā meħő te bahsasere weopeoti mirā weriā wawa ni werewō.

Atiro ni mahsiōro merā karō werekeho na yu' ħekku summa Ħahuri Porā na kahtisetikere. Na paiya ħarrero waro nikakara niwā toħo werā dita mariā wakara niwa na biasiaro merā. Tere bħha weħtiro merā tħoñna mahsiō meħta we, meħo nakerā kħokarā niwa nirō kahsere ni wakugħu werekeho.

Ti alto Rio Negro pahiri di'ta ni poterikaharā pehkasarē bapati na takukaro. Brasil di'tare dutiġu ku toħota wato, toħo niāto ni paperapħu ku mahsiō weka di'ta

nirowe. Ti di'ta pure nima arã Yepamahsã, Ʉmukohori Mahsã, Cubeowa, Ohkotí kaharã, Ʉhtapirõ Porã, Pirata-tapuia, Mirititapuia, Arapasso, Karapanã, Bará, Siriano e Makuna. Narẽ pehkasape "tronco linguistico tukano oriental". Ahperã arã nimã Hupda, Yuhupde e Dow narẽ pehkasa tronco linguistico Maku ni ehõ nukomã.

Yepamahsã Kûhsapʉ nirã ti marẽ marĩ Sumudá, marĩ Oko Ma mehtá nito ni uküsetima. Ti marẽ nimʉta karape Yoharã, Pareroã, Eruria, Kawiria toho nikã Oamahsã nipa ti di'ta re nikarã, di'tare wiopesase nise, ñase, wametisere, waimahsã wiiseri na añruo waro ma mahsisama ni uküsetima. Na Yepamahsã ti ma nirã pea ahperã amerĩ amekẽ, ametuti wetiharã atikarã niwa ni werestima. Ahperã añuro dehsuse, dara baase di'ta amakati ehtakarã niwã ni uküsetima. Ahperã na wiorã merã ametuti, keoro niti, na nʉmosã numiã ye ukuse t̄eo ametuti atikarã niwa to Kûhsapʉre ni ukusetima.

Ñahuri Porã ñekʉshʉmʉã atikarã niwã Oko Ñisa nikarã te Taputio etakarã niwã to ñe Yoka Dihtara buí nisa ni werewã yʉ ahkawererã. To yoka ni ati ehta karã niwã ñe Kûhsã Pitó nʉharo topʉ wara ni ukũ yokʉ pawʉ merã diapʉ atiparã. Yoka tore niparã mehõ atiro pahka bapakeose marî, ohoawõse marî weyuka ti kese kʉmari nipã tore nita basiotiro nika. Meho masinoho tore na Bahsari Wii wenʉkõ niseti, bahsaseti wekaroma. Keoropema Hausirõ dʉhpõnakese wepʉ kʉ Ñahuri kʉtiropʉ eheawato nikarõmerã nisetirã ni t̄eoña wahkûrõ merã toho wepʉ to Tapuri Ñoa kʉ Ñahuri nikã. Tohowerã maríkerã di'ta añuse tohonika dehsuse añuse amarã warã ni ukũ to Taputiore wihakaparã. Ato yʉ toho nirõre meẽ kerã Aprizio Azevedo, Luciano Azevedo, Rodoldo Azevedo, Jovino Pedrosa tohota wakaro niwʉ ni yʉre usetiwã narẽ serïtiäka. Yʉ pahko Dikohõ Maria Zilda Lima kerã toho ni niwi mʉ ñekʉ Ñahuri Porʉ Sabino Azevedo ni were nemowõ. Kʉ yʉ ñekʉ Sabino yʉ pahko mañekʉ nikʉ ni wemi tohowego kʉ were, ukũ nañño wekã yʉ t̄owʉ tere ni werewõ ko kerã yʉre. Te dʉhpõ ñakese kʉ Hausirõ weke atiro ni wakûse, t̄oñase eheaporõ na marĩ mami sʉmʉã marikã nitima atore tea marikerã nise doke pehaparo na t̄eoña sepʉre amerĩ bohkarãti nise, toho werã na diapʉ yokʉshʉpawʉ merã waparã Tiquié pʉ warã. To bʉrʉa Bihsumu wametiro mahkã pã wetiharã Bahsari Wii wakõ nʉkõ bahsaseti wekûparã. To nikumi Tohopa Duripe taha bʉrʉkea bahsari wii wakõ nʉkõ, mʉrõ bahsese we, wee bahsese we, ohpe bahsese we niseti niparã tore taha. Ukuse to watise waka iña tea ahpese taha añuro dehsuse nirõ, darabaase di'ta nirõ warã ni

tore koāka para taha. Wa te Pirō Kahsaya Pito, Kūhsa pito nūharō, mahkā pā bahsari wii wakō nūkō, mūro bahse, ohpe bahse, wee bahse, bahsa weseti nikaparā tore. Na iñaka dí'ta dara baata ñase nikaporor tohowerā amerī ukū ato to wawe tea ahpe di'ta amarā ni waparā. Toho nika to na nikā ukūse to watise bahuaporo taha te tunemo weka tore koākapara taha. Ti maa Kūhsare nūha nemoparā toho wero merā ta naye wiisitori būkuaro wekarō niwū na porā, na parā merā te nisato yūsā ñekū sumūaye wisetori ni ukū nisetiatehe waro kū Ñahuri Lorenço iñoropu.

To Kūhsa pito nūharo nikarā wa te ɿrēnū Wito eheaparā arā Yepamahsā Kohāpa Porā tiro na pahko porā tiro. Toho ehea ukū atirā weapu yūhsā ni toho nikā na di'ta añuse bokatisa ni ukūseti weparā. Na Kohāpa Porā ya mahka Poarinū ni Kūhsa dehko sirope toha. Toho we na ukūseti weka nipu Kohāpa Porū yu pahko porā mūsā atirāta ati tohapa tohowerā dehsu baasere atiro dūhkawara. Mūhsā Būka Wisa Pito te Ñiña Pito dehsu baase tohonika dara baase di'ta nūkari kūoseti, duhtiseti, ñanurūseti weya ni ukū dūhkawapu. Atiro ni Kohapa Pōrū dūhkawa weka di'tare dehsubaa, duhti, iñanurū weseti we yūsā ni ukūse tutuase kūoma na Ñahuri Porā. Titare mahsā ne noā marirī siaka nikaporo to dehsu baasae dihtapara peye nimikā. Derowero niña. Puekū nika nurirā ne añutipara ne añuti dehkotiwa ohopu tohonika di'ta wītase nirī siaka ni weka mahsā mahka pātitūsakarā niwā. Topekerā ohko nūmūrīma siaro mehta niwū atiro ɿtasaba siaro weroho wawū, niwū. Kūmama sō atiro cimento pa nisa nikā niwū siata añubutiawū.

Kū na pahko mahkū di'ta dūhkawa tohonika dehsubaase dūhkawa wekabero kūre añu tohto wesetirāti ni wamūā te Yai Wii ehea mahka pā weparā. Bahsari Wii wakō nūkō bahsaseti, ohpe bahse, mūrō bahse, wee bahse weseti niparā tore taha na Yepamahsā Ñahuri Porā nirōre. Toho weseti nikumi añuro nitisa marī nise tūoñase wakūse dohke pehaporor toho werā tore koāka wapara taha. Keoropema narē dūhpo ñakese we kū Hahusirō ɿoke toho waka wemūhapara.

Titapure Yepamahsā peñū Yauarete kū Tariano to Yaí Wii re yūrūsiakūpu kū Ñahuri Porare to Dahse poeya niapu mahka pāta añuro, poeya añuro ni tohonika di'ta darase añuse ni wero weapu tore nipu. To wa mahka pā Bahsari Wii morōnūko bahsa, ohpe bahse, mūrō bahse, wee bahse we niseti weparā tokerāre. Añuro te Yepamahsā na mahsise merā niseti, kahtiseti wekarā niwā tore. Toho na nika eheaparā paiya capuchinhos na ehōra to Kūhsare missão pā tohonika mahsā neókū

tore dararāti nirā. Toho ni na ukū ames̄o nukō werikurare doatise ahpekase bahuaparo ti mahkare toho waka iñā wasteawaparā. Tota taha nik̄e paire k̄e nik̄ere bük̄ere ñe, dütenuko tara weseburiri nima ehkaparā k̄e iñatiro tere doatikā iñā wawaparā na paiya to ehea mikarā.

Toho doatise ahpekase bahuka wasterā maha ȳe ñekusum̄a Ñahuri Ricardo e Ñahuri Sabino com os Hahusiroā de Botepurī Bua (São José). Na merāta nikūmi kihti to watise wakaña atikarā Maha Wii Tuhkūrore mahka darera tirā. Na porā Sueḡa Alcides Azevedo toho nikā k̄e ȳe pahk̄e mami Urēmīri Aprizio Azevedo toho nika ȳe pahk̄e kahbirā Mario Azevedo e Batista Azevedo atikarā niwā. Arā puarapea nit̄orā ȳe pahk̄e kahbirā mamapiha nikatirā niparā titare. K̄e ȳe pahk̄e toho nikā ȳe pahk̄e mami n̄umotirāpu nitohaparā na porāpe wimarā niparā na n̄umosā numiāpe Dikahra Dahsiā kura kahra numiā Yaisa kahrā nikarā niwā. Toho nika k̄e arī mē Duciano k̄e ahka bihi Udup̄e nikarā niwa ti mahkare mahkā pā wekarā. Na arāpe taha Wirā numiā nikara niwā na numōsa numiā. Na ȳe pahk̄e kabihirā mamapiha ni yurā to ni wekā colombia p̄e piaça darara wakarā niwa pehkasa umeā na serā nirā merā. Toho werā top̄e wa n̄umoti nikasama na porā merā Porto Nida wametirop̄e.

Ñahuri Yubino (Jovino) Pedrosa, Wahp̄e Nuhk̄e k̄e atiro ni werewī na Ñahuri Porā to k̄e pahk̄etiro eheaka atiro nip̄e "ȳe mami s̄um̄a m̄usā dahasirirāta we mehō marirē to watiw̄e marī nikarō merā nika. Wa to Mahwi Tuhkūrō mahka we nisetiya m̄uhsā kerā", nip̄e k̄e Yubino pahk̄e. Atiro ni k̄e ti mahkarē pā wesere tutuase onemop̄i na Ñahuri Porare. Toho ehea mahkati wesetirā na ȳe ñekusum̄a Ñahuri Bahsari Wii dare n̄uk̄otikarā niwama. Na arā paiya nirā na top̄e wahtiye ni, ñase te Yepamahsā yea ni ukusiarā niri terop̄e ni tohakaro niw̄e maha. Toho werā to mahka we nisetirā nikarē wiiseri, mehka wiiseri wen̄eko nisetirā wakarā niwā tore ate atokaterop̄e toho nisitima maha. Na ȳe mekerā, na ȳe pahk̄e mamisum̄a toho nika na ȳe pahk̄e kahabihirā na nerē ukū wese n̄umurire na Ñahuri Porā ate Pam̄use Wiisitori, Pam̄use Di'ta, Pam̄use Wiake d̄uk̄u atikere to K̄ehsap̄e Di'ta ñuse emakati kere. Ahperā na ȳe ñekusum̄are kumurō marirā nima, siari mahsā nima ni ukūseti karā niwā. Mehō napea añuri di'ta, ñuse dehsuse amasiarā wekarā niwā. Berop̄e na porā, na parā merā ni karāp̄e to watiri di'ta, dehsuse marirō nibosama nirā. Tohowerā na ȳe ñekusum̄a Ñahuria Sabino tohonika Ricardo to Mahawi Tuhkūro na werikā yakarā niwā toherā to tutukuña na bük̄urā kumuā tohonika bayaroa nikarā.

Añuro ñawe tñoña wekarẽ na Ñahuri Porã mahka pã na weke nukure Bahsari Wii wenokõ bahsaseti, ohpe bahse, mürõro bahse, wee bahse we nisetise iñoma. Toho we iñorã te mahsirõ mahsã nikarã parámerã nirã we ato kateropu kaharã Ñahuri Porã ni tñoñase, tukasase wa. Ate kihti ukûse, ate bahsese, ate bahsamori kúokarã paramerã nimikarã niwü. Arã muitirã paía ehea tere dukuka wekarã niwã.

Te nirõ kahse mahsirõ mahsã niyurã Ñahuri Porã ni ukûsetikarã niwã. Yø mehkø kumü tohonika bayo Yusé (José) Azevedo re seriñawu derowerã mari Ñahuri Porã pisuno pari niwü. "Na marõ ñekusumüä bahsese añuse kúoparã na bahsekabero purise dñha dihá, yuhsasä dihá weporo sô ña hoekaro werono. Tohowerã na añuse bahsese kúori mahsã ni werã Ñahuri ni ma te ña weroho yuhsasä diaka bahsese kúorã" (SGC, agosto de 2015). Ate nümripure na Ñahuri Porã Oanø, Wariä Tuhkúro, Maha Wii Tuhkúro, Wahpu Nuhkø tohonika Botepurí Bua nima na porã merã, na para merã nisitima naye di'ta merã, naye dehsu baase merã na yusä ñekusumüäpø ne ehtarapu na dutike merã.

Na bñhkurã Ñahuria Porã bahsi amerõ bohka werã atiro ni ukûsetima "marõ ñekusumüä nikarõmerã niseti, kahtiseti wekarã niwã bahsari wii pu, bahseti wekarã niwã, mehõ maripe atokateropu tere wesetiwe, dukukã we tere". Nikarõ merã niwese nikü porã merã niseti ukü ate kihti ukü, bahsese, bahsamorõ, müröpu ukûse wesetika wekaro nimiwu te nirókahsere. Ahpe mahkã yoaropu toha wekarẽ te nirókahsere nerënohã ukûseti, ukü amesuo wetabasiotiro nikã toho werã no na bokari nümü ukûsetima. Te na nise mahkaripu nima kumuä tohonika bahserã na pahkusumüäre na ñekusumüäre tukarã nare tuo noha hea seriña tukarã. Atiro wesetirã te bahsese kúoma.

Na Ñahuri Porã wisioro marirõ merã di'apu atikarã niwü to Kûhsare hearâtirã ni ukü wema. Nuhkøpu mehta tûrakatikarã niwü mariä ni na porarẽ, paramerarẽ wereseti na mahsiönukõ wesetima. To Kûhsa dehko hearã na pahko porã nare dara baase di'ta, dehsu baasse dñhka wekarã niwã. Na pahko porã arã Kohäpa Porã na Ñahuri Porã dñhporo ni tohaparã to Kûhsa dehkore. Mehõ dero atiri, ehtari atopure nisere seriñatikati narë. Na bahsi mahsisa tere. Seriñaka weresama te ñekusumüä atikere to Kûhsa pure. Na Kohäpa Porã atiro dñhka wakarã niwa na Ñahuri Porãre mûhsã dehsuse Bñhkaya Yuti Pito nukä ñe Yai Wii siro te Mimiña Pito to Pamorã buika toha. Ato niporo na Kohäpa Porã na Ñahuri Porare dehsu baase dñhkawakaro na

ne to Kʉhsare na heaka. Kʉ Ñahuri kʉ akabihu merā Kumarō, Ḫrēmirī níparā na nikʉporā nirā weparā.

Ato atiro ni mahsiōro na Ñahuri Porā to Kʉhsa dehkore duhti keahearā diasaro watipā ni iñaro wa. Añuro na pahko porā merā ukū amesuo, atiro di'ta dʉhkawara ni tore niseti, kahtiseti wepa ni tʉoñe tohonika iñañe nʉkōro wa.

Na toho heakatero Kʉhsa re dehsu baase ʉakarota añuro nimiporo arā wai, waikʉrā, yokʉdʉhka niwarokamiporo. Ateta narē ʉaripeha topʉ wa niseti wakā wekaro niwʉ ahperoma ni ukūsetima bʉhkʉrā. Toho wero ti Kʉhsa atiro dʉhkawasetino Buipe, Dehko, sirope tohonika dʉhkawatise mari.

Buipe na heorō ato Siripa merā nʉka te ti Kʉhsā Pote merā (fronteira brasil-colombia). Atore dihtapara dehsuse marikure nika meho toho nimirō diakoeri ni satiro. Ti siapere arā Yepamahsā toho nika ʉhtapino Porā ni yʉrhowa. Na ʉhtapino Porā arā Yepamahsā na ñemeka ukū, tʉo weri mahsā niwa. Na Yepamahsā kerā ahperā ukū, tʉo wesetiwa. Amerī peñarati weri mahsā nirā toho nisetiwa. Na Dikarā, Dahseyere ukū yʉrhoka wetiharā karo naye ñemekare dukübukurekara niwā. Bero Poterikahrā nayere bue weseti wero ni nikā tere miwāko tutua nʉkawakarā niwā. Topʉre di'ta wahse diakʉ kure ni tohonika ñeritise bupa niwʉ. Ate atiro bahuse añuro wehsé hʉaka hʉwʉ niwi yʉ pahkʉ tere iñagʉ.

To Kʉhsa dehko pea to Siripa nʉka te Dahse Poe nitʉo. To Kʉhsa Dehko dʉhka watise mari ate pahkakurese mahsā na ni Merē Wasa atore Peorā nima; ahpe ma ʉseyá tore Peorā tohonika Wīrā nima ti marē; Bʉhkʉya ati marē Yepamahsā, ʉhtapino Porā, Wirā tohonika Peorā nima; Wamʉña ati marē arā Yepamahsā, Wirā tohonika Peorā nima. Ahpeye mahkarī to Kʉhsa Dehkore nikarō putoaka ni towero dehsu baase petiroweroho wa niwā to watero kaharā. Di'ta dara baasekerā añuse nika nikare mahkarīre niwā na to nirā. Atisiare dihtapara ni na wai dehsu baase to ti ma dia bui nirā na naye nirō we te dihtapara. To dʉhka watise marī kerā nirō nisa tepʉre watikati ne seriñatikati. Ñe Bʉhkʉya diakʉre mahsisa yʉ pahko toho nika yʉ pahkʉ werewā niwʉ dihtapara wai dehsu baase, diakori wai dehsu baase niwā. Tohowegʉ níporo to ma nigʉ kohoro. Ti Kʉhsa Dehko dia sumuto nisepe atie ni Wahpʉ Nʉhkʉ tore Yepamahsā toho Wirā nima; Opeduri tohonika Mō Tuhkūrō atere Neroā nima naye dehsu baase merā nakerā; Maa Mahrō tore nima Yepamahsā, Wirā

tohonika Neroã naye dehsu baase merã nima nakerã; ti mahka bui ni Yuyutaha tore nima Yemapamahsã tohonika Peorã; to buire ni mã Wirã tohonika Peorã tore Buhkuya Pitó heõrma; to wa ni Taá Bua tore Wirã diakü nimã; to wamña nima arã Yepamahsã to na nirore Sapuri Bua, Botepurí Bua pehe wametika ti mahka; to bui wa ni Buhkurã Bataha tore Yepamahsã diakü nima; to bui wa nimã Siriano mahsã; to buita wa nima Yepamahsã tohonika Wirã naya wameti São Franciso; to bui wa ni Maracajá tore Yepamahsã diakü nima; wa to bui Sto Antônio tore Yepamahsã Wirã nima; to bui wa São João tore Wirã tohonika na Peorã nima; to bui wa Bela Vista tore nima arã Yepamahsã, Bará. Arã ato yü were mahsiõra atipuriçpure dühporopü na ñekusumüäpü buatakea, heta na niketa niröwe. Na bahsi atiro we atikarã niwã yüsã ñekusü nisere mahsisama. Naïroäka nika atore mahkarí tohowerä na basi ukü amesuo atiro atowaterore dehsu baasetirä marí uKü wesetima.

Kühsa Dehko Sirô ato Dehse Poeya merã nükka te Kühsa Pitó nituo. Ti watero atikese mahkari ni ñe Maha Wii Tuhkuro atore Yepamahsã Ñahuri Porã toho nika na peñarã Wirã nima, to siro Wariäna Tuhkuro na ta nima tokerã, bero Oanü nata nima tokerã, to siro Poari Nü toma Kohäpa Porã nima tohonika na peñarã Wirã merã, to bürúa Ñama Ñoa tore nima arã Neroã tohonika Ühtapino Porã, ti mahkä siro ni taha Kahsaya atimakare nima Yepamahsã tohonika Peorã, to siro bürúa ni taha Kotó Beto tore Wirã nima na diakü. Ate mahkarí ni to Kühsa Dehko siropema. Dehsu baase dihtapara añuse niwü, dia pahiro nikapere diakori dehsuse añupürikawü. Mehö taha Kotó Beto re, Kahaya toho nikä Ñamañoa atere di'ta dara baase to watikures nikawü tataboari nipe ni yürüowü. Tohowero na weseri wekarë na ohtese watikure nika niwã ti watero kahrä. Wai dehsu baasepea aňu yürüa ni uküse tiwa. Ate mahkari watero ni taha arã Peoräye te ni Mumiña, Wapuya tohonika Busaya ate Kühsa dühka wahtise maripü ni ate mahkarí. Poarinü, Oanü, Wariä Tuhkurö tohonika Mahawi Tuhkuro di'ta dara baase añuse nirowewü na darakä añuro wawü. Yü pakusumüa na daraka ñawü na wehserire wimagü nigü ko yü pahko topü miä muhaka. Poka ühta dua weku muhawa to pehkса dühka wiipure toho nikü kawü. To Mahwi Tuhkure tohonika Wariä Tuhkure di'tase diakü niwü dero wetiarã to bahuri di'tare dara kahti yüsä ni uküsetima na to nirä. Mehö sô karö yü mahsiõ keokaro ti di'tare dara wekarë aňu dühkü mahsã, ohtese mahsã we toho

we na porare te merā mahsō wero okā toho nikā na nukurō biatʉ baa wakā, sʉori dara wesemʉri mineō dʉhka baa wero okā te di'ta merā dara niseti wekare.

Os Ñahuri Porā nima Oánʉ, Wariā Tuhkurō tohonika Mahawi Tuhkurō Kʉhsā Dehko Sirope nima. Ahperā na ahkawererā nima Wapʉ Nʉhkʉ e Botepurī Bua na Kʉhsa Dehko pe tohama. Añuro iñakarā ato atiro ni dʉhkawe pehkasa mahsʉ kʉ mahsisere bueri mahsā na dʉhkawaküke ni. Ato mʉharopʉre atiro ni na Ñahuri Porā ya di'ta, na dehsu baase ni mahsiōmiāpʉ yʉ. Tohowero na pehkasa toho wekaro yʉre amerī tu dʉhkawaro weroho wakaro niwʉ na to nirāre dero nitito nirō marirō dʉhkawakükara niwā to papera merā ohoara. Ato atipurīpʉ mahsiō nukō werore dʉhpoporopʉ na pehkasa dʉhkawa nukō wekere yʉ mahsiōpʉ hopʉ ato dohka merā karʉ kahse na bahsi ukū atirope dehsusere takurā ni ukuke mahsiōgʉti.

Sonikatero 2008 te 2009 nikare seriña siase wenowʉ arā AIMA merā arā ISA kahrā na iñó atiro we seriñasetiya ni na buekabero. Tohowerā na mahkarī kahrā merā ukū amesʉo nikā mukā kahse dʉhkawakū karā niwʉ to Kʉhsa re maha. Kʉhsa Pote ato Siripa merā te Fronteira na heōro Brasil-Colombia merā nitʉo; Kʉhsa Dehko III atike mahkari ñeō Siripa, Wamʉña tohonika Bela Vista ni, siro merā te Yuyutaha, Kʉhsa Dehko II nukā Bela Vista siro te Barreira Alta nitʉo, Kʉhsa Dehko I pea nukā Maa Mahro te Oanʉ, Kʉhsa Siro ti ato Oanʉ siro te Kʉhsa pito. Atirowe dʉhkawa nukōke to nirāre atopeta añu na yʉsā ñekʉsʉmʉā na ne hearapʉ nisetikaro ni iñā nisetima. Tohowegʉ atope yʉkerā añu ni iñā mahsiō we ati pūripʉre. To dʉhporo mahsiokaropea iñā we wekare Maha Wi Tuhkurō, Wariā Tuhkurō tohonika Oanʉ Kʉhsa siropʉ kahse mahkari weroho tohaka na Ñahuria Porā ye. Na arāpekarā yʉsā Kʉhsa Dehko kahrāpe ni yʉsā ni ukūsetima. To werāta nikā associaçāo pākara niwa Kʉhsa Dehko kahraya nikarō merā ni tutuari mahsā. Na pehkasa ye merāma ACIMET ni tore.

Pehkasā, poterikaharā merā na darasetise - ʉputʉ na Yepamahsā nirō "Missões do Alto Rio Negro" wameti toho wero atikese pahka yʉrʉose ñeō Siripa, Merewarā Ñoa tohonika Yai Poea, di'ta tanʉkaro popeapʉ ni pehkasa papera merā toho Ohko Ñirima dʉhka watise maarīpʉ ni. Arā paiya na ʉhpʉtʉ duhtise kʉokateropʉ na toho wameye pisuke ni ate narē duhti mʉõrõpe São Gabriel pʉ nikukaro niwʉ Diocese na heōrōpʉ. Te misiāo ri bʉrʉ diharo merā Distritos wametise wakaro niwʉ to São Gabriel kahrō Prefeitura iñó, duhtioro merā. Te mahkaripʉre prefeito-mirim

wametirā kū daraseti wewu atokateropure. Na topure mahsā tere uasa, tere ukū basaya kū prefeito merā nikā utamo na uasere bohka basa werā niwa. Ahpeteroma tohota tepure dahakawa kū prefeito narē wetamōtika. Te misão ri bura diha wekabero karukurep 2006 nikā te Buese Wiiserire na potekikaharā bahsi ñanur, iñó, dara wese wawu tohowerā na paiyape taha Oákhu ye diakū wererā toha tohonika buerare buese wereori mahsā tohawa maha.

Atiro te Buesere iñanur, dara, bue werati nise mahkarikarā wiorā na tuoña, ukū amesuo wecati weboka weke ni arā Federação das Organizações Indígenas do Alto Rio Negro-FOIRN tohonika arā Instituto Socioambiental merā bapati nukahea wetiharā. Keoropema Di'ta tanuko werā tohowe dararā na ni tuoñake nirōwe atiro na webokakaro. Na paiya newaro na toho ni ukū wakō wekare ne uatikara niwa "muhssā ne añuro te nohore ñanur dara wese ahpo heanukawe na pehkasā weroho" nikarā niwā. Atiro ni na dukusitirā wekarā niwa, na buese wereorāre mehō nirā ne buetikarā weroho ni muhsā tuoñase krokarā niwā pehe kumarī topure Buese Wiseri heakabero nimika. Ukuse uhputu wa wekabero na paiya te dukū wiakarā niwā. Toho wekabero Isa tohonika FOIRN merā ukū amesuo poterikaharā ye buese bueri wiipure buera buemasima nise petusā tere wabahuriō karā niwā. Te watero apeye pehe darase iñose wetamokarā niwa. Atota sā to Kuhsa Dehkore arā atipati dero wasere seriña, ohoawō wese kahse darase bahuakatike te atiro yu nise ato yurupeha makarā añuro iñarā.

A'ti muhko ho wasetisere buerā (AIMAs) - Arī wimarā buegu nikū Ñahuri Poru Manuel Aguiar Azevedo 2000 nirī kumare conselheiro nikukū niwi doatisere darari mahsā rē. Tere ukusia, werekusia wegū yohā uhputi doatise iña muhakū niwi to Kuhsa Dehkore. Tohowegu ñenoho toho wakā weti ni wegū ate heú wai puase toho we ahpeye mahkarī kaharā na wai puaba weka toho wa nikū niwi. Tere derowe añuro dararo uati ni nikā papera atiro nirō ohoa kū niwi Dehsuse Iñanure Añuro Nisetise to Kuhsa Dehkore toho we nikā associação pāku niwi. Ti associação wiogu sā kū bapatiri mahsā amaku niwi newaroma arā IBAMA re tohonika FOIRN rē. To IBAMA pea to wetamorā warā biapeokabosa yusā ahpeye mahkari kaharā toho to nirā ni yutikarā niwā kure. Na toho nika tuo arā FOIRN kaharā merā ukū arā ISA kahararē bapati nukakū niwi te dehsusere añurō niato nigū. To ISA pekerā to Kuhsa Potepure wai ehkase wetamorā wekarā niwa topure na wai petikātika iñara.

Ne nukarā no niti, no nituoti dehsuse to associaçāo kahse ni ukū nukakarā niwā to ISA iñorō merā. Tohowe bero placa ri nukō wenokaro niwā dehsuse nikare ditapara dehsunoña mariāto na wai mahsāputi niāto ni ukū amesho wetiharā. Te toho we dara, iñanure werā ni ukūse tuoti karā, tere tuomirāta tuoñetikara dehsuse mařra wema nisé wawā. Ahperā tere mahsī sīri tirā na tere shori ukūra atia thorā atia nimikāta atitiwa toho werā toho werā biasere weroho tuoña tohonika iñaseti werā noho wakāwā. Ahperā tohota nikumi tuoñe heawawa na merā bapatiri mahsā wawā.

Ati umukohore dehsubaasere iñanure werā abril yapa, agosto nukaka e novembro yapa nerē na darakere mahsiō, ukū amesho wewā to Wapu Nuhku, Mahawi Tuhkurō tohonika Oanu. Ate mahskarire mahsā hease wiiseri aňuro wenuko wenokaro niwā ñe PDPI kahse diňero merā tohonika te mahkarire wai dñhara wema nisé ukūse wenukakarā niwā toho wero natirore uhpratū tere kahsere nerekea ukū, derowe toho warore dñeo wero uati nise ukū ameshora wewā. Atere bapatirā seis ou dez kumuā ehta narē bapati wereo wesetirā nimuhawa ate ñokoa kahse, bahsese, kihti ukūse nare were mūhawa. Mehō arā bükurā wapatatiwā na AIMA pihikā aňuro tuoñase merā warāti ni na merā bapatiwā. Te ukū ameshose petikabero na wai, yoku dñhka pōo mūhawā wahpeyero noho orā na buhkurate. Arā na bükurā ukūsere pehkasā tuoñase merā tuo mī toho nikā paperapu hoāwō peoka wesetiwā na AIMA. Na toho nerekea ukusetiri nuku tere darasirirā ehta mūhawā mahkari kaharā wiorā na behse ohkarā. Mehō na tere iñori mahsāpe taha diňero marī petikatiro we ni wemuhawa toho wero na uatirā weroho wakāwā.

Mahkarī kaharā wiorā te toho wesere iñatamo, tuoñamo tohonika ukūtamo weato nirā nakerare uowā tere atiro we darabosa ni ukūri mahsā nirā wewa nakerā. Ahpetero wa ahpeteroma watí wewā nakerā. Te dehsuse iñanure aňuro werā ni ukūse tutuase wakūse orāta nirā wewa.

Na pehkasā ISA kaharā pesquisadores na nirare ahpeteroma mi heawā te na AIMA buesere iña, tuo, mahsī weserirā niwa na. Na pehksa pekerā na mahsisiresere were atiro nikaro niwā yusama ni weresetiwa. Tohowe wesetirā atiro we darasetiwā daritero dñhporore na atilkese darabosa ate nūmūrire ni ukūs toho nikā na AIMA amerī na darakere mahsiō wemuhawa. Ñamipure na Kumuā werese, mahsiōse tuo nañiō wese niwā. Ñamipema na kumuā, bahserare atere mahsisire ni na merā ukū nañiō wese niwā, na AIMA pe na seriña wewa na mahsitikure wekere.

Tohowera apa kurupa dūhka seriña, bue, wereo, mahsiō wesetiwa daritero bero pema ate wai kahse, yoku dūhksa kahse, wesé kahse tohonika ñokoāse.

To dūporo na darakere nare iñora mahsā nare ate ukūwʉ titare, atiro warowe mʉsare diñero wetamose, derowe narē wapayesetise were mahsiō wewā napʉ te marīro merā darase, buese dukuri nirā. Tere sʉori dara werare itiara behse wewa yoka pehe kʉmari darawakati karare. Toho werā na mama sarare atiro niwʉ, atiro dararo ʉawʉ, ate darawʉ yʉsā ni werekasa mahsiō wewā. Toho wekabero atereta dasarisira ni ku aimá bahsi bese sanʉka na merā daraseti wekawā. To dūporopʉre nika papera turi wirōkara niwa ti puripʉ iña ate dūhsapato ni na kumuāre seriña ahpo wesetiwa. Na tʉoña katirope nikantʉmʉ heakarā na pehkasā ye werohota kʉo yʉsā mahsise ni dara katirā wewa. Ferias nʉmʉri nikama toho wapatase marimikata dara wewā toho ni tʉoñaro merā. Bero 2012 kʉmā nika Waiya kahse diakʉ seriña, hoāwō weri kura wawʉ, apekura yoku dūhkare, apekura wese kahse, ahpekura ñokoā kahse. Te kurari nukʉ derowe nʉhkpari, nophʉ toho wapari, derowero toho wapari nise na bʉkʉrā mahsirare seriña, hoāwō, mahsī wekatiwa. Tere nerekea amerī atiro, atikese seriña bokapʉ yʉsā ni weresetiwā. Newaro nipetirā na AIMA wai kahse, yoku dūhka kahse, ñokoā kahse seriña, mahsī, ukūseti wekūmiwa. Tohowero maha sī sisema were taha mi, toho bahuse yʉkerā seriña bokapʉ nise wakawʉ. Apa kurupa dūhkawa na bahsi tereta seriña, mahsī wesetigʉ niti ni wekarā narē añu tʉoñe nukʉ hea wero wawʉ. Atirowe we na darasetise añuro na bahsi tereta darasisa, mahsisirisa ni webahuriōse mʉhanʉkawa, tutuanʉkawa werowʉ arā pehksa iñoro merā tohonika mahkarī kaharā wiorā na tutuatamorō merā. Na heasiriropea ate pehkasā na buese werohota ni mariye kerā ni iñó mahsiōkarā ni na darakatise nirowewʉ. Na merā ukū amesʉo atiro nikaro niwʉ yʉsā ñekʉsʉmʉ mahsike ni weñorā marikerā nise ni. Beropʉre na paramerāpʉ, nituriārapʉ mahsī atirowepa na yʉsā dūhporo nikara ni tere miñe buene mokarasama nise tʉoñase, wakʉse parípeha wekatirowe na yʉ ahkawererāre.

Ato mahsiō karō yʉ derowe kahtiseti, niseti, iñaseti wekere ahpeye hoawāka tiha dūporore. Atiro nisetiro nikʉ atere hoapari **mahsʉ mahsire bueropʉre** to Pehkasāye Bueri Wiipʉri (Universidade Federal do Amazonas) ni weato nigʉ. Tohowegʉ pua pika peharo nirō mahsiō heaka añuro te Yepamahsā mahsisere were tʉoña heaka wenorosa.

3 A'tipūripure a'tikese saña

A'ti pūripure ní itiâpika kahse ukû masiôse Ye'pamasa Ñemeka merã. Nukarõ pea ni pátu kase pekasa ná seriña bue sihâ o'ohake kase masiô. De'rowei. Newaropure a'te pátu kase seriña bueguti ní miñe nuka ehagü marisa tekase nimakati. Be'ro merã pehe bahuâkawü. Tohowei tere ne nukaripika kaharore tere masiô a'perä pekasa kerã te kase nisa nisere masitiwa a'rã poterikahara kerã tohota. Pátu kasere masi noseta niâto, tekerã añuseta nito toho ná pekasa tueñe nuko weroho niweto nisere miwâko nuko masiôgwe. Meho Ye'pamasa Ñemeka merã o'oha noña mari. Pekasa ná Ñemeka merã diâku nika toho ni masiôse. Pekasa antropologos ná seriña bue weke nimirô masiô butiya marise nika poterikahara wateropure. Yü'u marika ne masitikati te ná o'ohake kasere. Pahara pekasa seriña buékara niwa pátu kasere a'rã Colômbia kahara, Perú kahara, Argentina kahara, Brasil kahara. Meho a'te países kahara meheta nikara a'pera. Siâkuhi kaharapü seriña buera a'ti tere masiôseti wekara niwa.

Be'ro ni taha Püpika kaharo tore ni maha pátu ku ame oãhpuri kase nito ni masiôse ná kumúa masisere tuo were masiô o'ohanoke ni. Bükura ná masisere masiti niñu tuo bue nukase nisa a'topure, tohonika tigü pátugü newaropure de'rowe nokagu nipari nise, te pátu noâ kuo tere buâ ba'â wenukapari nise, be'ro a'ti patipure mibahureô weno tiharô we o'teseti, da're ba'âseti wenose tohapari nise a'te duhi naînise nisepure tohonika basase nümürire ná peñara merã a'meri tere siô buâ ba'â wesetirã. Masiôno a'tiro nisere a'te kiti ukûse merã tohonika a'te basese merã. Tepü were masiô tuoñase kuo tutuânuka eheâse kuo tohowei temerã masiô a'te pátu kasere. Tohonika nimo ná masirakahara tere katí iñaka, a'tiro weka añuwü bükura ukûsere masiguti nise weñaka wekarã were masiôke ni taha. Toho werâta ná masirakahara a'tiro niwa a'te toho werekara mehetawe weñakere, yü'usa yü'rükere were masiô mu'usare niwa. Tutuâra, wuhuâ mañitirã tuo duhipûrira yü'usa tuo ke ni a'tiro wepûrira mu'usare ukû duhi siâkote niwa. Toho wepûrira a'te poóse nümuri nikare ukûseti, useti we yü'usa niwa. Tohowero a'tiro nisere were masiô we a'to Püpika kaharo were masiôro.

Ní taha a'to Itiâpika kaharo tore were masiôse ni a'rã Witoto masa tiropü, Leticia maka Colômbiapü iñakusia, ná de'roweka wetamoña, ná páture da're ba'âka wetamoña, ná merã duhi naîño weke kasere were masiô we a'tore. I'tiâ muhipü niwü topure. Añu tohonika diâsase wawü, yü'rûwü. Ná Ñemekari tuo tere werota diâsawü

tohonika pekasa ná Ñemeka a' te Espanhol t̄oro diâkʉ t̄owʉ. Ukûro diâsa kurero wakawʉ, tohakawʉ. Tohonimi nikare pa'wo niwʉ wakati nise, niti niseâka niwʉ. Tô P̄âpika kaharo were masiôpʉ yʉ'ʉ pakʉ Alcides Azevedo Ñahuripõrʉ mihi merã kʉ peñarãt Dikaharatiro sihaka iñakere. Meho a'to l̄tiâpika kaharo were masiôrõre yʉ'ʉ nikʉ siha wetihâgʉ iñakere were masiô maha. Te pátu kasere t̄o duhi nañiko, tere da're ba'âñaka weke kasere were masiô maha a'rã Witoto masatiropʉre, Miraña masatiropʉre tohonika Yukuna masatiropʉ iña sihâkere. Toho werâta a'rã masa a'rã pekasape maritiropʉ ehama mariâ a'to kahara nikara parãmerã nirãwe, tohonika a'te cidade ri kerã tohota we niwa. Meho a' peterore a'rã poterikaharape a'te cidade ri pʉ a'tima ni ukû surise wema niwa. Keoropema te cidade ri pe e'ta maritiropʉ were masiô wisiâ wama ná pekasa toho nirã noho niwa topʉre. Ná toho ni wesere t̄o nemosirika a'tiro niwa taha a'te mambe re bʉa wetiâñʉ tuoya, a'kawerei brasil kʉhʉ niw, tohonika a'te yʉ'ʉsa ñemekarire t̄oñe ukûka weniña a'te yʉ'ʉsa ñekusumʉnâ ná masikere t̄o, masi weâ kʉhʉ niwa ná to Leticia kahara bʉkura masirakahara. Wekamiwʉ weipea ná tohonika naye Ñemekarire ukû buegʉ o'tika pehete muhipüriâka niyuka. Pehe kʉmari nirõpe ʉ'aro wewʉ tere añuro t̄oñe, ukû weiti niñʉ, meho ná Ñemekari kasere buegʉwa nikaro meheta niwʉ weropea. A'tiro ná poterikahara Witoto masa pátu kasere de'ro wesetiti ma'kapʉre niseti wetiharã nisere iñagʉ wauti nikaro niwʉ topʉre. Toho wei a'ti püripʉre naye masise kasere o'ohaya marĩ a'tiro ná te páture ba'â nañora wesetika iñakere o'ohake nirõsa ná mambeaderø nirõ kasere. Te da're ba'âse kase nakerãre basese merã saharõwe pátu suâra wathi dʉ'poro temerã nʉka tahama, suâropʉ tohota, da're ba'âra tohota te basese merã diâkʉ warowe niwa nakerã. Masarẽ sʉori ba'â nañño weâ tehe kase nito ní duhiri ututi wetiâñʉ da're ba'âse nito niwana topʉre, katiro kase sʉori ukûa tehe kase nito nise merã da're ba'âro niparo. Tohonika a'rã wa'ímasa tere da'ra ba'âka ʉ'ô, iña du'ti weri nigʉ niseo basese masiro nito niwa. Toho wetika naye ñasepe do'kayukasama a'te ñaro t̄oñase, wakûsepere niwa. Tohowei kʉ te pátu da're ba'âgʉkerã basese masigʉ noho nirõ ʉ'arowe a'ti pati nirãre ba'pati, wa'ímasare nisio dʉ'poka. Tohowero a'tiro toho waro suâkote, ʉ'teko, do'ke kote, pawe kote wero meheta ni. Duhiri ututigʉ niseti, basese masi wei nirõ niparo. Tohowei te noho kʉhʉ kerã te wekotekʉ parãmi wese nirõ weparo taha. A'to l̄tiâpika kaharo were masiôrøre ni taha Pátu kase sʉ'ori neô ukûke kase. Toho wekare niwa masirakahara tohonika AIMAs niwa, ma'kari kahara wiorã niwa nakera nikarerã. Toho

wese wawʉ áto Ónaʉ, Kʉsa Déko nirĩ makapʉ. Tore Dásea niwa, yʉ́ʉ meekehʉ
nirãta niwa. Ítiâ nʉmʉ tohohika pʉâ ñami were masiôse wewa masirakahara pátu
kasere. Nika ñamire peéru merã sʉori ukûse wawʉ. Yʉ́ʉ meekehʉ Vilmar Rezende
Azevedo nʉmo dáreko niwo ñamo peéru te mérã ná masirakaharare sʉori ukû duhi
naîñowʉ nitare. Te noho merã aśtiro sʉti wiha wetihañʉ añuro ukûse wepehano niwa.
Toho wero keoro wenorõ we átiro te peériska merã ukû duhi naîñisere niwa. Ti duhi
naîñori wíipe kerã dʉ́poropʉ kaha wíí weroho nitiwʉ átiro wimarã ná bue duhiri wíí
nito niwa. To nere nu eha wetihara duhi naîñowʉ. Te duhisepea áte prefeitura kahara
ná buera duhita nirã óke meha niwʉ tépʉ ná kaharare duhi wetihara were masiô ná
masisere. Toho nimika ókawʉ ukûseti ná kahara wese. Ápera tʉosirĩra te noho
kumûripʉta nakere duhi bʉrwowa. Ná wewharota eharãta ámeri buhikase wame
merã pisû sãtiwa, buhitañuse merã nisãtiwa. Te ná kumûa kerã kʉorãta niwa te
buhikase wamëre tohoni ámeri buhika, peéru sirĩ, mʉ́rõ uhu wewana nawaro
bukurã masise were masiô tihi dʉ́porore. Tohoni ámeri ukû ámêsto nʉka werãta
wewa ná. Béro merã kiti ukûse wakatiwʉ maha. Átiro nikaro niwʉto, átiro niwʉto,
átiro niseti karo niwʉto niwana. Noâ seriña wesirĩra seriña weya niwa kiti ukûsere
tohonika basesere. Ápe ñamire taha pátu dáre báâ naîño we taharapʉ taha ápe
basero, biâ basero, mʉ́rõ basero wewa taha ná kahara taha. Te nʉmʉri to ukûse
warikurare dóâtise, dúti wari nirã tere base kamotaka, wetiro weka werã niwa.
Weseripʉre marisa pátu nika tʉo wíí sumuto nisereta suâ dáre báâkawʉ meho te
yokʉ pátu niyuro átiro sʉê kurese wihaka karo niwʉ toho nirõ wewʉ te nuhâ niwa.
Áte karẽ pátupe añuro ipitiñuse wihawʉ niwa. Te yokʉ pátupea nʉkʉpʉ sihagʉ wagʉ¹
poetísê nito niwa tere. Mariápʉto nikumi to niápʉ yokʉ pátu diâkʉ niwi tî mákare
sʉori niñʉ. Tohowera maha tere báâ duhi naîño werã noho tere base werã wewa te
ñami déko ñekawa. Tohowero áto were masiô norosa Ítiápika kaharo nirõre
Leticiapʉ ehagʉ iña weñake tohonika ná Yépamasa merã nerëkea ukû wesetike
kasere, Kʉsa Dékopʉ nirĩ mákapʉ wenokere.

Nipetise pátu kasere yʉ́ʉ óohake Yépamasa Ñemeka merã ni. Toho nirõ
weto nise wewʉ taha Pekasa Ñemeka merã Banca Examinadora kahara pekasa
tʉoñe weato niñʉ. Ápetero wero ápera iñakare tô watiro nirõ nikasa, meho tohonito
nisere añuro pañegʉsa ápo nʉkoâ kʉhʉ áte pátu kasere. Te Pekasa Ñemeka merã
were masiôse wekawʉ ápeye diâsa ni weropea tohonise nohore meho were
masiôse wenoke ni. Áte masise Yépamasa Ñemeka merã kerã masiôse wese ókã

pehe posetirowe nika palavra kata nimirõta. Toho wero nô nirõ ñemeka tñoñase kuo, masise kuo wese nirõwe. Dú'poropu a'tiro nise pekasu tñoña ehaka be'ro nikare poterikaharaye ñemekari merã masiôse diâku nirõ webosa nikaroâkare. Nika nûmu tutuâñe nuka petiâ warosa. Nuka taha mibato a'tiro yu'u masiô wihirose Ye'pamasa Ñemeka merã. A'ri pekasu Geertz (1989) a'tiro niku niwi "se você quer compreender o que é a ciência, você deve olhar, em primeiro lugar, não para as suas teorias ou as suas descobertas, e certamente não para o que seus apologistas dizem sobre elas; você deve ver o que os praticantes da ciência fazem". Ku du'poropu a'tiro nikarohota wewu a'te pátu kasere o'oha tihi du'pore. Tohowei a'tiro ni kohoro taha a'te pátu ba'â duhi naîñiôse kerã a'te pekasa buero weroho kureta ní duhiri ututise u'a, masirâkaharare tuâ nu eha tño, were masiô nise, keoro tñopari yu'u nise sâha tekerã.

PÁTU Ʉ'MɄ KɄ OÃɄ'PɄRI

1 Werenukaro

A'to ohoâ masiôguti yu'u i'ñake, katisetike, weñake, tûoke a'te pátu kasere. Te nirôsa yu'u yepamasu seriña bue masi wakati weke nirô werosa a'pe masare tohonika yu'u a'kawera Yepamasare. Ohoâ masioguti na bükura masira kahara te pátore de'ro ukûseti, de'ro i'ñakasa nûkoti, de'ro niî masiôseti, wamepeoseti wetina nise masio norôsa. Niîrôsa a'te kiti ukûse tohonika basese. Tepu niî toho nito niî masiôse, a'tiro wakaro niwu nise, bahusetise, bahuake niî. A'te mû'rô a'te pátu merã kasetá nirô wemi. Meho a'ti pûripure pátu kase diakú nirôsa. Tohowero yu'u masise merã tohonika 2019 nika pátu kasere Kusa Deko, O'ánu wametiri maka bükurare neõkû narê tuo na merâ ukû weke kase nirôsa. Na Yepamasa nima Alto Rio Negro, Amazonasp. Topu kahare bükura masira kahara merã yu'u tuo kere masiôguti a'ti pûripure. Na bükurapu sîrîse wi'iseriti, basa wi'iseriti na werâ miîsa nukaseti wetihâra na weke niî. Tere toho weker yu'upe paperapu o'oâ pekasa buese wi'iseripu masiô weiwe. A'tiro niseti, kuoseti, iñasete weke niî yepamasa maâ nisere.

A'tore pátu kasere ukû, masiô wenorosa. Tohowero itiâ turi, pati kase nisetisere masiô norôsa. Nukarosa Û'mukoho Ñeku ya wi'ikapu te pátu kuoseti, weseti tohonika wenokere. Topu niî tahapa te pátu bükura nirôkasere tuoñaseti, ukûseti, masiseti vera kuo tehe. Toho wero mataputa teâ masise tohonika tuoñase kuose niî tohopa. Be'ro a'pero ma taha te Waimasa tiropu kuoseti noke kase masiô norôsa. Karôta niî to kase. Meho besewe tuoña, ukûseti wekare pahiro wepeâro niî. Tohonika de'rowe a'ti û'mukohopu miî bahureo nokaro masiô norôsa ti pátu waimasa tiropu nikure. A'pera nirâpea waimasu kû amupika niporo niî ma¹. Yu'u tuo, seriña wekarapea waimasu kû semâ kaha õ'â niporo niwa. Wesepuña nukû mirô kûpure û'püti kuhu nirô weporo. Toho masiô taha nûko a'ti û'mukohopu mahâ masa naâ de'rowe kuoseti, weseti, ñaseti wesere masiô norosa.

¹ Peorare Danilo Ramos seriña bue, o'ohâ weka pûrire iñaña "Círculo de coca e fumaça" (2013) niri pûrire. Tipuri pure amupika nimiporo nisere masiômi.

Te pátu newaroputa umú diaku k̄oseti, masiseti, weseti weke niî taha karo niw . Tere k  Ŕ'ukoh  Nek  bu  ba' , ner  wetih  a'ti patire nisere, nir re da're bahure se tuo nase, wak se bahuapa. K  Ŕ'ukoh  Nek  tutuase, tuo nase, masise, a'peka niro weparo te p tu. Te di k  meheta niparo. Ninemoporo a'te m r p  d p , a'pera a'toreta utikaro eh ma, p tu waharo, u't boho waharo, s riro, si  yapu, u't boho kum ro, si pur  kum ro, u't boho yaigu niporo. A'te k  katise, tutuase, tuo nase, masise nir  weparo. Toho wero a'te um  k  o u'p ri nirowe. Numi re du'ku ko o u'p ri niro weroho ni  k  um re te p tu. K ye nirowe. A'tip ripure y 'upe p tu kase di k  masi sa. No  u'aro bahu rosa weropea te mer  kase nisekera. Keoropema te p tu m r  mer  ba'patise ni  weropea.

Na  bukur , masira kahara de'ro nise seri a kar  kitire were mutama. A'tiro ni  muhatikaro niw , a'tiro n kakaro niw  nise mer . Toho nir  t  a'kasuose mer  ba'pa da'reo te kitire masi seti wesetima. "A'tiro ni  muh ti karo niw , nih ", "a'tiro n ka muh tikaro niw , numo mak ", "a'tiro n ka muh tikaro niw , me " niwa y 'ure Yepamasa p tu kase masi ra. A'tore iti ra p tu kasere were masi ratira na  a'kasuoke ni . Ŕmtarore y 'u ma'mi yepamas  ni mi Tarcisio Barreto, be'lore Ŕm kohorimas  y 'u pako marap  ni mi Mario Campo, nit orore y 'u me k  yepamas  ni mi Roberval Pedrosa. A'to na  wer a tihi duporore a'kasuoro mer  nukama ni  masi n we. Pekasa nikama "senhor", "senhora" ni were nukama. Na  a'pe i na masi werema a'peteroma na buhikase wame mer  nuk  werema. Derewer  na  toho ni se mer  n kati? A'te a'kasuose ker  u'uput  nir  kase nirowe. A'meri a'kasuo wetihara na  te na  buk ra uk sere masi seti tohonika weopeseti na  weke ni . Tohowero teker  a uro masi wesetise nir we. Me o a'toma te kasere masi some. Toho a'tiro ni  buk ra uk sere were masi  nukama niwe. Tere na  toho weseti wekere a'to paperap  masi g ti. Na  por  mer , k  nik  por  mer  duhi na n  wera na  ba'  duhi weke ni . Toho nika basa num  nika, poori num  nika na  pe ara mer , ma nek  sum a mer  a'meri uk se tu , m r p  useti wer  na  ba' se tike ni . A'peye makarikara tere tohora na  n k sumua wekarohota weseti wese ni  ohopu.

2 Patu ba'  na n ose tohonika patu o'ose

Newapure pekasa na ehati du'poropure Basariwi'ip  ni k pa nik  por . Masa kurari n k  da're n k  k opa t  wi re. Pehe wesetiri wi  nik pa a'te bi t  ba'  wakase, bi t  ba'  na n ose, uk  duhi na n se, po'ose, patu da're ba' se, p tu ba' 

naîñose wekûpa tí wi'ipure naâ nikû porã. Naâ mumiâpe kera tohota. Wese wa, kii du'â tohati tere da're ba'â, ñoka piôsa na porâre tohonika marapu sumuâre tiâ naîño wepa. Toho naâ da're nuko maka wi'i meheta nirô wepa. Miwakõ wea tihî d'poro ti wi'ire da'rakare baseka wepa. Waimasare nisiô d'poka wepa narê duti o'ori nirã. Tuhâ nukõ suori tí wi'ire niâ kuhu añuro baseka, karoko wi'í, o'peko wi'í nirosato niñ kû ehôka wi'í nirô wepa. Bükura tí wi'ipu bo'ori niñu kumû basekapi taha te muhî pûrire, te bohtarire, te wasõrire, te d'tesere. Te nipetiro. Tí nukû kaha kerâ basekapî. A'si busuri niñu peka yu'suokapî, añuri nukû kaha, karâko nukû kaha, õ'peko nukû kaha niîrosa niñ ehôpî tí wi'íre. Pahiro nisa weropea tí wi'íre basero. Karõ masiô keho a'tiro weka wi'í do'kapu niseti, katiseti werâ wepa niñu toho niñ. Toho waro da're keho nuko nirâ meheta wepa. Toho kû Basari Wi'í kuhu baseka wi'í do'kapu naâ nikû porã merâ ukû duhi naîño we muhapa.

Tohonika pamuri yokusu na echo nuko da're, baseka weka wi'í nirô wesa. Tí wu merâ naâ pamu mu'tira naâ mibahureôke niñ ti wi'ipure a'te basara na kuose. A'ra bükura nikû pôrare iñ basekote wera nipâ. Añuro e'katise tohonika buhawetise mariâto nise wera bayaroa nipa. A'te merâ tí wi'í katise kuo, tutuase kuo, masise kuo weri wi'í nirô wepa. Toho nisetiâto nirâ a'meri na utamori masa merâ po'ose weseti wepâ. Toho wesetise numurire masarë doatise kamota wepa basese merâ, basawi'íre base a'pose wepa, a'ti ümukohore base a'pose, a'te kuma nukose wepa. Añuro niâto, añuro nirâti nirâ. Toho wese numurire naâ peñara merâ a'meri mû'rô siô tohonika patu o'buruo weseti wepa. A'te kerâ baseke nirô wepa na bükura, kumuâ. Wi'íseri kahara nirã wepa a'ra. Naâ marikare nê toho wee katise noho basiôtipa.

Tí Basariwi'í merâta naâ pamu mu'atikere mû'rôpu useti, yu'uhu basa wepa pamu muhatike wi'íserire, yu'uhu base wepa pamuri wi'íseri kasere. A'tiro naâ nisetiri wi'í niyuro katiro kuori wi'í nipa, ti wi'í nirare añuri karâko pati tohonika õ'peko pati weroho masa kuori wi'í nipa, ti wi'í nirâ naâ katirotiri wi'í nirô wepa. Toho werâta a'ra naâ pekasa tí wi'íre ü'uhâ moâdihoka buhawati, d'hasewa weriparâ. Bükura naâ upu, naâ masise, naâ tuoñase nirô wepa tí wi'í. Pekasa naâ "universidade", naâ "laboratório", naâ "museu", naâ biblioteca weroho nirô wepa tí wi'í. Naâ katiroti, katiro kuo weri wi'í nirô wepa. Naâ eheripora nirô wepa tí wi'í, tohowera pahara bükura d'hari wa tereta werikara niwa pahara.

Basariwi'í dokapu na nikû porâ pátu suarawa, mî tohata tí wi'í do'kapu tere da're ba'â, be'ro wuarawa mahata a'ma ba'â taha nuko ukû naîño muhapa. A'toreta

taha pátu ba'â naîñose ehoma a'peroma. Tohowero puaro niî páture ba'âsitise: pátu ba'â naîñose tohonika pátu o'se.

Pátu ba'â naîñose niî basawi'í kaharare suori niñu tiro tuâka, nerë nohâ buhikaseti, de'ro wake keti were, bukuraye ukûseti tuo, ukû a'me a'sho, doâtise kase tohonisa, toho niâsu nise, tohonika kuma kase ukû we duhi naîñose nipa. Peêru sirîse marîro merâ tohonika kapi sîrîse marîrõ merâ. Naâ numosa numiâ ñoka wasoke toho nika poka puoke diâku sîrî wepa toho pátu ba'â naîñora tohonika biâtu ba'â naîño tohoâra.

Toho nika niî pátu o'se. A'tore pakase basase numuri, po'óse numuri nika, a'moyeri numu nika nerêkea peêru naâ numosa numiâ, naâ porâ numiâ, naâ maku numosa numiâ da'reke sîrî we tihara naâ a'meri peñarare, mañeku sumuâre mû'rôro o'o, pátu o'o wetihara a'meri useti, mû'rôpu useti wepã. Pamu muhatike wi'iserire usetipa, naâ utamori masa bokake usetipa. Tohonika de'ro nise naâ po'osepu iño usetise nisa te mû'ro o'o, pátu o'o wetihara. Basekepu niîsa a'te a'meri naâ toho o'se. Tohonika taha pátu baseke, mû'rô baseke, o'pe baseke, biâ baseke wiyara mû'rô siô, pátu o'o te o'kutiro teê dahaka iña yuhu basese wepã. Toho naâ weka iña pátu kasere ukû wese numuire O'ânupu, Kusa Dekopu². A'tore a'tiro niî baseapu, a'tiro nikara porâ, parâ meâ niî mari niî usetiva naâ yuhu basea tihi dû'porore.

Naâ mû'rôpu useti weâ tihi dû'poro kerare te mû'rô siô te pátu o'o we taharapu nukapara. Tore saâsa a'te pamuri wi'iserire wakûpeo ba'pakeo, wamêpeô we wese nisa. A'te maâ maha peêru sîrî, kapi sîri wetihara usetise nipã. Toho nise naâ wea tihi dûporore na wesere mû'ro siôse tohonika pátu o'se wameti. Toho mû'rô siô tohonika pa'âtu o'oburo taha nuko naâ Pamuri wi'iseri, pamu muhatike wi'iseri usetikere a'to masiôñuti.

Ópeko Di'tara Wi'í nikara na wihatí pamu mu'ti naâ pamusa weke wi'iserire Pamuse Wi'íseri ehôpa. Toho wemutira diâsase, naâre iñatutira bokapa. Tohowerata a'peye wi'iserire pamusatipa. Dusti nuka eha, ñakasa nuko, a'pe yuti yaigu merâ siôwe keho pamu ma'muti a'titipa noô naâ a'parâ nirõre ñara, nirõre tuoñara. Naâ pamurimasa a'tikese iñapa a'te Karâko Wi'íseri, Duhari Wi'íseri, Miriâpora Wi'íseri. Pehe wi'íseri iña, sahâ pamu mu'tipa werapea.

². A'tiro naâ weka iñakere "parte III" niropu añuro were masiô norosa. Paâtu kasere ukûse nise nemari toho weñowa yu'ure te mû'rô baseke, biâ baseke, paâtu baseke wiaara AIMA re suori da'rase iñorare. Naâ niwa yu' meeku Wilma Resende Azevedo tohonika yu' peñu Ismael dos Santos te basekere ñera. Naâ yapa yu' tohonika yu' ba'patiku' pekasu Ernesto Belo niwu.

3 Pátu Ū'mukohó Ñeku ya wi'ípu

Newapure di'ta, a'ko, diâ, waikura, waí nê masa maripa. Naítiharo diakû nipã. Ū'mukohori Ñeku diakû nikûpi. Toho bahuâku nipi: ū'muse wi'ípu nipi. Nika nûmu masa marika, naítîaro diakû nika wakûpi. ū'mukoho dareguti, o'ko, nukuri, o'ko kuari, õmê, wirô, masa nirasama nipi. Muhipû muhatiri sopere Õpêko Di'tara darepi. Topu Pamurimasa bauhapa. Pamurimasa waharasama niñ ū'mukoho Ñeku tutuâsere o'pi: kuya katiri kumûro, katiri patu waharo, katiri sariro, katiri waharo, katiri mû'rôro. Be'ro Pamuri Yokusu bahureô nippetira Pamuri masare misa duhtipi. Pamuri Yokusu merâ a'tipa mari ñekusumua, diâ patipu a'tipa. Ukûra noho Pamuri Yokusu pahirima sumuto a'tipa niî ma. Amazonas re nuhatipa. Nuhatira ehapa Õ'peko Diâ Pito. Ti maâre nuhatira ehapa Diâpasa Pito. Diâpasa nuhatipa. Nuhatira ehapa Tohopa Duri Pamurimasa. Pamuri Yokusupu sañapa. A'tiro we nuhatira masise bokapa na pamu muha nuka wera. A'to kateropure a'te Pamuri Wi'ísere nirokahase niî. Wiopesase merâ tuoña ñase niî³.

A'rã Yepamahsarê a'te kihti ukûse pu niî de'ro nise yokudu'ka, waikure, wa'í, masa na de'ro weke wasetike peye niîsa tepu masiose kuo te kasere. Teputa niî taha masiose a'tipati kase, a'ti ū'mukoho de'ro nisetise. Masira kaharare tuâno ehâ de'ro o'tese bahuapari nika a'tiro niî yu'ti nukawã: "a'tiro bahukaro niwû". Toho wero pátu kahsere ukû masiõ tihi dû'poro masiro niî pátu kihtire. Be'ro a'peye ukûka nemo norasa.

Nikaroãkama kihti ukûse masiõ norosa a'ra masira yepamasa yere, na masiõma nohâ noho nipari newaropure te pátu kuo kara nisere. A'te kihti ukuse te tuoti kure dias a nisa, peye o'ohano tahano karo niwû i'ñare mu'usa papera turiripu Õpekôdia Di'ta kahara Poterikara Kehti Ukûse Masiõra (1995-2007) nise purî pure. Kihtí Uúkunse niî dû'poropu de'ro wake, a'rã oãmahara wesetike, te kerti nirõpema masaye kahse buesepure a'te masa weroho baura na weke kihti nisa, pahka werese kûose, keoro niti kurese nisa, dû'poro kahse werese nisa niî masiõ, tohowera a'peye keoro wiopesase mera yepamahsa na were na masise nisa naye makaripu, biatû bawakara, na da'resepû nisa (BARRETO, 2018).

³. "Pelas Águas do Rio de Leite" niro nûka maharapure a'tiro niî masiõmi Higino Pimentel Tenorio, Utapinopona. Pamurimasa naâ pamu mutikere filmepu iñó tohonika masiõ weâ tihi dûporore.

Tohowei, a'to pátu kasere ukū weiti te kihti ukūse kase merā nūkaūti a'tipati da'rekaro merā a'rī Umukoho Ñeku nūkake kemerā. A'rīta newaropure te pátu bu'âba tuoña nuhea toho wero yu'asa masa bahureōti niî wepī. A'peroma na masira kahara pátugū waimahsa ye nimipa newaropure niwa. Be'ro na makore a'ti di'tapu nigūpe nūmoti wetihū natiropu sihâ wegū ti pátu kapere miti nopa niwā. Ko numiô waimaso pakutiropu marapure suori siago ehâgo nika du'pu pemipo, ti du'pure a'ti ū'mu kohopu mita marapure wiapo.

Bukura kihti ukūse merā nirā a'ri Umukoho Ñeku nippu kū ya wi'í Umuse Wi'ípu niwā. Ti kū ya wi'íre a'te uhtā boho yaígū, u'tika yahpu mūrōro peoro, pátu waro, sarirō, sió yahpu, kumūro níporo. Ti wi'ípu diaku níporo a'te. A'te merā te tuase kuoro merā Umukoho Ñeku tuoña, wakū wepū a'ti mu kohore tohonika a'topu nise kahtiro kūosere bahurēo da'regutti. A'ti pati ne ñenoho marika iñia tohonika nañtiāro diaku nika iñā pátu búa ba'a, mūrō uhu tuoña duhi wepū kūya kumūropu. De'rowe bahureō da'regusari a'ra mahsa niñharē tohonika waikurare niñharē, di'tare, a'kore ni tuoñapu. A'ti pati re, di'tare, a'ra wa'ikura, a'kore, a'sisere, ñmekurari bahureópu. Keoro warotawe nippu mahsa duhsama ti patipure niaha ni tuoña iñapu. Tohoni tuoña wegū kūya ñtaboho kumūropu ehenoa te kū tutuase a'to saríro tohonika pátu waharo miñe wepū. Toho wegūta kū semâ oâre mi mūrōpu duhpupu pa'sua kū uromēra yuhu bahsepú mahsā bahuarore. Umukoho Ñeku te kūye a'peka merā miñe tuoña noehâ darepu a'timukoho tohonika a'tipati nisere tohonika niî kahtirare. Te kū Umukoho Ñeku a'peka tise tetu nikarowe tutuase, kamotese, masise. Toho wegū pátire bu'âba, mūrōro uhu wegū tuoña a'tiro we bahureōti a'ra masare, waikura, a'ko, o'me, dia, eherimise niâ tehere to nañtiro nimikaropu na nika nise merā pátu ba'âpu. A'ti uhtaboho yaigū iñakasa a'tipatire tuñe kuhu. Tohowero a'ti pati tigu tuñeropu, tigu sutuaropu waporu toho wa weka kumarí tohonika puekuri waporu. Kumurope yoku bu'tikuhu merā da'reke niî ti kumurópu miñe noha tuoña duhi a'tiro nikaro niwū masise niñse masiogū duhimi tohonika base duhigū, a'ti patire a'pogu duhími. Umukoho Ñeku kū tohoweipu duhika kumurō nirō weporo a'ti di'ta kahse nisere bahureógu.

A'tiro nimi BARRETO (2018) kerā na Yepamahsâre pñaturi niî añuro na masiobutiase u'mñaropu kahse tohonika doka kahse. Bu'hpo pñua ñ'mñkoho merā amesuo nuko weiti a'ti yaigū merā kū basero merā tuñe nuko wepū te pa'tirire. Tohewe newaropu kū da'reka di'tapure basero mūrō kape tohonika pátu kape pirika

wepu. Te mūrō níporo a'te saí mūrogū, dūhpuri mūrogū, ahko mūrogū. Te kūye wadari, kū oāu'puri, kūye tutuase nirō weporo. Te merā taha pirīporo a'te pátu, karē pátu, yuku pátu, weku pátu a'te nīipa kaseri, heriporā kase wadari katika wese, masu kū u'pu tutuase nīisetisa nisa.

Ū'mukoho Ņeku a'tere basero merā nineō nūko da'repi ne masa u'purire da'rei, to kū uró tutuaro merā wei wepī. Toho baseiti Ū'mukoho Ņeku kūya kumuropu, ū'taboho kumuropu ehenoā wepu tohonika kūtiro sarirō buipu pátu waharo dupeopu, mūrōpaū dūhpū miñe basepu masa bahuarore, a'tiro o'opu:

Karāko masa bahuarida

Ōpeko diro

Karāko masa bahuarida, dūhka buhurida

Karākoda dūhka mimida

Karāko weri sopoda

Ōpekō weri sopoda, masa bahuarida

Ōpekō diro maha diro

Amesuo peopi

Masa bahuari sarirō

Karāko sarirō

Ōpekō sarirō

Masa bahuari wahatoro

Ū'taboho wehta waharo

Karāko weri sopo waharo

Ōpekō weri sopo waharo

Kū katise kumu

Masa bahuari kumuro

Masa bahuari ū'taboho kumuro

Masa bahuari siōpuri kumuro

Karāko kumuro

Ōpekō kumuro

Karāko weri sopo kumuro

Masa bahuari kumuro pehka yuhuso tuwesapi.

Kū katise dasiatu

Ū'taboho duhpu miñe nohāpi

Karāko duhpū, ōpekō duhpū
Masa bahuari duhpū
Karāko mūrōro
Ōpekō mūrōro niguta puti kehopī

A'to basero Ū'mukoho Ñeku a'tiro weka añuro niî a'pokaro tohonika weñakaro niî ne masare bahureõū wekaro. Mūrōro merā base taha tore uhu putipeopū pátu waharo pū masa bahuato niî. Toho weka sarirō a'meña kati kumi ameñatiawapor masu bahuati wemi niî koterikura. Ū'mukoho Ñeku toho waka i'ña a'paturi tota basepū taha tohowe taha putiopūtaha ti pátu waharo sarirō bui pe'saropū. Añeña wakati, ti waharopū a'karoti wakati bu'pū mawihatipū a'te yabase merā. Bahuarimahsā ti waharopū bahuia wihatira i'ñata añuro na o'meperi yosase, na busase añuro a'sipase niparo. A'paturi basepū taha tohota to du'poro basekaroh nohota tohoweka a'pî masa bahuapū. Keoro warota we niî na u'purire peka yu'suo, na i'ñakeho noña marisere pekaporāta wepū toho wetikara Ūmukoho Ñeku na kū bahureõka merā utamota basiotiporo. A'ra yu'u bahureõkara karāko diró masa nirasama, ōpeko diró masa nipū. A'te merā peka yu'suo base wepū ti pátu waharopū bahuia wihatikarare. Ūmukoho Ñeku toho we bahuriora yu'sua basero merā nike keoro waka i'ña, weñaka wetihañu ti pátu waharo pū mūrō putio wetihiñu nika mukā kase ū'mua tohonika nika muka kase kahara numiā bahuaka wepū. Toho weka bahuakara niyuka Yepa Bahuarimahsa wametima na tohonika narēta taha toho Buhakārimahsa niparā. A'tere yu'ure were masiōwi niha Ñahuriporū José Azevedo tohonika yu'u mē Hausirōporū Miguel Azevedo a'rīta nikapuri "Dahsea Hausirō Pora ukūsehe wiophesase merābueri turi" a'to "Ōpekōdia Di'ita kahara Poterikara Kehti Ukūse Masiōra". A'to yu'u masiōro nohta niî tipuripū kerā.

A'to kateropure wimaūre heriporā basera a'to titapū Ūmukoho Ñeku masa bahureõgū kū basekarota wesama niîwa te masirā kahara. Kū wekarohota mūro uhu tuoña nohaya, pátu ba'â wakū nohaya wesama niwā. Titapū Ūmukoho Ñeku wesetikarohota a'to katero kahara basera wesetima. Na kumuā titapū heriporā basero wekarohota wesama. Tigū pátagū Ūmukoho Ñeku semā oã niparo, masise kūhose kasegū.

Tohowero a'ti kumuro a'te pátu a'ti mūroro Ūmukoho Ñeku temerā niñe noehā a'ti ūmukohore, a'ti pa'atire tohonika newaro masa nikarare bahureopī. Ūmukoho

Ñekʉ a'peka, kʉ oãʉ'puri nirōwesa tea. Te kʉ toho wekere a'ra kumua basera merā tohapa "naye ukūse, tutuase, masise na oãʉ'puri nirō wesa" (Barreto, 2018).

Umukoho Ñekʉ pátu nerē, mʉrōro miñe uhu tħoñā nuehâ wepī a'tiro kʉ wekarohota wesama kumuā na basea tihi dʉ'poro, na a'meri mʉropʉ ukūseti wea tihi dʉ'porore na buhi sumuāre, mañekʉ sumuāre poose nūmūrirē.

Na pʉamuse kahara tî pátu waropʉ bahua wihatikara naâ niâ tehe ñeburuo tohonika na nukʉ da'rase dʉkawa nopa a'ti umukoho niâ tehere wewaka nemoña nimipʉ. Tohowei neē tî waharopʉ bahuakʉ Yepaoākʉ wameye nopʉ a'pera Yepa Muhipū nima kʉreta taha, a'ri ñamire i'ñanʉrʉ tohonika boreyuka weisa mu'ʉ ninopʉ. Kʉ niâ tihi wi'í ñepʉ Ū'muse Wi'ire. Kʉ bero bahuakʉ Dehsʉbari Oākʉ wame ye nopʉ, wesenire da'rasere, waikʉra desuba'āsere, wa'l'i desuba'āsere ñakasaya nise ñepʉ kĩa. Tohonika peēru i'ña bahureō, poóse kase a'te basase kasere be'ropʉ nituriara wesetiato nisere da'reya niînopʉ a'rī. Kʉ be'ro kuhʉ Warāri Oākʉ a'rire numiāre a'ma bahureosa mu'ʉ tohonika o'tese, nukukase nimâ masi nisa ninopʉ. Be'ro taha ti waharopʉ bahua kure wame yepʉ Yupuri Basebo a'ri o'tese masʉ nipʉ toho wei wese da'rase kasere i'ñakasa nuko weya ninopʉ, tí wese kase o'tea tehere i'ña bahureōna ninopʉ kʉ uro tutuaro merā. Buhtuyari Oākʉ wametipʉ a'pi di'ta nukuri wiogʉ niña ninopʉ tohonika waikʉra i'ñanʉrʉgʉ niña ninopʉ. A'rā ë'muāre na da'ra tehe dʉkawa taha numiāra ehēkatipʉ. Masa mamiōre Amō niosa nipʉ koreta taha Yepario niosa mu'ʉ nipʉ. Muhipū diharope niosa mu'ʉ ninopo toho wero koya di'ta nisetiro nisa tiapea. Ko bero koho mari pitorí niñosa ninopo ko wametipo Yupako. A'pera numiā wameye nopara Yepañiō, Pirōduhió, Duhigó a'rā numiāre Umukoho Ñekʉ nirā wapara Ū'muse Wi'ipʉ topʉ yu'umerā nirā waya ninopara na numiā kure weta morā waya bero kaharapu a'tira na niā tehere nipʉ. A'tiro da'rase dʉ'kawa taha ma'a yu'ʉ toho weya nike werā waya ninopara. A'ra nipara Ū'mukoho Ñekʉ newaropʉ mʉrōro merā base pátu waharopʉ putisa weka bahuakara.

Na yu'ʉ a'kawerera Yepamasa tohonika yu'ʉ Utamorimasa te pátu ba'â nañse toho wekara meheta wema niwā, a'meri na masise were, a'tiro nikaro niwʉto niseti, de'ro o'ori mu'ʉ to basero niî, a'tiro warosa niî masio wesetira wekara niwa na bukura, ukū a'mesuo a'tiro nisetira mari a'ti patire, a'tiro werā marī añuro nirasa niî a'te niâpʉ yu'ʉ da'ra bokake niî te pátu siô wesitikara niwa naâ, bayarôa, kumuā, baserā.

Yepaoãkuhʉ de'rowe weisari yʉ'ʉ niî seriñagu ehapʉ ɻumusewi'ípu a'rî ɻ'mukoho ñekʉre. Kʉ toho nika mu'ʉ Yepaoãkuhʉ iñogʉsa masa naâ pamʉsere, naâ katiro boka pamʉ mu'asere. Kuosa yʉ'ʉ tu'tuase nipetiro tê naâ Pamuripepʉ naâ ehâ pamʉ wiha nukaka, nipʉ ɻ'mukoho ñekʉ. Naâ tô Umusewi'ípu nikara de'rowe ti Õpeko Di'tarapu dihâ tiâ tohore weropu. A'tiro webosa nipa. Toho nika tuo Yepaoãku seriñapʉ a'ri Doetirore. Kʉpe kʉ a'kabirare seriñapʉ de'ro nise suti merâ to ɻumusewi'ípu nikara a'to Õpeko Di'tarapu dihâti bosari nisere. Naâ nipetira añuro ukũ amesuo wetihara mirikuhi suti merâ dihara be'ro wa'í suti wahara nipa. Naâ toho nika tuo basepʉ Yepaoãkuhʉ naâ katise waharire⁴. Toho we taha nuko karâkoda ehô da're nukopʉ ɻumusewi'ípu tê a'ti di'tapʉ ti Õpeko Di'tarapu we nukopʉ. Karâkoda, masa bahuarida, butirida, ñirida, soârida a'te da'ari merâ tupasa dihôpí. Naâ masa topʉ nikara toho kʉ basero merâ mirikuhâ suti merâ dihâtipa ti karâkodapʉ te Õpeko Di'tarapʉ duhipapa. Yepaõakuhu toho nirosa niî baseka waharo, di'tara, wi'í nirô wese. Toho duhipa werata taha wa'iya sutipe taha wesañapa taha. A'to naâ toho wakata Pamuri Pirõ dohopi taha nawetero nikʉ. Pamuri Yoksʉ niâ kuhʉ nipi.

Naâ Pamurimasare suori pamʉ mu'tia kuhʉ nipa Doetiro/Pamuritiro. Yepaõakuhʉ a'rire ûtaboho yaígu o'pu. Tigʉ nipa ûmukoho deko ehâto niî keo kuhʉ, masiô kuhʉ. Naâ pamʉ mu'aro merâ waka nuka wepa. ɻumuse de'ko nirô ehaka diâkuhʉñʉ ehe nukapa.

Naâ Pamurimasa a'tira wepa muhîpu diharope o'ko kutiropʉ a'tipa. A'ti wemira bokapa a'tita basiôtiro, diâsaro to wametisa Tauro ou Sirikawi'í. Tore yʉ'ru masiti dusti bûruapara te Õpeko Di'tarapʉ, meho Diâ Busawi'í ehapara. A'ti wi'íre naâ nipetira pamurimasa nikaro dûsasa marire nipa. Toho ni ukũ amesuo taha nuko naâ ɻumuse Wi'ipʉ ñekere a'te basara naâ busatisere ma'matipara. Naâ toho weka wi'í nirô Diâ Busarawi'í nisa.

Toho busati taha wapara a'pe wi'í, Diâ Wetarawi'í. A'ti wi'íre Doetiro tohonika Yupuri wiõ wî nukapa. A'tore naâ tutuase mokurera nikapa ohopʉ. Keoro waka iña wapa taha te Diâ Turûkawi'í. A'ti wi'í Pamurimasa a'te ûtaboho mûro, û'taku mû'rô, û'ta wayuku mû'rô, û'ta bûku mû'rô, taro û'ta mû'rô a'popa.

⁴ A'to baserore "Coleção Narradores Indígenas do Rio Negro", Volume V pʉ masiô. Yʉ'ʉ meêho Miguel Azevedo, Hausiropôrʉ ohoâ masiô wekʉ niwi ti pûripʉ.

4 Opekōdia Di'tara Wi'í

A'ti wi'ire sānuka, nikapa pamurimasa. A'ti di'tara añuri di'tara nirowepa. Úri marīri di'tara, numiō ko nihî sutiro nipâ, tohowera Opekō Wi'í nisa. A'tore nisa pamurimasa na Ōpeko Wi'í, katiro naâ kuo nukaka wi'í nirô wesa pamu mu'tirati nirâ. Pamu muhatirati niîra duhiri kumûro kuopa tí kumûro nipa Ōpeko kumûro. Tuoñase, masise kuerati nirâ a'te pátu waharo, sarîrô, yaígû, mû'rôro kuopa. Tí Ōpeko Di'tara niñ Pamurimasa naâ karâko sope, karâko wi'í, karâko kumûro, karâko wahato kuori wi'í. Añuse koo, katise koo diâku kuori wi'i niro wesa. A'ti wi'íreta pamurimasa ne naâ pamu wiha nuka wihatika wi'í nirôwe. Toho naâ we wiha tihi du'porere naâre suori mi'ma mu'tañu Yega Oãukuhu añuro baseka, a'poka wepi naâre. Basase tohonika basese naâre masiôpi. Basera kuose, basara kuose, basase nipetiro a'tere a'pekatira nirâ wepa naâ. Toho wera a'ti Ōpeko Di'tara Wi'íre wimañure tohonika wimañore eheripora basera a'masama. Toho nika a'ti Karâko Wi'íserire ūmuâre a'moyerá, a'rã numiâ naâ a'moka besewe, wamêpeo base nuka wesa maâ.

A'tore Pamuri Wi'íseri kasere masiôguti. Bükura naâ pátu ba'â naiñora, duhi naînora kiti were weke niñ. Wi'íseri nikare pehe nikasa. Wi'í nikapera nika wi'íta nirô wesa. Pehe wi'íseri saâmutipa pamurimasa toho wehero Pamuri Wi'íseri niñ masiôma na ma'sirâ bükura. Toho wegû a'ti puripure nika wi'íta nikare pamuri wi'í nisa. Pehe wi'íseri ehogû pamuri wi'íseri nisa. Pamuri Wi'íseri niröpêa masa niâha Pamuri Yokusu merâ a'tira Pamuri maâ sumuto nise wi'íserire saâ nuka wemutike niñ. Na bükura ti wupure wi'imara weroho nimutipa, bükua muhatira wepa, masa eha muhatira wepa, masise boka muhatira wepa, tuoñase boka muhatira wepa.

Toho naâ pamu saâmutike wi'íseri pátu ba'â duhi naînora kiti were wekere basa nûmu nika, po'óri nûmu nika⁵, eheripora baseri nûmu nika, a'moyerí nûmu nika tere usetisama niwa yû're a'te kase masiôkara. Naâ de'ro wesetiropu tuo, iñó usetise wesama. Teêre useti, katise, masiôseti weri wi'í wameti basariwi'í. A'pera basakawi'í ehôma, a'pera miriâ pôra wi'í ehôma, a'pera masise masiôriwi'í ehoma a'tokateropure. Tohomika newaropu ehôsetikaro weroho pisuro tutuâ niñ ohopu. Tií basariwi'ípu te pamuri wi'íserire usetise wesama na bayaroa na peñarare merâ, nikû porâ merâ, naâ utamori masa merâ nerekea basaseti werâ.

⁵. A'to kasere Justino da'rami kuya tese phe. Po'óra na usetise wi'íseri. Kuya "qualificação" (2020) püripure peye wi'íseri masiômi kû kera. Pamurimasa pamu mu'tira na yokuduka a'ma, seê na weke wi'íseri.

A'ti Karāko Wi'í, Ōpeko Wi'í pū, topū narê masa ehô, topū naâ Pamuri Yokusu merâ naâ atipâ maha, pamu muhatira maha, pamu mu'tira maha. Naâ pema yokusuhō nirō wepa a'to kateropure Pamuri Yokusu Pirō niî ma'sinose. Pirō ya sutiro merâ niseti puhu nikapa. A'ko kutiropu, a'ko wateropu kū narê miti wepu. Kūpure sañapa naâ Pamurimasa. Ti Ōpeko Diitara Wi'íreta naâre masa heon, ōpeko masa ehô, karāko masa ehô, naye katise kumúka, naye katise sarî, naye katise wahatopa, naye katise úti, naye katise karāko dari merâ naâre masa ehô, tí yokusupu nipetira sahana naâ maha. A'tiro "barco" pawu weroho masare suori u'muñaro merâ suori tuopa wetipa tí wua. Satiroaka, soâro mariro merâ pamu mu'atipi, masa ehô muhatigu Ōpeko Ditara Wi'ire pure.

Tí wi'ipu saha nukaguta naâre masa eho muhatipi. A'ti Karāko Wi'í re. Ōpeko masa, karâ diiro masa nipi naâre. Karâko wi'í sahâ nukaguta karâko diiro masa nipi naâre taha, añura ehogu wepî. A'tiro weita añuse wi'iseri diâku, karâko wi'iseri tohonika ōpeko wi'iseri diâku ehô nuko mimuhâti wepî topure. Naâre doatise, pûrise waâri niñu. Toho wera naâ pamurimasa a'te Karâko Wi'íseri, Buhawetise ou Duhari Wi'íseri, Miriâpôra merâ pamusake wi'iseri nipa.

Karâko Wi'íseri nisa Pamurimasa naâ pamu mu'atira katiroti, katiro boka muhati weke wi'iseri nisa a'tea. Tohowera te wi'iserire añuse ehô nuko weke nisa. Pamurimasa ye wi'iseri nirô wesa naâ a'ti patipure basa wiharati nirâ a'po muhatike, pamusake nisa. Te wi'iseripu basakeo muhati tahapa.

Duhari Wi'íseripe nisa wa'ímasa ye. Naâ nisama a'tiro pamu mu'tikumi topu tohakara nisama. Masa eheâse ehâti mirâ pamuse de'kota poteâti tohakara. Tohowera masare a'ti û'mukoho nirare ñatutise kuosama. Kësepupu masosama masa werohota bahura, marî ñamasira, marî a'kawerera weroho bahurata niseti wetiha masoma. Niî purô wahato naâ nise a'te Temedawi'í na nirô Úta Bupo Wi'í. A'te nisa duhari wi'íseri. Basera a'te wi'iseri kahareta añu tohonika ipitise pátu buâ e'ka, sirise watiâ, mû'rôro uhuô dû'po wesama. Naye wi'iseripu nikata nirâ. Karâko wi'íseri meheta nisa teâ. Toho tohakara nirâ pamurimasare ñatutise kuora nikasama. Naâpupu wehose weri nirâ wata kaseri, wata kasari, wata turûri merâ base kamota wesama, naâpupu ñabokari nira.

Tohonika niî taha Miriâ Porâ Pamuse Wi'íseri. Te niîsa a'to O'kodiâwi'í. A'ti wi'i masa kurari nuku ñepa naâ miriâ porâre. A'ti Pamuri Wi'íreta nukapa û'muâre a'moseyese tohonika yoku duka po'óse. Te yoku dukure sepa Wasoyapu. O'kodiâwi'í

niî de'ro nise bahuaka weka wií. A'te kapi tiwií tâ bahuapa nikõ numiô merâ. Ko poräti wekare ko u'puko dií wastepa Diíya re. Naâ miriâpora merâ Pamuri masa kamotase tutuase bokapa. Tohowero tî Diâwií ma'maturi kaharo waka wepa. Tohowero Pamuri Wií meheta nisa tí wiíâ maha, meho Miriã Porã Wií nisa. A'ti wiíreta Miriã Pôra naâ pamurimasa bokapa mahâ, arĩ Bisiú niâ kuhu maâ, a'rã numiâ pôrama. A'te ukûse, ukûro pahíro nirõ wesa. A'ti wiíreta taha naâ pamurimasa kapi boka kara niwa taha. A'to dupo ro masiôke wiíseri weroho niitisa a'ti Diâwiíâ maha. A'pero ukûse waro wesa, a'pero, a'peturi mûhatiro wesa mahâ. A'ti wiíre naâ mûropu, a'rã miriã pôra, a'te kapi naâ nuku ñe buruo nuka ehâpa. Tií wiíreta bahuapí a'ri Kaperinihî teê kapi heriporâtigu.

A'ti wiíreta basa wiíserire mimôro nuko, da'renuko wera kû Kaperinihi bahuakaroreta ma'masua, ma'mawe nuko ukû, yuhu base wesama taha. Basaka Wiíre ma'masua, ma'mati nuko wekarohota te kapi doharo o'sama taha⁶, kapi naâ siriâ tehe naâ weke nirõ wesa, a'te muro kerã tohota basei tohota wesami, pátu basei kerã tohota wesami, peêru siti basei tohota o'osami. Tií wiíre ma'masuo werohota wesami teê nipetise sô masiôkere.

Pakasase wiíseri diâku a'to ba'pa keo kehoti, nukehôti. Te Pamuri Wiíseri a'to "Rio de Janeiro" nirõ nuka. O'peko Di'tara niî, Pamuri Wií, Pamuri Di'tara Wií nisa. Pamuri nuku buari nisa tore. Tore te wiíseri nisa nirã te wiíseri do'kapu wakere nirã kiti merâ nisama. Tore basese nukaro wesa. Tô wamuti te Belém. Tô belé rẽ nisa taha numiô a'motuaka wií nisa. Basamori wií nisa. Nasaña wií nisa. Tô basase nukapa nisama taha. Tô nisato nisama taha. A'tiro nisa a'tiro ukûsetisama ti pamuri wiíre taha. To a'tipâ taha te a'to marĩ nirõ Manaus rẽ maha. Tô nisa nima baseriko wií. A'to a'tokaterore "Educandos" nirõre baseriko wií nisa nima. A'to a'tiro basepa kapi sîrîratira nisama tí wiíre. Te sîrira tohonika wiõ wihira wepa nisama a'ti wiíre. Tô wamûâ wereta tahâ a'ti wií Diâwiíre taha nisama a'to kapida bahuakaro niwu, kapi masu bahuaku niwi nisama. A'to ukûse ñemekari suârikara niwa niî ukûsama tahâ. Te kiti te wiíseri do'ka nipato niî wesami. Kû tere ukûñupea te wiíseripu saâ nukasama. Te di'tapu sañukasami tere ukûñu. Tere masiyugu. Te wiíseripu do'kesa nukasami. Do'kapu meheta nisa. A'toputa nimita kûpe te wiíseripu do'kesa nukasami.

⁶ 2018 nikarë Jaimie Diakara antropologo waigutí niñu masiôwi kapi kasere. Tohowegu kapi dohase nisato niî masiowi tipuripure. Tipuripu masi nemosirira a'ma iñaña.

Toho weita te a'tiro wapato, a'tiro pamu wiha nukapa niî usetisama. Mû'rô siô, pátu o'o wetihara teê pamuri wi'írire do'kase wetihara toho usetisama.

5 Pátu Waimasaya Wi'ípu

Sikuma (2019) nika yu'u bukurare tohonika a'ti Û'mukoho kase seriña buera merä Oanu nerekea ukûwu pátu kasere to na de'ro pátu Wa'limasa tiropu nikere a'ti di'tapu nitinopari nise masiôwa. I'ñare mu'usakera a'to doka niî na yu'ure werekaro.

Yepaoâku wametigu merä bahuapa a'te pátu nia tehe. Kû numiä amagu wepu. Wehârë kûa ya wi'í buaro nukûparo puhpiu. Tigü dohka nimuhapara numiä añuro numiä puhipia seebaarä. Na mumiä nipara waimahsa numiä. Narë ñeguti nigü iñakasopu a'te yawi, wihsö niâtehere. Ñeotipara na numiä. Wehâ iña a'te waitudari niâ tehere ñakahsopu. Temerä ñepu maha nikô. Kore numoti kupu.

Wehârë ko waimahso niyugo waire baatipo. Ko a'kawerera niparä ko ñahapema, ko pakusumua tiropu migo wa we tihago baa muhapo. Tohowe nika numu kû waguti niha tuogo arâ muhsiroäre amâna nipo. Ko toho nihâ tuogu wií pahairiwi wepu. A'te ñumu pahka purî, neë purî merä muhipeo wetihagü te purî baarare sepü maha. A'te wapu, wahsö merä senemo wetihagü wapu kû mañekû sumua tiropu. Na nipara pirõa. Toho kû ehâka ñenoho baarikû nimipu. Marirëta baakawa nipo kopea. Arâ diayoa, diatimiä baakotepara kûpema. Beropu maha pátureta baawikû nipo. Mata ko pátureta baawikû ko nihâma keoro waaboporo. Tomerä beropu suori pátu suagü wapu. Ko bahsi tigü a'tiro serë nikuhure tunoâ kehopo. Noahâkea wapu ko pakuhopea maha. A'tiapere tere mida ohtepu a'te páture.

A'to kiti ukûro püre na werekaropüre te pátu kûoku Waimasu niîpi niî masio. Kû porâ numiâre Yepaoâku ya'u pupiâ buresere sê ba'â kusiapara peyetiri na numiâre ñesiri wemipu toho kaributiro merä ñeópo niko base merirô merä. Kûmera nikumi nika numu te'a yu'u pakusumua tiropu sihara niî miâpo toho ehâgo wesepu pátugu nukû kuhure pemipo nika du'pu. A'tiro we a'ti di'tapu mî ehâ marapüre wiapo kû kera

ko pakʉ werohota masise, tueñase kʉoto niño. A'tiro ko wekaberopʉ ti pátugʉ masʉ kʉ kʉo kʉhu dohoporo waimasʉ mako merā a'ti di'ta mî bahureō noporʉ ti pátugʉ. Ko wesepʉ pátu dʉ'pure pemika ko pakʉpe wi'ipʉre ʉ'ʉpʉtʉ karikū, ñaro wa turūkuñapʉ semākaha oã purika, tí pátugʉ kʉ wa'imasʉ semā kaha oã weroho nirō weporo toho wei toho wapʉ.

Tohowero a'peroma tí pátugʉ na Pamʉrimasare wa'imasa tiropʉ mitike weroho na i'ñase niî toho werata na baseka tere ba'â niîto niî masiosetima. Ko wa'imasʉ mako merā a'to mí bahureõnopa a'tiro ko marapʉre a'peye masise masi nemoka waka wepo te a'to kateropʉre toho nisetisa tigʉ. Tohowero, pátu mañekugʉ ni tueñaro, masiro wa'a we añuro i'ña kasakarê. Tohonika toho weita kʉ masʉ bukura na uküse masiñʉ na waimahsare utamô nisiô dupo wei nimi masa a'ti di'ta kaharare i'ñatutirô marirō merā a'merî niâto niñʉ (AZEVEDO, 2018, p.57).

A'pero maha taha a'tiro niporo. Waimasu kʉ buhire wesere wei waya nipa. Wesere we de'kore añuro kera weha weya nipa mañeku kʉ buhire. Toho kʉ weka berore ñami de'ko o'te basaʉ ehapʉ ti wesepʉre. Keoro kʉ toho weya nikaroho wetipʉ. Karoâka kerawekapʉ. Tohowera a'to kateropʉre ômakariâka o'te ba'âpara. Añuropʉta pahiro kerâwe wekabero nikare paka weseri o'te ba'â noboporo. Toho kití wenokepʉre iñoro toho waparo. A'peteroma de'rōwei kʉ pátu ba'âgʉ pahíri wese o'te nuko weweti nibosama a'perā. Meho kʉ kumû niyugʉ basero merā tere iña nñerugʉ wemi. Toho tere o'te kʉo da're ba'âseti wei meheta wemi. Kuya we'se weroho nirowe, kʉ seâ wehe ba'âro weroho nirō weparo kʉpema toho wei añuro iñanʉrʉ, o'te do'kayu wemi a'pe ma'ma wese da'regʉ taha.

6 Pátu a'ti di'tapʉ

A'te pátu a'ti di'tapʉre mehô wesepʉ tere bʉpe, iñanʉre kʉose niî. A'tiro ûmuñaro merā uküra pátu niî kehma. Pátu niî nipetiro da're ba'âse wenoka be'ropʉ wihâke, yasase buhu. Pátu moâpʉrīre ûhū tê marāri merā morëke niî. Toho wekere pátu papuhupʉ pawema topʉta wiha tê pátu. Añuse, ma'ma niropea añuro ûmutise, karë weroho ipiti kurese nimereka.

A'te pátu da're ba'âse poterikahara numiâ na kiíre da're ba'âro werohota weseti bukurese niî. Tohowero, û'mʉ kʉ "kií" niî tere masa na ba'âse tohonika bukura û'muâ na ba'âse da're wirō wenose niî. A'rî poterikahara ye kase buegʉ Jurg Gasché (1971) tohonika a'tigo Cristine Hugh-Jones (1979) te a'te pátu a'te kií da're ba'âse

kase te kiti a'tiro we bahuapa niîse kase nikaroho niîse i'ñó niî masiôma na papera o'ohakepure. A'te pátu tohonika a'te dû'ku te paure a'pasiriaka we bubema, te dû'kama merã meheta o'tema. Pátire tigü purire kasere da're ba'âma, dû'kupema kiípare da're ba'âma, tohowera tere añuro mutoka, suaweka, û'teka tohonika puõka wema. A'te itiapika kase tere da're ba'âse te nukü kuo tohonika tere wesetise. Te kiíre a'muka mera tepare ñe sokoropü o'emüto (mütose), toho weke sitirire tohopa merã bipe wediho te purise koära (dû'kawase), te oe'ke sitirire bohpoñuse nisere suowapü suaweno (suawese), toho suawekere a'taropü puõ toputa ahuña wiha maha (puõse); pátu puripema a'taropü û'te nukano (puõse), û'te taha tere do'ke müto noho (mütose), tohowe taha pátu moä ühüke merã morëno (morëse), be'ro tere pawema a'pa sutiropü sâtihiära (suawese).

Te kiíre da're ba'âpeo taha wekapure añuro a'sibusuri pihi wiha maha tore ahuña niî pisûno, te pátupea da're ba'âpeo wekapure añuse na marâri marise wiha tere Witotomasa pea mambe pisuma. A'tiro te puaro da're ba'âsere niñe nuko i'ñakare pátu da're ba'âsere kií da're ba'ârore iñakü wenopa niîro wa taha. Te kií tohonika te pátu û'mukohori nukü da're ba'âse ni masa nipetirâ i'ñoroputa. Numiâpe daharitero wâminukü nika da're ba'â nukama, na û'muâpe daharitero wâmi nuka ka bero da're ba'â nukama. A'pera ñamiputa da're ba'âkawa na merã kahara ukü duhí werikura na kuose pátu a'merî siô werikura. Leticiapuma pekasa watero siõse merã niyuka ñamipü pátu da're ba'âwa.

Pátu bubese - Pátu bubeka i'ñawü yu'ü pakusumua naâ o'teka Tiquiépu niñü. Morëtiwa a'peye pátu wametise merã. Yu'ü pakü pátu ba'â naîño wetiwi weipea tohonika ne basanumuri a'ponuko temera a'meri kük peñamera useti wetiwi. Meho wesepü páтуka kuoseti wewí weipea. Wese wasetiri nukü tere kurewewí. Wese weita kük pátu bubea tohore bese weoka wewí. A'tiro niî muhawi: "yu'upora a'to nirosa ya páтуka". Ti wese ühücabero yu'ü pakore yu'ü mamiô kerare were nemowi dû'ku babetikaña pátu bubea tohore niî muhawi. A'peteroma seriña muhawi yu'ü pakore no añuti mu'u i'ñaka pátuka buberu niî muhawi to na puare ukü a'mesuo wemuhawa. "Ciúda, nô mu'ü iñakama pátuca o'tero añuti?"

A'peye ma'karima numiâta pátu bube, i'ñanurü, suâ, da're ba'â toho wetaha nuko û'mu te da're ba'â masitire dû'ka wapo. A'tiro wasa ko numiõ kumû makü merã ko toha siritika. Dohoreõka tohonika pátu ba'âgure ko yabipeka toho wepara toho

wese kuora noho. Tere a'kuase ehōma. Tohonika pátu ba'âse mehâ wesama kore. A'tiro wesere na bukura basi diakü masisama weretisama pahara wateroma.

Te páture bubei we'se de'kore o'te muñiwí tohonika ma'â sumutore yu'u pakü mihî. Ahpeteroma we'se yapapu o'tewí. Ahperoma we'se niñ nukaro bube nukowí kue pátukare. Añuro dirotise, dobetise paure bese dute miñ wewi. Toho wea tihi dûporore te pûrire suâ peoka wewí. Tere kû ma'mire o'owí. Kûpe pátu ba'âgu noho niwi. Bubeiti a'pa do'to mine kû wukaka te we'se sumutopu kûwi. Añusere iña behse dûhte mi kue weke niró wewu. Te marã wihatika iña a'pa dû'kari dû'te duria kûwí amukâ mipero ehatuase dû'kari dûtekûwí kue bubea tehore. Tohowe taha pípu misâ miawí kue besekaropu bubei wa'u maha. Numiã wetamotiwã páтуka kue bubekare. Kue nikue tere behse, dûhte duriakû, òmapia bubewí. Teta nikaro wewu kue da'rase kure.

Ti wese u'uhâ kabero a'si busi niporo. Toho wei te're bu'be weita ma'siyu yugu te peka merirê peka pôrâta, peka yu'suo weipu. Te niporo muhipû peka meri tere peka pôrâta, peka yu'suo wepara. Karâko niñrosato niñ yu'suopeo pâra taha. Toho we taha añuri nuku kaha, katiri nuku kaha nirôsato niñ herisâ peoparâ. A'tiro niñ base wenosa niwâ bukura kahara a'rî ma'mi Tarcisio Barreto, a'ri yu'u pako marapu Mario Campo.

A'si busiri nukukâ nipa
Ti a'si busuro pehka porâta
Peka yu'suo dihio nosá.
Wehse pehka meri muhipû
Peka meri peka porâta
Peka yu'suo dihó nôsa
Karâko yu'suo peo nôsa
Añuri nuhkû kaha
Katiri nuñ kaha

Niñ herisâ nôsa (Kumû Mario Campo. Pátu ukûse. O'ânu, abril de 2019).

Pátu suâri numure piñ kapiâka miâwi kû yu'u mamiô mañe kue te kase diakü suâsaripiñ niwu. A'piâ to suaropu ta bote puripu suapeo be'ro añuro misida merâ waruaka mî toha ehâwi. Suâ taha tohatigu pátu moâ puri ñañi burukera se toha tiwi wese maa sumûto nisere. Tea taha be'ro ûhûa wekabero pátu morese wa taha tea. A'tiro we na da're ba'âkere ne ba'â nukarama kumuâ yepamasa basese merâ baseka tere e'kama bukûrâ na duhí nañoropu duhíaka nirâ. Toho wetikare te ba'âma nimita

wisiawa, diípetiawa, wūha pihagu wa wenosa niwa. Te pátu na da're ba'â weka wihakepu kumûa yepamasa na tuoñaka wese niî, kuya kumuropu tuoña duhí weka wese niî. Tere a'meri sioburuo nerê na wesetise niî merítikama te nerema nimita uhusatita wiose niîrowe.

Tí pípe mihsimerâ da'rekapi niwü naâ pátu suari pií. Ku peorâ nûmosâ numiâ da duakapi. Te páture o'tegu a'ti a'pama ni tuooro bui nirô kôro ti dûhkare bubesôro nûkôwî di'ta popeapure. Muîpü ku muhatirope ti dûhka yapare iñoro bube nûkosetiwî. Muîpü ku a'sioro merâ bûhkharato añurophta nigü toho wepu. Tohowero ku iñoropu bûhkhararo weparo e'katise merâ. Añuro a'tiro ka bubê nûkô buruwawî. Keoro e'sañuse pohâri dûawî ku pátu suâ burua wea tohopu wakü tuoñañü. Te ñasawiha nûka wero maha añuro yasase pûri babatu nukûwü ba're ba're nika. Toho tere iñara añuro e'katise merâ bûhkharowe ne werîwe niwa na yu pahko, ko yu mamiõ tohonika yu wameõ kó. To werâ we'se dahara ku yu mamiõ mañekure werewa "bairó, mu pátuka añuro e'katí nukuãpü", niwö yu pahko.

Topure a'paka diaku bubeke tohonika bubekâ iñawü ku yu mamiõ mañeku o'tekere. Toho wera páтуka ni ukûsetiwâ toho ku o'tekere. Karê páture ühpütü o'tewî te añuro ípitiparo baâkapure toho niwâna te ba'âña karâ. Amukâ mipero korõ keo dûhta wî.

Te bukuarikura mehâ ka kasepere kerâwe, suâ, da're ba'â wesetiwî ku yu mamiõ mañeku. Pakapu bukuakaro niwü añuro dûhpuritise niwü. Tohowegu te purirë suagu keoro yasase pûrire miwî. Keoro buhkua ehatua nûkasere suawî. A'tere kû toho wesetisere a'petero wese wagü iñawü. A'peteroma ku wü'u ba'tipu posaka iñawü. Yasa yûrûose mariwu. Keoro yasase diaku niwü. Tohonika yu'u paku kerâ tere o'tewî meho da're ba'âtiwî. Peora ku tirô eharare suâ duhti da're ba'â weya niwî kure wa'í miheakare.

O'ânu nere te pátu kasere ukû wese nûmûrire yu'u nihâ Rafael Azevedo nûmo Oscarina Úmukohorimaso kerâ ko paku pa'âtu ba'âtiküwi niî masiôwo. Toho wego kû yu'u nihâ merâpu maraputi wegopu ko mañeku pátu ba'âka iñapo. Toho wego tê karê pátu diaku o'tepu kû kerâ.

"Pátu mâ nê tuoogo wesa yu'hera. Yu'u paku ma'mu werohota pátu ba'âti miîta werikawî. Toho wego yu'ha tohowego nê masiti butiâkasa. Tohowego a'rî pakuhu kû ba'âka ñawü a'ri merâ tohoagopu. Terê sonike mu'u karê pátu nikereta kûho kuômi. Karê

pátu diakʉ o'te mʉha mî kʉho. A'tiro terê suâ, do'ke, paâ, paâwe wemi wana. Toho wehare te pátu diakʉ añuse wihâ, diîtiwʉ niwī, añuro ʉ'sʉawʉ niwi". (Oscarina Caldas. Pátu kase ukũse. O'ânʉ, 2019).

Tẽ karê pátuta nîi añuse ditise paweka wihase, añuro usuâse wihase. Pátu mʉ'rô pûrî merâ morê weka añuse wamere kaporo. Karâto wemikata pahíro wihâ, dîtise wihâ te noâ. Ñake pátu kerâ tohota nîi añuse nîi tekerã. Te karê pátu ta nîi añuse, dîtise. Tohonika tê pátu añuse wihâ noñu diákʉ wihâwʉ nîi ukûsema tê nohore da're ba'â wera noho. Sô a'tiro numiâre kií bipeka weta diâtiro weroho niporo te pátu da're ba'âse kera. Toho weita tahâ terê paâʉ noho diákʉ paâ kã. A'pî do'kei nîi, a'pî paâwei nîi wema tê nohore niwa yu'ure. Puâra diákʉ nima tê nohore niwa. Añuro paâka dîti noho diákʉ paâmi tekera. Kã nîikã pô'rêre pihô du'po mʉ'rô sâ ukû duhí nañño weiti pahikurero suâpʉ. Wû'â taha nuko, ba'âse nika ba'â taha nuko yu'ʉ pô'râ sonike mʉ'usa seriñake werema nirâ naâ ba'âke niporo te pátu. Yokʉ pátu naâ nisere tusatipara na bukura tere ba'âra. Te nohâ taha a'tiro suâ, do'ke wekare ʉ'suati, dî ma'rî wewuto niwã. Tohowero a'para naâ warâtira na ñabahureôke niporo teâ.

A'tiro niwa yu'ʉ pakʉ sumuâpea taha. A'para naâ warâtira na mike, ñabahureôke niporo niwa. Nukuripu waratira terê suâ, do'ke, paâ nikã pô'râ merâ ba'âpara. Mehô a'para waratira na ba'âke niporo niwa. Toho werã tokoro we ba'â noña marî terê. A'te weku pátu kerã tohota. Nukuri wa'ra naâ a'ma ba'âke niporo teâ. A'peye peye nimiâpʉro teâ nukuri wa'ra na a'ma ba'âke niporo niwa. Tohowera terẽ ñanʉrʉ o'teya marî te ma'a. Toho niporo (Kumu Tarcisio Barreto. Pátu kase ukûse. O'ânʉ. Abril de 2019).

A'te yokʉ pátu naâ ehôse niâse nisa. Yokʉ pátu na ehôse. Masa ma'mi kase nisa te karê pátu. Be'ro seâ pátu. A'te u'pi masa wara naâ buâ ba'âbake niporo bukrapʉma. A'mewera wara, a'mekera wara, a'masara wara. Toho niwa naâ te pátu ba'âkarapʉa niñporo. Meho a'to kateroma a'masase, a'mewese petiawakaro niwʉ. Niporo toho nika a'peye kerõ pátu, ʉsê pátu. Mehô a'pera te nisa nisere tʉotipara. A'pera tʉokarata nimira weregʉpe a'te nito nîi iñotipu. Tohonika tokoroho ñebutiaya marise nikaporo teâ. "Wimʉ nîi kerõ suâkere pátu ba'âwe nîi weno miwuto. Tere weroho we base e'kapara wimʉ nê ma'muâñure. Tohowera na keô pátu ehôsama.

Basesepʉ waro wesa tea maha. Numiâre naâ buâ e'karapea a'te ʉse pátu ehôsa maha taha. A'tiro ñopeko kʉogo nohore ta'ri nirã na toho wese níporo niwa na kahara marika. Basesepʉ sâsa niwa naâ kahara marika nita toho yʉ'ʉ. A'tiro bahuro nise pátu meheta nisa. Ukûsepʉ bahuase noho nisa" (AIMA Roberval Pedrosa. Pátu kase ukûse. O'ânʉ, abril de 2019).

Tohowego ʉmukohorimaso Oscarina Caldas te pátu kasere tuo, ukûtamo wego ehago ko mañekʉ wereka tuoke masiôwo. Kʉ poräre werepu weipea. Tohowego a'tiro niwõ te bükura ye masise kʉo, tuoñarare:

Toho niwi nê kʉhopea. A'te nito niî ñʉôtiwi weipea. Meho toho nimi karê pátu diaku o'tewi. Toho nirô wesa nikawi. Na ʉmâa seriña petika be'ropʉ seriñoti nise niâpʉ yʉ'ure. De'ro numiô ʉmâa dʉ'pore seriña makati nisé wari niño. A'ri mu'ʉ a'kawereire naâ yʉ'ʉ pô'râ numiâ na nikapure a'tiro yoaka tʉsu weigo kami basese, dʉ'teke basese wereâsa niî muha miwʉ. "Mu'ure werigu meho waro ʉseko " voz gastar" nowʉ sâtiwʉ mu'uma" nikawi. Nê mô tʉsapʉ mu'usapʉa tuoñari masa, kumâa niî werâpʉa "Doutores" pʉ nirâwe. Siî Dago buipʉ nirâpʉ niîrawe mu'usa keoropema. Toho weo maha tuoñakasa toho yʉ'ʉ seriña ma'sere nisê nikakati maha yʉ'ure. Pehe nimi weropea yʉ'ʉ seriña wesirise. Mehô yʉ'ʉ popeapʉa saña beriñokasa. A'ri mu'usa de'kopʉ niî marika toho niî keho kawî. Mu'usa pʉâ yʉ'rúosa maha. Tore yʉ'ʉ a'pero maâ wiopesaro tuoñâa mu'hakati. Wimaʉ kerâre masiti nohore toho yʉtika miwiba añu noâ. Beropure taha toho nitise nika miwiba. Te niâsʉ. Toho nika seriña siriâsʉ de'ro niro nohore toho wasari nirôre. Kʉho newaropure pátu ba'âyugʉ paka kari o'te kʉo kʉwi. Teta marî Dago merâ añuro ukûra nimiwʉba tere. Policia Federal na ʉhuâ katerore karê pátu diaku kʉo kʉwi paka kari. Añuro páture itiaga, pʉaga wepeo ba'âkuwi kʉho. Toho wekaro merâ kʉho wʉa o'teti wewî maha. Nikaroâkare maha kʉ o'te wekere niî kʉ to eha wetiâñʉ kʉ ñatiro suâ ba'â wekʉ niwi. Kʉre meheka o'te tihî suâ ba'âya nikati niwi. Toho wei maha nikaroâkare numiô noho niñʉ da'ra bokatigʉ weroho nika miî kʉho maha. Pátu moñʉho, nê noâ

saha ukūña mariho nikami. A'râ kū pō'râ kerā ñaka ukū naîño wetiama de'ro nisapuro. Kū pátu o'tese newaroma a'to maha kuo kūwi umuase, añuse paka. Añuro dîrotisepu nikūwʉ. Nikaroâkama a'to mahata wa'atʉo, tepʉ dekorita tuti dihâ, tuti dihâ wekapʉ, butuâ ba'â tereâka weama. Kū yʉ'ure toho dohapi niwi. Tore de'ro niî base bopari niî seriñago we nikawo satîro. Mu'usa wereka satîro kûhore werea koho niî tuoñasu yʉ'ua. Te diâkū e'toti mahâ" (Oscarina Caldas. Pátu kase ukûse. O'ânu, 2019).

Úmukohori maso Oscarina Caldas masiômo ko mañekʉ pátu "umuase", "añuse", "dîrotisepu" te pátu nisetikere. Toho nisetise kuo wetiâñʉ itiaga a'peterore puaga wepeo ba'âkʉapu. Berore taha nikū siâri masʉ kûho iñatiro suâ da'are ba'â muhapʉ. Tohoweka kûre mu'u basi o'te wetihañu suâ ba'âya nipʉ. Toho nikabero bukuâtiporo añuse maha, "tepʉ de'korita tuti dihawa", "butuâ ba'â dereâka" nisa wakaporu maha. Numiô niko dʉ'kʉ da'ra bokatigo weroho nikapʉ ko mañekʉho. Toho niî weregota pátu kase masiôra kaharare seriñamo toho wasere baserore. Toho ko seriñakata ma'mi Tarcisio Barreto pe seriñawi "Dohoreôke nisa. Nukuri masa ta nipari kûhore toho ya ba'â koterã?". A'ra nukuri masa na ehôra toho ñatiro suâ da're ba'âkara meheta wepara. Tê ñase pûrise dutiro toho wepʉ, pûrise wiôroguti niî toho we dʉ'sasokara weparã. Toho niî taha, eherisa nuhâ "dohoreôke nisa teâ", "dohara wepa" niwî. Wuhʉ kerâre dohara noho dohakawa naâ niwî. Toho niî taha nuko a'tiro niî basero nisa niwi. Meho toho nimiro taha tota nikasa dohareôro taha niwi. Wiose niî, ñase niî añuseta nimiro to basero niwi.

A'to muhîpû ya pekamê dokapʉ merâ masarowe a'tea. Tohowero tere pikosakükare nê yogotisa tea. Naâta ba'âwe kehe dihôka, añuse tuturi nuko kehosama. Toho we wëseta niwuto tea taha. Te bukurare wékato kuosirigua. A'te úmuse kaharapure misa mikʉ naâre. Naâre tere ba'ârare. Naâ upiri ñanuâsami kʉ. Naâ ñemekari yasuresâmi. Naâ wamʉtari tunuâsami. Bükura weâto naâre. Ñamutoâto naâre. Ñamuto, yaneô marî doka kaha turipʉ yone, wara tuwe dihô, tupâkeho, wamʉdiâ patipʉ soperi yapa keho, yowe keho weta koe dihô kehosama. Weta koe dihô taha tere eõñepeopi taha. Añuse a'sibususe merâ, yʉ'suâsa weri o'koka merâ ya a'mesuo a'sibususapeo diîrosapeoto tere mahâ. Yogotisa

toho wekare. Tohowe basema toho wakare. Toho weka ñara dohoreôkere. We ñaÑepeo taha kûre tu mahâmi tu mahamipeosa taha kûpera taha. Tu mahâmipeokaña. Tohota bokasome kûkera. Mu'ure ni'ma weriharo kohoro yu'uma (risos/gagalhadas geral). Te nirowe tea. Ñase niî weropea (Kumu Tarcisio Barreto. Pátu kase ukûse. O'ânu. Abril de 2019).

Tere añuse piriâto nirã taha di'tare besero niî taha niwa yu'ure. Di'ta ñiro, di'ta soâro niî kaherore añuro piîri teã niwa. Añuseputa, ñata añuseputa, añuro pûri buhuse, añuro dobese, añuro pûri yasase piîri merêkaporo terê ñanuru merîka. Toho tere bube tahapu niî wemase meheta niîto taha niwa. Terê u'akarohota bube taha kabero betiro niro wesato niî wa. Toho beti weita añuro ti pátukare añuro ñanuru weno taha niwa. Toho wetikare tiâropu, tâ wateropu ñase saîriâka nukû, bukuâ masitiseaka saîriâka wasa niwa. Añuro wekare tûsaseputa bukuâ merekaporo.

Te bukuâ werikura toho ñaro niîporo ohopu. Bube tahapu, bukuâro we ye niî waâ suâ da're ba'âro meheta níporo ohopu. Toho wekama teâ taha dûsawapor. Mehope wa'i wiwa nûmore doâ duti, pô'râ merâ ba'â weseti nikarô níparo. Mehô taha, toho ba'â u'rûo, u'setira ba'â wemarô meheta nito niwa. Tohota ba'âmore wekarô meheta nisato ni taha tekere. Te a'to kutiro diâkûhu nika suâ nukarô níporo maha. Tokorore añuse pûrî diîtiñuse nirô weporo maha. Toho bahuse nika ñagü suâgü wapu maha. Toho wau a'tiro niî basepu.

Yokü mahsa a'râ waimahsa

Yu mure a'te pátu

serígu waguti

Ñekü nípu

Kûrê nigü

Kûye kahpe pûri merâ

Miî dûhkayu

Nihîsió peopu.

Kûye wâmokari merâ wará

Tumahami peopu.

Tuaha nûko tumahami dûhpo

Nihîsió dûhpopo

Kûye oâuhpuri merâ

Mi dûhka yupeopu

Kûye kahtíro situri merâ

Mi dñhkayu nihisio dñhpopu
Mñ weroho nohota kahtiro kuo
Mñ weroho nohota heriporäti
Yñkerä
Nñ nihisio dñhpopu

Pahara naâ peñara, naâ uta morî masa merâ nerêkea wea tihi dñporore pátuka kñogñre wi'í kuhu toho warotirowe, toho weratirawe nika tuo teâ suara toho mu'usa wera tirâ wemiâpaba nirô niñporo taha. Niku põ'râre ba'pati waka, suawaka wekare tî pahirika niyuro toho bahuri kahota nukñkawu niwâ.

Toho naâ pátu suaropu te naâ bukura ukuse wihaporu maha. To yu'u a'tiro nirôre ma'mi Tarcisio Barreto (2019) masiô nemowi. A'tiro niwi:

"Pakakari kuo yu'uâ. Waya topu. Suârawa, ûte, doke, pawe, ba'â, ukû, toho niâputo basese niñ nirâ waya. Toho weita a'te basesere boka bahuya noto. A'pi eheripora basese wawu, a'pire a'mo numiâ basese wawu, a'pire niñ pakore basewese wawu. To marî e'toâka basese, tuoñase a'tiro wewu. O'ko e'toâka werewu niwa. Weretikati yu'uma. Mehôpe a'tiwu mahâ, marî tuoñase mehô bahua wakatiwu mahâ. Añu taha yu'uma niñ noô nirô wemakari mu'usa taha nita toho niñ yu'u mu'sare. Siâpe merâ marî baseawa noho mahâ. Marî nûmore eheripora basegu, marî pârâ merâ numiâre eheriporâ baseguâ, a'mo numiâre baseguâ wino mahâ. A'tiro nikama a'pa kuña nowu. Te keâgu wei wesa niitisa. Mu'u meheka ukû, tiî daá basese patipu, u'pusa nû ehâ, katiroti e'ôñepeo nû ehauwu mu'u. Ûmure basegu tohota. Numiôre basegu nika diâkñhuta niñ. Ûmure basegu meheka niñ tokerâ. Kûre baya peôro niñ mahâ. Toho niñ ûmu wausami niñ mahâ".

A'ri ma'mi Tarcisio Barreto, São Domingo Sávio kuhu pakase kari o'te nuko wetiagü kuo tere nimi. Meho tere da're ba'â webutiâtise nimi nô nirî nûmû u'â butiagüpu tere suâ da're ba'âpü. Toho ni weita noâ topu kñtiropu wasirirâ waya nimi tere suâra wa da're ba'â kñ merâ tohowe taha duhi nañño werâ niñu. A'tiro wesetirâ bo'ka nowu a'te basesere nimi. Toho duhi nañño wekarâta kuo noto te nohore ni were masôgu wemi. A'to toho wekare maha a'tiro tuoñase parî pehakatiwu ni masiômi. A'perâ mehô werewu niwa nimi. Kñma meho a'tiparo. A'tiro waro maha a'pirë a'mo numiâ basese wawu, a'pire niñ pakore basewese ehaparo maha. Te ehaka siâpe merâ

baseâwa nowu ni masiôwi. Tôta maha añuro marî ba'si añuro iña nûrõ niparo maha nô nirõ wemarõ marîro merã. Te merã katiseti, tereta tûoñaseti wei wa'gû wenoparo maha. Duhiri ututigû niseti tereta katiroti weigû toha wa'u wenoparo maha. Porâti wimarâre basegu wanoparo maha, u'mu tohonika numiô ko, kû eheripõra base wei noho maha. A'tere masiôgû kû weñakere werei wemi a'tiro we bo'ka nowu a'te bûkûrâpû ma'si katise tikere nigû. Toho wese kase ní a'te pátu da're ba'â te merâta duhi naîño wesitigû noho ni were masiôgû wemi.

Toho nika yu'u pako makû Germano Campo kû mañekû tiropû Wa'íya wateropure topû sâtiro pátu kasere buewu niî masiôwi. De'ro níi butiâri Semú niwû kûre. Toho nika a'tiro niwi:

A'râ marîyara kumûa keoro ukûrata wema. A'tiro wamûhatikaro niwuto, a'tiro nimûhatikaro niwuto nisama. Marî añuro tûoñakare tohota niî: bûhaweso, bûhawetise, utiseta niî a'tea. Nakaharape nika utiseta niî a'têa. Marî noô pátu merâ ba'â, ukû duhí weti marî. Noô baseke wahâri ba'â weti marî. Toho ukû duhî ma'karawe. Añuro ukû te pátu karipu wa wetimiba marî. Yu'u mañekûho toho niwi kûtiropû siâgu ñawu. Topû sâtiro buewu. Yu'ure a'tiro numiâ tuoro weretiwi kûa. Numiâ tûoro ukûnoña mariwu. Tûotiwa ne naâ. Teâ **môkû** (yu'u buhî) niwi kûye merâ. Teâ pátu suata moña yu'ure niwi. Wawa nowu. Koê yu'u wawe ninoña mariwu. Noâ pátu ba'âgu nika numu mañekutira teâ nika tetikaña. A'u nirôpe niî. Mu'u wawe nikare mu'ure usarosa kami kûâ. A'tiro wese nisa taha. Wiose nisa. Toho wei te'ro marîro waya. A'si niî, mumâa piharo niî nûkûro mehta niî. Kû nikarihiro suâro. Kûpe suâuta, suâuta a'tiro niîto, a'tiro niwu niî wereka wawami kûâ. Toho nohopu werema werâpeá. Keoro nirô we teâ. Basa wi'i kahase tohonika duhî naînoti niî kû ba'âse meheka diakû niî. Kû duhi naîño ba'â tehe kase maâ kâ piâka niî. Marî nohore ba'pati suâ, dahâ marî noho maâ mu'u ûteña niî wewi taha. Marîre duhti wewî kûâ. Mu'uta pátu môro sêi wâ, peka ma sêiwa, a'peterore peka wuawi kûho ûteâ tehore. A'to peka niâpû niwi kû. Biâtûaka ba'âma be'ro peka meê wihâ kû ûtero uâwuto. Te buegu wenowu neê. Tê peka merîre peka porâta wese wa kû werekere weiwe mu'ua maha. Kû

werekere wei wenowu mahâ. Tohota niâmi nîi weiwe mu'uâ maha. A'tiro wese nîi niwi yu'u mañekûho. Toho weseti ukûseti ba'âke niwû niîta we yu'u. Basa wi'i kahse kû suâke a'pero nîi toâ taha. Pûapikâ meheta waue wewî kûâ masa kû pihokarapure tuô. Sô bose nûmu aruso, carne, frango dûkûgû weroho wegû wemiwi kû. Pakase puâ lata, itiâ lata wei wewi. Kû e'tiâ tehe, kûya wi'i kase nirô wemiwuto. Ehârare kû e'tiâ tehe niwû. A'tiro we ba'âwa tere (AIMA Germano Campo. Pátu kase ukûke. O'ânu,abril de 2019).

A'to masiona pátu suâra nisere te'ro marîro merâ waro kasere mañekû nika, peñu nika tohonika nikû pátu ba'âgu tohonika. Tekare taha tota a'kuâkapu kuâ taha pátu ba'âse mehâ. Toho weri niñu te're mariro merâ waro nikaro weparo. Kû te pátu ba'âgu yu'rûoro kurero nisetigû wakapu toho wenoku. Toho naâ dohoreôre "u'serosase" nîi masiôma naâ tere masiri kahara. Topu pátu suaropu werepu basese, kitu, basase. Toho ku werekere pátu da're ba'âgu weñaro níporo maha. Pa'âtu da're ba'âse nikare sâ a'te pátu ûtese, dokese, pátu moâ û'âse, pawese. A'tere weita pátu suâropu tuokere tuoñase merâ base ñaro taharo nirô weparo⁷. Be'ro te ba'â naîño weipu maha a'tiro nîi wemiâpu yu'u, a'tiro o'miâpu niro níparo. Tota kû pátu ba'âu kumû dû'saka be'rone a'to dûsapa nipu. Keoro ba'pakeokare añu tohota, keoro weapa nipu. Ba'â naîño tehe maâ kapiâka merâ suânoporo. Basa nûmu dû'poro maâ pa'ka piseri merâ suâsaro níporo. Tohowera mahâ pakase piseri merâre puâ lata, itiâ lata wihaparo da're ba'â tuâ eha nûkôkapure. Te níparo kû e'tiâ tehe, kûya wi'i kase nirô weparo. Ehârare kû e'tiâtehe merâ da'rera wepara ná peñara, buhisumua, mañekusumua merâ nerekea basa nûmuri weatehe kase nirô weparo. A'situa yu'rûâku tere u'tegu, do'kegu, pawegu wenowu niwa tere toho weñakara a'ri yu'u pako marâpu maku Germano Campo tohonika ku pakuho tohoni masiôwa.

Pátu Da'rebaâse - A'peye nûmûrire ku yu mamiõ mañekû ñami waí wêgu wawi. Ku toho wagu nûmôre pátu sua bahsaya yure seã wegûwa ni wa muhawî. Ku yu pahkûpe yu mamiõre wesere webasagu wawî ku buhí merâ. A'peterore tea niwî yûsâkerare ku pararë. Apeye numurire seã werâ wawu yusakerâ. Ti maa kamaka niyuka seã, wariâ, muha wia wenowu topure. Wêmerigu bohkaro niwû weropea. Ku

⁷ A'to dusaka yu'u Leticiapure, Casa Hija, UNAL popeâpu niriwi'í nikû ma'mu uitoto merâ ba'pati paâtu da're ba'â miwu. Suêse wihaka karo niwu. Na colombiano ñemeka merâ toho wihaka iñara naâ uitoto masa "palavras de conselho" wewa. Toho weñakere, toho wakere Parte III masiô norosa.

yu mamiō mañekupea dahagu seāre pūo baâ taha nukō pátu da'rebaâ wi. Te pátu ūhtese, pátu dohkese, pátu mōro ūhase, pátu paase re pátu da're baâse níwā. Tohowego kue mehkusā Sabino Rezende dahaka ko wameō Ñahuripōro Isabel Azevedo a'tiro niwō to mure pátu sua bahsapu buhkue niwō. Añuro weapa mu yure buhkue. Waí sō niâma biatü sã tohonika pëke we s̄uori baâya mu mamirē niwi kue mehku Sabino pe.

Kue mehkuhope seā pñokara baâ taha pátu ku ūhteā tehe pehka tohonika pátumorō pürî segu wawawī. Ahpeteroma ko yu'yu mamiō ahūña wekabero ou poka ūhtekabero nikama tota ūhte bohkowī. Te pehkape yokuputiaka niwu pahka mehta niwu. Marikare wi'í pñtokase mîpî keri ñañi bñrukere se wiā mohorowī tere ūhtegutí.

Te pñrire keoro asiro po'peo búa ūhtewī satiro nukā bero pñro kure soro marirō merā búa ūhtewī pua muka merā. Ñañi tito nigü nika pürî mi kuriñawi. Te kue kuriñaka kiu kiu kiu waka tñogu pehkare tustekü wewe kükawī. Tohove wñhu bahtipu mehsa kñwi pñâkepñre maha.

Misâkü taha nukō pátu dohkekaha tohonika pátu dohkekuhue mi wihati kue da'rebaâ toho tiro tere kñwī. Tere to mitakea weguta waraste wewi tigu pátu dohkekuhure tiga pátu dohkekaha pema iñasaro poste wewī. Tiga tuhtipure añuro yasasa wawu te yasase pürî do'kekaha ni yuka. Toho wetahagupñta tigare pátu sañari wñhu bahti pñto miñka duduhpowi ou a'peteroma dukuwī. Bero amupamarí merā ñeneō dusawī tigapu tiga mehō nukükare. A'peteroma a'tiro pusanoha eha tiga u'sero niropere kue u'so buipu mipeo misâwi te pñrîre. Tiga tñrope nukû kahapu kuñawu. Tigapu misâ weguta ñadiowi te pñrîre añuro merā. Kue toho weka kiu kiu buhsñwü. Tiga dehko nika pohseye tñowī. Tuaha nukō pátu dohkekuhure pua muka merā miñe dohke nukawī. Ne nukaña satiro wewi yiíririri yiíririri nika. Bero puró kure dohkewī. Yoakureka dohke tigure duhkü amuka merā siñsoro búa morewī. Bero a'paturi dohkewī taha. Tota maha a'tiro pusü pusü pusü wawu te pátu mñtarô maha. Toho waka iñagu po'sawī wahatoropu. Añuro muhtake diakue ti waharopu ehasawu pusü pusü pusü nika. A'peye añuro muhtatike tigasiropu buhti nohákere dohke nemowi taha te a'paturi pusü pusü pusü waka iñá wahatoropu po'sawī taha.

Dohke taha nuko wahtoropu poósa dñhpowī. Kue nikue niyugue tere po'dñpo pátumñro pürî ūhagu wawī taha te pátu dohkekepu morëiti nñ. Te pátumñro pürî ñañike ma'â sumuto bñrukeake nisere kue setohatikere ūhawī taha. Mamakurema mitiwī be'ro te ñañi bohpo weka kote niwī. Añuro a'siri nñmuma añuro bo'pokea

ñañikea wekere sewī. Peheputa sekawī pahíri muhû wihato ni. Pátu suagu wauputa tere behsekuka wewī. Tohatigu maha sene tohatiwī. Ahkoparopu mipeo wua tohati wī. Pehé kū wuha tohati karê yoaro woo woo woo buhsuwu. Tere mi tohâ ehâ wi'í sohpe wiharo weste kū wewī, bohpokû nemowī a'siri numu nikarē. Añuro tē û'hato niñu. A'tiro wewi kū yu ma'mio mañeku te páture ûhte, dohke wegū. Kū niku wewi tere. Yu pahku wetamotiwi a'peye wegū wewi kúkerā kumu pategu wewī. Beropu ñamiwaropu biâtu baâ nañño wekaberopu ku peñure utamo nañño weipu tere meho baâtamowī. Toho te páture da're ba'auti a'tiro niñ basero níporo taha tore pátu dare ba'âse basero niwa.

Añuse oãuhpuri páti kahse nipa
Dohke kaha, papuhu, wahsoku sutiro
Weherisõ, dokekuhu boerigu, ohtõ poperogu
Tere wegū Buhpore serípu
Kū toho weke nika
Kū doke duhpoka tuogu
"yu o'ke nisa yuparãmiré" niñ tuopu.
Buhpó yere kū wahsoke nika
Tuogu yu parãmi yure ehkagusami niñ tuopu (Werekarã: Rogelino, Mateus, Rafael e Marcus).

Ma'mi Nelson Pedrosa kera ñakuwu yu'ukera wimu niñ niwi. Paâ, paâ, paâ taha nuku waharo pahiri waharo nikama posâ putisaka wewa maha. Toho wekapu ba'âwa a'topuma. Te'ta nitohapu. Wiopesase niñ a'te pátu. Ne a'pese niñwe. Toho weka waharopu poseyewi kū ba'âri "lata" pu maha. O'bürho wewī. Toho diaku wewa pátu do'kera. Ne ba'âhakera base e'kakawa, ne e'karakera. Tohota wewa baâ yu'ruri niñgu. Tota taha ma'mi Tarcisio pe a'tiro niwi "a'kuara warã na ba'âke níporo, mehô a'to kateroma a'kuara moñupema ñawe teâ".

Tigape buhpo o'ori poperore pawe weka niwu. Yoaka kū da're baâkaha niyuro añuro a'si pa'kaha, yasa weaka niwu. Kū dohkekuhu kerâ buhpo o'origu merâ da'reku niwu añuro a'sipakuhu, añuro nukûñukuhu niwu. Toho nukûñukuhu nirota dohkekâ añuro mutawu te pûrîre. Tigapekera buhti kuhu merâ da'reka ûhsebetikaha niyuro do'keka bahtatiwu. Toho werota kū dohkeka mahkapa tusesaro busuwu tû tû tû nika. Tere tuorã a'tiro niwã si kerâ pátu da'rebaâ tahagü wey kohoromi nika tere

suagʉ ehapi niwā. Keoro dahara we'sa marikerā ni ukūwa na numiāpe. Kupure tuo ki da'rebaâra wewa na numiākera.

A'te kasere seriñawʉ ma'mi Tarcisio re taha. Toho kũre seriñaka a'tiro nī masiōwi:

"Te pátore añuro baseka, katiroti, eheriporāti nû ehâ werâ ba'âma naâ. Weta teô niíne a'topuma marîma. Teâ pátu suâra nikama dʉ'pôa ñake kihi a'koene a'siâpʉbu ninôto, a'kawerera. A'te pátu suâse kerä. Nikakura pátu suâra wa to suâropʉ a'tiro nī muhâtikaro niwuto, a'tiro niwuto basese nîi muhatike niwʉ a'tekera taha. A'to noho ehê noâ ní duhi bahakeatise meheta nikaro niwʉ. Toho nohopure tohowe dahâ sʉori a'ma ba'â taha nuko ñamika û'te nukase niwʉ sô seis (6), sete (7) watero te ñami de'kopu terê powã. Basekewi tekerâ taha. Baseke mū'rô putisaka, peka yu'sʉoka, sʉori a'ma ba'âusu yu'u, kumâa nohâ ehârasa ma'na nikere ba'â nowʉ. Te duas horas ou três horas tohokorôta nîito nike muhâtike niwu a'te pátu. Toho ba'âro bahuro ba'â duhí bahakeatise mehâti nîi teâ. De'reowera napua a'to maharaka bayaroaka niti? Baseke pátu ba'â, baseke mū'ropʉ uhû wetiâra, baseke kahpi sîrî kumâa nuka ehâ wetihara toho wema napua. Naâ bayasa karâ basara wema naâ. A'te weðpari añuro puti masirâ nirâ wema naâ toho wekara. Toho wenokara keora masira wema. Yʉ'ʉ nʉmore toho niwʉ mu'ʉ basese tʉopa numiôta nimiô. Toho ni weita kore baseka, kore katiro e'ñe dʉ'poka, katise kumu kore kumâa dʉ'poka maâ uhuya maha nimiwu. Uhuwe yu'ua niwo wʉha pihâ niâsʉ yu'ua niwo. Wʉhâ pihâ niâsʉ yu'ʉâ nisete nîi a'te basese merâma. Kumâase wʉhâ keo niwʉ, wʉhâ pihâ ninowʉ. Yʉ'ʉ mu'ʉsare ukûsa yu'ʉ noô pʉâra, itiâra watero. A'tiro ña pôteõ nô ehâ toho nîi duhísa yu'u. A'piâ a'peye kasepu tuoña duhi baha keâti kasami. Toho we weka beropure a'pi de'su nohâ kûye de'su miî buâ wami ñamire. Tohoata o'ko e'toa, tuha nuko pe'tu wʉawi taha nikʉ simiû pose tutuuti nîi. Tû tû tû nika. Nô marî tuoñi marî a'tore a'to marî ma'mapihâ pahara nimiba marî. Né mari marîa.

Tohowereta "bola" a'pese nikare na uokare ñoyuruâku mihi a'pe nuku baha keati. Añuro o'kotira ñoti maâ naâ. Sô a'meka ñomasitira weroho ni'ma na "bola" a'pera kerã. Mẽ'rô weta pakata a'te marî patipure weta nohakara nikarawe mariâ. Basera marirâba, wetakoeya mariraba, yu'upu nuôña maríra nirã. Toho niwü niî toho niî. Yü'u põ'râ kuopu. Niâputo narê "primeiro camelinho", "corote", "cinquenta um". Noô marî nohore tiâsabu? Naâsesaro sîrî noehâwa "bola" a'pera waratira. Be'ro a'ko a'ko niwama naâ a'pero pure maâ. A'ma siriña nikawü naâ yu'utiro toho nikatikama. Toho bahuse u'ra mu'usa tere siriâpa mehô nikawü. Yu'u põ'reare toho niwü weipea. A'tiro niî a'tea a'kawerera. Ñase niî keoro wetikare. A'te pátu, a'te mû'rô añuro wekama añuse niî teâ. Añuro u'pu tutuâgu, añuro u'pkatigü, petu wuâgu tû tû tû tutuâro merâ wenowü ma'mü niñü. Yu'u towesetiku niî a'tiro kureâka niî kohoro yu'ua ohopu. Toho weitiku niñü bukü nibosa yu'ua, ukü tutuatigüpu nibosa yu'uhâ mahâ. Pûô ba'âgukera sâtiro pûô ba'â, yu'sukapu ba'â wero niî. Tohowero niî a'tekerâ taha. Tâ kere tohota. Tohoweya. Tohowera mehô marî nipetira. Miî bahureôkara. Marî a'rî pako makü tere doutora siriâpu yu'u niî ehatikama marî uküti bopa a'tere. Kû merâ wihâ a'tea. Toho nika suori ukü noho merâ wihâ a'tea. Tere uküti yu'u mu'usare niîti bopa yu'ua. Niboapa tepêa yu'umerâ. Pehe niî weropea. Kû toho nirô mehera wihâ a'te mahâ. Kû toho nitikama tohota duhika boâpa mariâ. Basamori nukukera añuroputa dupokapu nukaro niî guru guru guru guru nika. Sô Vila Dom Bosco kahara niâma ma'mapihâ pahara. Dez pari kueowü. Mahâ niwü narê. Putiya niwü. Quatro (4) wiawana añuro wepokara. Dupotirawe nirâ kupepetâ weta, a'pisiroputa bupu taha wewa. Ñabutiaro weñoka a'ra pûrika niwü. Nikaromerâ du'poti, nikaromerâ dusti, nikaromera sutuâ maha wesonohota niwü a'tekera. Toho niwü te weõpari putisekera. Nikâ woâka mehâta puti duhise niî teâ. Numiâ koâse, poosa taha nuko weõpari putise, weõpari tase, pehe niwü tekera. Pehe niwü tekera. Toho wenowü niî mu'usare toho niî. Marîya katirore ñanurura marî

bahsi. Were taha nomiba mu'usâ. Tohowe katira. Tohowerata yoka katirasa marîa. Du'ti kuse niî a'te weropea" (Pátu kase ukûke. O'ânû, 2019).

Pátu suâsere te ba'âgu noho ba'patikare teôse niíporo taha. Du'poata ñake, a'sisereta tuoña teose nise wase niporo taha. Tohowera añuro baseka, ñami wuawaka, petuwuawaka, o'ko e'toawaka wekare teose mariwu niwâ bukure basese, ukûse masirâ kahara. To pátu suaroputa tê ukûse, basese, basase pûro wihaporo maha. Tohowera añuro te tuo kuhure baseka, te mû'roma baseka, tê páture baseka wepara. Te naâ werekere tuonuru duhí weato nirâ. Toho wetikare u'pu tutuatira nika, o'ko bohpo u'ruakara nise waka weseto niwa.

Tere toho wari nirâta añuro werapea naâ bukura base e'karata were tahawa niwa taha. A'tiro niî ba'âse e'ka, a'tiro weisa mu'u nise nohore were tahawa seriñati mikata niî masiôwa. A'tiro weapu yu'u mu'ure ba'âya maha niî were taha waña niwa. Ba'pakeowa. Nikaroâka noô mu'u waro, mu'u mañeku sumûatiro wau mu'u ba'âgu nisa mu'u nipara. A'tiro base noña marîro ba'âupea ba'â yu'rueka, wisi nohâwa we duhi bahakeatise niîto niwa. Toho nika a'peraye weseripu piâ nohâ yaha kusiase niporo niwa toho wetikare. Toho wari, toho bahuse wari nirâ were tahara wewa naâ a'tiro waua mu'u, a'tiro katisetisa mu'u niî tahara wewa naâ niî werewa yu'ure. Tohowe a'tiro pátu ba'â mu'pu a'pi ba'âsirikare mu'u taha base e'kaka wese warowe maha tuoñu nohore maha niwa. Tohowei kû tê pátu ba'â, mû'rõ u'uhu wegua basese, ukûse, basase papeogupu niî wepu. A'tiro niî naâ ñara nirâ wema pátu ba'âra. Te pâ sânuakakara wepara naâ maha.

Toho nika bukuratiro tere ba'âha nuha wei taha duhîri ututi weiti niî wese niporo niwa marî nohore pátu base e'karata taha niî werawa yu'ure. Buâkuñu keho naâ diakû ña duhîka wese meheta niiporo niwana taha. Naâ tiro toho buâ kuñu weita natiro nuâ, narê kaharare tuo ba'pati duhiro niporo taha tekerare. Õresua nu'ko wi'ipu wa mu'u numo merâ pasua kihi wese meheta niporo tea taha. O'ko wasiri keho kuño mehô koe sôrose meheta niporo teâ taha. Tê tiga nokôro petiro naîño kûka sâro niporo niî were waha taha yu'ure na bukura te pátu kahsere ukûkare.

Tohonika taha añuro marî u'pure ñanu'u, keoro masa merâ ukûseti, keoro wakuse tuoñaseti, keoro naâ bukura watero duhîseti, keoro masare ehôpeôseti,

keoro niseti werātira naâ base ba'âke niîporo a'tea. Toho nika a'te pâture yu'u ba'âse niwû niî serî ba'âtisami kûâ taha te pátu ba'âgu. Bûkure a'maka serî ba'âse ñase niî niwa yu're pátu kasere masîora kahara. Né toho wero meheta nisa niwa. Tuoñaka miî kûâ taha buku te pátu ba'âgu niwa. De'ro weiti a'tiro niî buhikape katiti nise wasa taha kûre niwa. A'pero waharo we toâ taha niwa. Tohowero kû te pátu kuogu noho o'kapu ñe, ba'â weseno ho níparo teâ taha. Petika tuoña mîta toho tuoña wero níporo taha. Te tiga wiogu o'kapu taha ba'â ba'âro niî taha niwa. Mû'rôro merâ ba'patiapu teâ taha. Tere añuro masîka wero niî taha niwa. To ta keoro wetikare u'suârosawa wesami. Kûye ba'â kumi tohâ a'peraye weseripu yakusiâse wasa mahâ. A'pi tota wese weti nohô wenemokami mahâ te "poastiseta" maha.

Naâ kumûa yu're masiô kara keoro ukûrata wema. A'tiro wamuhatikaro niwuto, a'tiro nimuhatikaro niwuto nise merâ. Añuro tuoñakare eheriporâ a'ponoña mariñu nikare te naâ kahara werese bûhaweso, bûhawetise, utiseta, wioseta niîsato wata wiose niî a'te bukuraye ukûse tuose. Nakaharape nika utiseta, wiopesaseta niî a'têa. To O'anure naâ kaharare suori neõkû wei noô pátu merâ ba'â, ukû duhi wetikati. Baseke pátu wahâri ba'â weti kati. Toho pakakata, café, suco ta suori sirî ukû duhi wewu. Ne tô pátkaripu kerâ wa wetimira toho û'mukoho pôteôro ukû duhi wewu.

A'to buipure te pátu ba'ârare wiopase merâ ña wese níporo niî masiôpu yu'u. Toho wetikâre tô watisa nise niî. Niku peogu ya mahka Mahwi'í Tuhkurô buí nigü "garimpo tempo" a'peye noho ômakote wesia be'ro yu peñu a'kabihí merâ waku niwi te to kû yamakapu Yaísapu. Topu eha kûrëta weséri wekote nika kû niwi. Nika nûmu kû yu peñu ñekuhore u'kuopu we'ése ma'â dehkopu kû pátumuropûrî wuakû wo wo wo wetohatigüre. Wakütiro "aaaabu'uu nukû watiho nibe", nípu. Kû bûhku añuro watipu u'kua waroawapu "aaabû'ûû" nípu kûkerâ. Tohata wuaguwa, mahata biâtû baâ taha pátu da'arebaâ nukapu. Pátu pûrî ûhtê wegûta pihípu "ñeku peo yure pátumôro pûrî ûhû baâsasa", nípu. Bûhku nigü wewî kuhopekera. Iñawu yu wimaü nigü kure. Bero te kû tuahaka iña pátu pûrî dohke tamoña nípu taha. Wetamopu taha kû peogu. Bero taha pátu moreña pátumôro ûhuake merâ nípu. Tota nípu nere ñañare keoro û'suati nigü nípu. Nereñapu. Be'ro tere tûaha nukô wuaguwa, biâtû baâ taha ku pátuga miñe, ku kumurô ahpo ehenoäpu. Kû tohowero kure nukû watiho nibe niku kutiro tûaha nohápü. Kure pátu siôpu "ma satiro pátu nereñaña mukera", nípu. Be'ro

a'penumu kumerā pátu suakusia, pátu dohkekote, pátumurō ūhūakote wegū wakapu maha.

Tekerire we'suasā wewī dí'ímerā kū nūmo yeka papu ūhākūkawi. Ahperā te da're baâra noho sutuwu pu ūhâ moäkûwa werâpea. Ni'ke pürî ūhâtiwi. Meho añuro nika muka merâ ñe ahpe muka merâ da'ra neõ wesuakû wî kû toho weka yíririri yíririri bûhsuwu. Añuro bohpose nirô toho bûhsuwu. Bohpotise pürî nikare pátu ūhteâ tihi dû'poro ahtaro a'si busuropu bohpokawi te te añuro bohpose pürî wakapu miwî. Te pürîre iñanuru mimaha mipeo wewî añuro bohpoato ni. Te toho ūhâka wihawu añuse busari tere pátmûro witô ou moâ pisuma. Tere pátu dohkekepu sañari waharopu mõrewi maha.

Pawegupea a'tiro wewi. Kû nikû niñu wahsoku sutiropu sâwi be'ro bûhpo o'origu mehrâ añu kû da'reku ti gu yapapu sorô añuro dûhte dihôwî. Tohowe taha pátu papuhupu pawî pohô pohô pohô bûsawu.

Tohowero a'te pátu nimisato masa ma'mi karê-pátu. Te añuse pátu nirô wesato. Basero merâ werapea añuro mí dihasa maâna tohota. Tohowero a'to katerore a'petero wera ba'âsepea yoku-pátu, weku-pátu wekasama moôra noho. Te niâro pahí niî, keoro ehâtise noho, a'tiro na wuâ tuoñara tirâ na ba'âke nisato. Nikaroâkapure a'tiro terê ba'â weka ma'ta toho nike niî yuro te ba'âguya dû'poapure a'te noho miñe noho eha ba'â, a'tiro base nokuta nimi, bukura weë, naâ niâro koänokuta niîmita meheka bahuse ñase masure waka wetisari, kumuka nise noho o'tisari nibosama a'pera. Toho wari niîta baseke nise te pátu. Tohoweri nita niâro koäpeôka, wetakoe peoka, marî patire añuro a'po peoko, marî ñemekarire añuro a'po peoka wetahara naâ ba'â muhatike niporo. Toho waro ba'ke meheta niî a'tea. "Keoro naâ toho u'ato niîra ña bahureô nûko we naâ a'ma ba'â muhatike nirô wesato niwa marî ñeku sumuâ puta. Pamurimasa puta tere maha nûka a'pekatí ba'â muhati weke nirô toho niwu a'tea. Marî marikateropure kuo muhati tahapa a'tere" (Tarcisio Barreto. Pátu kase ukuse. O'ân, 2019).

Po'óse: "A'pera mehetawe keoro werâwe" - A'te poose kasere nika ñami be'ro seriñawu na masira kahara yu'ure a'tiro niwuto niî werare. Poóratira de'rowe a'posetipari, de'ro bahuse ukûseti wesetipari, potêrise, weseti wekupari, wesetiti a'tokareropure. Tere yu'ure masiorô u'asa niwu. Potêrirata te páture ñuô wepari, wetipari ne nise nikati. A'tiro dû'poropu na wesetikere ñatikati yu'u pekasa naâ buese merâpu nise numuripu masayugu. Toho nimi yu'u pakuho mihi kû buhire powi nikati

ñe 1990 nikā. Kū yu'ū peñupea yu'usā ya maka sirope niwi Ñamoñôa wametiri maka. Kusa De'ko sirope. Mehō yu'ū pakope meheka e'katira wema na bukura nirõre sō a'pe kusiâ, be'ro ba'âse ba'â we nikaña mu'ū kaha birã merã, mu'ū merã kahara merã nikawõ.

"A'petero marîre, usare keoro waka a'paturi marî nerêsa taha a'to. A'to nererasa. Niîma ne basara noho. A'to niîmi usayû baya. Basagü basa boreawa, boretõkea wei niî weami. Boretõ kea a'meri ukû, toho weapü marî niî, sonira marî niî eheno eha niî taha nuko karirâ wase meheta niî tea. Peêru sî'rî dûake waneo sî'rîpeoka topü niî toâ maha wemiâpü marî nirôa. Tohota u'a yu'usa nikare tohota warosa. Mu'usa a'to niîra toho warotiro wesa añuse warotiro wesa niîra marî nererasa. Yu'ú nîisa, yu'ú kabihî nisami, a'ri marî pako marapuho nisami. Nirâsama a'pera tuosirira noho. Niîpeti karasama" (Tarcisio Barreto. Pátu kase ukuke. O'án, 2019).

A'te poóse na nise neê a'peke meheta niî. Neê a'pera meheta wepa naâ poóse samuri masa, poose yukoe ba'âri masa. Tohowera tere mima mahaûro nuko wero u'aro we. Te pâture naâ tohota werati na bukurapü wesetikaroho nirâ nohore tu'tuâse tuoñase waka wese tuoñano. Temêrata buâsa, tuoña weseti yu'ú miwôko siriwe. Tohota tuoñawa na pátu kasere nerekea ukû, masiô werakera. Toho a'to yu'u toho nirô nohore a'rî ma'mi Nelson Pedrosa, bukuraye ukûse masî a'tiro niwi:

"Toheita toho niwü arî Mamirë "marî ukû mirâta pátu baâwe" niwü a'to nikati "encontro" wakaterore. Ne mukerâ poe mititi ne yûkerâ mure weyuti weasü niwü kûrë. Yu'usâ bukurâ ukû werapea marî ñekusumua na wekere, meho **a'teta bahuti**. Nikaroâkare mu wewâko nukôka weka yu'usâ tohoni ukûmi yu'usâ taha. Nikaroâkare a'te bahuarowe, wakârowe te mariye. A'te uhuputa ukûra ne ahpera meheta we mariâ a'tere. Keoro ukûra we a'tere" (Pátu kase ukûse. O'an, 2019).

A'tiro niî tuoñase merâ a'to pâture poóse numuri nika wesetise kasere masiôgutí. Toho niseri weipi niî mu'usa kera ña, tuo buruoya.

Kū utamori mahsū, arā a'pe mahsā nimiba na, Wirā. Nakerā kūokūpā pátu. Toho pátu baâmatipā. Kū wi'í kuhu narê ñeâ kuhu kerā kuhu te pátu. Narē ñea kuhu kerā. Tohowera a'tere o'rā ukūseti ba'âwana. Toho utirāta ba'âtiwa. Nikapūri piti, te wetati buasaka weiti niwā tigare ñeñupea. Tigare ñera. Buaba tihi d'poro toho nipâra a'tere duhporopure. A'tiro ni ukūka tuowu yu'ua. A'te wiopesase niî toho nika wesetise nirôwe. Pahigu doutorado wegure weroho iñakûwa duhporopure a'tere baâra nohore, pátu baâ nañorarë, pátu baâ duí nañorarë niî masiôwa bukura yu'ure.

Sarîro bui pe'sawu na pátu ba'âkaha, ba'âri waharo a'toka sarîroâka buipu niwu, na peô ba'â duhi naîri waharo. A'te pátu ne muîwe baseka kerare. Te pâture ba'pa keono dikese nise basesepure: waimasa nisiôse, pirô nisiôse, masa nisiôse. Narê base pátu bua e'ka tumahami d'po weno mu'rô baseikera. Nê muîwe basese pure niwa yu'ure. Toho weita ma'mi Nelson Pedrosa a'tiro: "U'putu tewarota mu'u ūsare suori ukû tere miwakõ nuko we. Ne muîwe tiga pátua marîka wewe. De'ro nise weigü, nisiogü te merâ ba'patirowe tea. Tohota ma'mi? Tohowera marî añuse ukû bokarawe a'perâ mehetawe (Pátu kase ukûse. O'anu, 2019).

A'te a'tiro naâ bukura toho we masî kuhose niyuka naâ bukurapûta a'peti taha pârâ. Tohota niwu. Wimû niñu ñawu yu'u paku mihi kû peñu merâ Yaisapu, Ciripâ buipu, suori siâgû. Topure pátu da're ba'â taha, wuâgûwa, be'ro suori biâtû ba'âtaha ukû duhi naîño mu'uhawa na puâra. Yu'usa naâtiroke kariboka karê watikaña, a'tiâpe a'tiâ niwo yu'u pako. Pátu ba'â bukuraye ukûra wema naâ. Karibotikaña naâ putore niwo. Yu'u pakopea ko siô merâ yoka wasora we muhâwa. To nohoreta ma'mi Nelson Pedrosa kerâ toho niwi naâ bukura na pátu ba'â naîsere.

U'sa a'to duhíbe ūsa: yu'u, ma'mi Tarci, arî mekûho. Wimarâ karibosiakare ne bukura pátu ba'â duhira wema karibotikaña nikûwa duhporopure. Duporakahara numiâpua. Karibotikaña mu'usare a'kuari niwa taha. Wiosaro merâ. Mu'usare pátu ba'âra a'kuari nikûwa. Karibokusiâтикаña natirore a'tia a'tia a'tiape nikûwa na wimararê piôkûwa. A'pero u'atiwa nitawe yu'u. Wiopesasi.

Keoro warowe. Ma'mi ukūami tota nukehuti yu'ukera (Pátu kase ukuse. O'anu, 2019)

Poori nūmū kahasere mu'u ma'sirimiāpu mu'u nihâ niwi yu'ure ma'mi Nelson. A'te pátu nipa na miî ehara wepa poóri nūmure niwi kū yu'ure. Na poóse yukeara wa'ara kera miâpara pátu, na poori masa kerā. Miâpara naâhera, kūopara nakera. Kū wií kuhu kera kotepe te pátu merā. Naâ ehaka e'ka pôteri a'meri do'kayu ba'â wepara. Toho wea tihi dûporore naâ eharare seritaha, kumûripu eôñe dûpo, ehe noho ehâ, eherisa noô ehêa, be'ro pátu miî wihatî e'kapu maha wihi kuhu. Tí waharoreta, tigareta wamerôti ukû wera wepara to maâ maha. Tiga kasareta ukû wera wepara, a'pera meheta wepara maha. Wiopesase merâ useti werâ wepara toho wesetira. O'bûruopu narê maha. Tiga bûruâporo te nituôpure. Tigare, ti waharore o'gu a'tiro nipu: "A'te wemiâpu yu'u, nikâ pûri piti yowe miâpu yu'u, nikâ pûri a'ma miâpu yu'u, buasaka weniña mu'usa, nikaro merâ wetati wenira nipi" (Nelson Pedrosa, 2019). Naâ bukurapua ba'âse nitiparã. Mehope wetatise ehopara naâ bukurapua.

Buasaka weya, nikâ pûri a'ma wenimiâpu yu'u niwi, wetati weya niwi. Niî bûruo ukûseti wewa te no tiga wa'ro. Toho niî ukûseti ba'â kuâma napua a'tere ba'âra. Neê a'peke meheta niî. Tohoni. Tohowero maâ a'rî ma'mi nikarohota na a'pe masa miî eheake ba'â wewa. Diîse horas na ba'â muhakema masítisa té ma.

Na mu'rõ tuase na ehôsere a'teta ba'patipâ taha. A'pemasa merâ niîrâ, Wirâ merâ nirâ te ñami de'ko nipa te mû'rõ tuase na ehone. A'te pátu nipa na merâ. Mû'rôro merâ ba'patiro wepa a'tia taha. Ukûse nibûruo tuha nûko a'meri pátu o'o do'kayupa taha. Na Dahsea nirâ naâ peñara Wirâre. Te borease merâ ñekapa napua. Mû'rõ tuá a'meri ukûraba. A'tia pátua nipa mû'rôro merâ nipâ. A'te niwû u'pûtu. Ne toho a'pera meheta we a'tiare. Tere marî miwako ukûmiba marî taha. A'ra mamapiha tûoma. Noâ tûokara noho masî taha sama. Keoro miîwako ukû wakarawe. Basese werohota niî a'te kerâ. Basese merâ ba'patiro we a'tea taha. Ne muîwe pátua. Mû'rôro tohota. Mû'ropu se'wûose, a'te pátu buâ e'ka nisiodu'po wese masa nisio du'pora. Baseikerâ ne a'pea ukû noña mari niwa basera. A'tiâ pátua ne muîwe.

A'tiro niî masiôsere a'maûta wewu. A'tereta tuo masiôsiriwu yu'u buesepure. Tohowera naâ wi'iseri kumûa, wi'iseri bayaroa na ehôra te páture miîsa nûka eha wepara basaskawi'ipure. Kû poori masu pekerâ toho miîsa nûka eha na a'merî dohkayu ba'â, usêti weapu yu'u meôkuhu, no Wirû nikara teñu na nisâ nûka a'merî

dohkayu ba'â weke niî. Pátu da're ba'â wetiâñu, terê mu'usare we wetiâñu iñôâpu yu'u niî weparã tí basaka wi'í dohkapure. Kû poori masu pekara tohota ukû na weke naporö a'meri te pátu

A'tiro wera na ukû ba'âke naporö. Tohowera maha na poori masu a'masa nûka ehaka iñagu ukûsamî kû wi'í kuhu niwa. A'tiro niî usetipu wi'í kuhu: toho weapu yu'u, mu'ure tohoni ñoâpu yu'u, toho niî mu'urê koteapu yu'u nipu. Kû ya wi'í do'kare misâ nûka ehaka iña, kû nikû pôrâre, kû maku nûmo sanumiâre ukûsa nûkapi kû poori masu kûre wi'í kuhure. Kû pekera tohota niî yu'utipi taha. Niâputo nipî. Mu'usare iñô ya wi'í do'kare potêri yu'u nipu. Iñô miâpu yu'u, a'tiro weseti iñopu yu'u nipu.

Toho niî taha weita te pátu miî wihatî kûre e'ka, kûpe kerâ tohota we wepara. A'merî terê do'kayu, mû'rô uhuô, mû'ro uhû, e'katî, toho niâputo niî, buhikasete nikapara. Naâ tohowe e'katike nirô weporoa na bukura puma wi'iseri kahara newaro puma. Na tohowe e'katike niwu niwâ.

Toho na weseti wekere yu'u tñowu kû ma'mi Tarcisio Barreto, ma'mi Nelson Pedrosa, pako marâpu Mario Campo. Añuro weseti kuhokare añuseta nike nirôwe. E'katika wese weke nirôtawe. Tohowese nohore tñowu, a'mawu.

Tohonika te simiô, yoku dûka, wapu, ba'ati nika, pûpiá nika Miriâ Pô'râ sorôka iñawa naâ pakase wi'iseri kaharapua. Ùmua sesaro. Numiâ marîwa. Tohowera nâ ba'si a'meri ukû kahpi sî'rî nikawa naâ. Ñami nûkakara a'ti "hora" mariwi kûa maha sonopu wiha kea wawî. Mariwi maha wi'í do'kare. A'ti "hora" pu na mumiâ satiwa maha. Tohowe na weka ñakuwu na bukrapua na poora. Tohowera maha na mumiâ sâ eha werikurare na poori masa a'tiapé tohoa kawa maha. Numiâ tirô watiwa. Tohowe na e'katike niwu a'tea. Toho wese nûmûrire pátu ba'â, peêru sî'rî, kahpi sî'rî we e'katî, basa wi'iseriti, na kumûa merâ, na kumûa pekera o'pe baseka, mû'ro baseka, kahpi baseka, pátu base e'kaka na weke niwu a'tea. Toho na weke nirô a'tea, yu'u nûmo maku. Terê marî a'po nûka eha sirira wesa.

Tohowe terê maha ñami de'ko usetiwa maha. Kû peñu nikara pátu e'kagu maha, pátu, mû'ro, mû'ro weta maâ a'merî putika weseti "ah ûmûâro" niî a'meri buhî dihî, useti. Weapu yu'u niî a'ti ya wi'í do'kare, a'tiro weseti yu'u, marî nûmosâ numiâ mariye katise karâko, pátu, õpeko pátu a'merî do'kayu ba'â, e'katî ba'â nikawa naâ nûmo maku. A'tore mu'u thosiriâpa. Tohoni.

Toho wesetipara na bukrapua newaropuma. Tohowe na e'katike naporö a'te pátau toho niî karo mehetawe toho bahuake meheta niî niwa. Tohowe na useti, añuro

ukūseti na ba'ake níporo. Weapu yu'u te pátu boka wetihañu ya wi'i do'kare, yu'u iña, weseti we yu'u'u'u a'te pátu, yu'u peñu u'u u'u nípu wi'i kuhu. A'tiro niî ukūwa napua niî masiowa bukura yu'ure. Toho wesetipa naâ. Basa nûmu ukûro a'pero niî tokera. Poori nûmu ukûro a'pero niî to kerâ niwa. Toho niî ukûsetiwa bukúrapua niî masiowa yu'ure. Toho na e'katise wekûke níporo. Toho niwü niwa. Tereta a'mawu yu'u pekera.

A'to miriã merã po'óse kase weregu yu'u pako marapu Mario Campo a'tiro niwi taha. A'to marî a'pero wamiba taha. Toho wei a'tiro wakowi: Toho niî wesetikuwa, nûmo maku. Tere marî a'mara wesa. A'râ kusama. Dikese nise yu'usa ukû muhatikara nirâawe te basesema. A'tiro niwü. Boreaka iña, borekeaka poori nûmure sopu busuwi kûa. No õ'rera wara, ûrara wara narë miîha nûku nare busuwa wuu wuu wuu nika yoaro busuwa. Naâ diaku borea wau wewi te nûmurima. Basa nûmu weiti niî te diaku wei wewi kûa. Borea wawî. Pooro marirô te diaku basau wewi te mâ. Toho weseti a'te pátu ba'â, mû'ro uhu, mû'ro wetama a'meri puti na wesetike niwü a'tea, nûmo maku. Tohowei mu'ure tohonisa. Tokoro niî, niwî.

Kû yu'u pako marapu were tuâ ehaka ña a'ri ma'mi Tarcisio Barreto kerâ were masiô nemowi. A'tiro niwi:

Toho werata a'tiro niî noho a'te páture. Betiseta niîto. Yû'u a'to pátu pahíro nikare mu'usare baseka boâpa. Bayasa peôka bopâ. Bayasa peoka maá maha ba'âratia maha niboâpa. Mû'ropu kerâ baseka, a'te páture baseka te sî'rîsekera baseka maâ sî'rîra a'tiâ maha niî marî wenoboâpa. Né nûkarawe marîa. Uhuputa mu'u toho nikaputa me'ka niîsetise waka werowe. Uhuputa! To dû'poropure a'te basese kasema ukû tahawu. A'teta dû'sawu niî kohoro yu'u. Sôpu niîma marî a'kawerera a'râ Parerôa. Me'ka niî nakerâre. Dahseaye meheta ukûma naâ nayere ukûma. Nayepure. Naye o'ko maâri, naye pamuse maârire ukûma nakera. Niwene marîa a'pera niî, Dahsea niî marîa. Dahseape niî marîa. Parêro niwe yu'u ne mu'usa kera niwe. A'pe masa niî. Meheka tuoñeri masa niî. Baseka niî tua eha nûku ñata basioro yu'u wero boapa yu'u. A'ti wi'ire o'pe buewe nûkoka, añuri wi'í eho nûko, añuaputo niî. A'to wi'í deko o'pekoro miha kea wimarâ nipetirâ bué duhti añuputo niî weboapa. Toho wera na kuo muhatike niwü a'te pátu, pako maku. A'peke meheta niwu a'tea. Nikaroâkama

mari ne maha. Marisirirota wemiâpa. Meho miwâkokare niînu kuâpu mu'usare a'to niî no kuâpu. Miwakokara niâpu. Be'ro a'tira teta taha, a'pero wara te'ta taha werâ. Miî bahureôkasa ne marâ. Miî bahureôra nita we yu'u. A'râ AIMA masisama. A'ra marî a'kawerera eha mibana. Tohope nikaro niwû, a'tirope nimikaro niwu nise eharosa toa (Pátu kase ukuke. O'ânu, abril de 2019).

A'tore kû ma'mi Tarcisio Betise kasere masiô nemomi. Toho niî weita a'te nirôkasere tuo tihî du'porore a'te pâture, a'te mû'rore, sîrîsere baseka wero nimiâpa niî masiômi. Toho tuo ma'ke meheta niîro wesato teâ. Toho niî masiô weita a'te bukura na ukûse waâ tihî dûporore baseka wese noho nimiporo. Baseka na wekara añuro tuo duhi wepara. Base werata toho nisetisa, toho wesetiya niî masiôpara. Toho wetika a'tiro warosa, a'tiro bahuse nirosa niî masiôpara.

Pátu kase ukûse numurire nikû a'tiro nimiwi te miriâ kasere. Naâ miriâ merâ naâ a'pekatisati werikurare naâ numiâ peêru tiâsakara niwana niwi. Toho nika tuo ma'mi Tarcisio Barreto pe marîkaro niwû marîma a'ti maâ kahara ma. Marîkaro niwû niwi. Ùmûâ diakû iñara wepa naâ niwi. Tohonika tuoñase mû'rôpû uhura, tuoñase pátu ba'âra. Kumûa nuheâra naâ ba'â mûhatike niro weporo a'te pátu a'râ miriâ merâ. A'tiro masiose a'peraye meheta niî. Yepamasaye nirôwe. Toho weita añuro na bukura toho weya nisere añuro tuoñase nirowe. Kû ma'mi Tarcisio kerâ "tuoñase mû'usa yu'u pô'râ? Tuoñase! Mariyeta niî tea. A'peraye meheta niî" nimuhawi toho weita were masiô tuha ehâ setiri nukû.

Miriâ merâ basa poóse a'tokatore wetima naâ yepamasa. Meho te're añuro miwako wekare bahureoka bosa nise niî narê. Bahuarota we marîre ni'ma. Toho niî werata kapi merâ nuka nobosa niwa. A'te kapi sîrî kara wuara wa, a'ko e'toa, añuro eheripô'ratira niî weseti weka bahuawasa niî ukûsetima naâ kumûa.

Tohonika peêru sîrî ku kerâ te weta paka sañamika mu'u kari kihi wese meheta nikaro niwu niwa. A'koe yu'u sîrîapû baseke nirô weapû a'tea, a'te pátu baseke niâpu, a'te mû'rôpû kera baseke niâpu, kapi baseke niâpu niî wakû masiôse niporo taha. Añuro tuoñase wato niñu, basase parî pehato niñu añuro wesetiro niporo naâ basera wereke nuku. Toho wekare basa wihakare añuro tuoñase wato niñu, yoaro a'karotiro yoarida u'u u'u niî basa burûro nopor. Gurû gurû nika. A'tiro

wera na ba'â muhatike niwu a'te pátu niwa. Tôkoro pahiro ba'â duhi weke meheta niîto niwa. Tohowero sâtiro nerê naâ we duhike tohonika we duhise niî. A'toreta kû ma'mi Tarcisio toho niwi: "a'to kateroma niwe mariâ maha. "Atoa" ba'â maka. Toho ba'âkarawe maha tuoñaro marîro maha. Ipitise nikare tere tuoña ba'â putia nukoka we nika mariâ maha. Niwe yu'u a'kawerera betise niro wekaro niwu, añuse nirowe". Tere ba'âku beti ba'â wekama añuse nirôwe nita toho niî masiôwi kû.

Basaka wi'iseri nikateropure ohopûri merâ a'poka mû'rôro merâ base na wekarore uhukûpara. Be'ro pekasa ehaka bero butiri mû'rôro merâ base wesetise wakaro niwu. Tere te a'tokateropu naâ pekasa mû'roro merâ diâku base uhusetise niî yepamasa tiropure maha. Te pátu merâ ba'patiro nirô wesato weropea niwa to mû'rôre. Tohowera pátu kase ukû wekata tekerare ukûse a'maro nirowe niwa yepamasa. Te pátu, a'te mû'rô, a'te kapi ū'mu kû oã'puri nirowe tohowera toho nima naâ. Ma'mi Tarcisio a'tiro niwi yu'u a'tiro nirore: "nikaroâkare butiri mû'rôro uhu yu'ua pekasu weroho. Niwene ohopuri merâ we muhatikara niwâ naâ. Ohopûri merâ keoro werapea. Tohowera marî te're a'marawe. Webahuriôra. Webokakara. U'putu keara weroho, keama'sa no ehaku weroho, te're ukû yu'rû weita bokaro niwu a'tema. A'te noho ukûsere, basasere, basesere (Tarcisio Barreto. Pátu kase ukûse. O'ânu, 2019).

Pahíri basa nûmu watihî dû'porore te páture baserikurata o'pekera base, mû'rôro baseka, kapi baseka wera wepara. Toho nipozo basa numure. Tohowera baseka waharo diaku ba'âra wepara basa numure. Ba'âburuo wepara nipetira. Ba'âtipara naye papema. Ti baseka waharo diakû ba'âra wepara. Te kapi tohota na baseke diakû sî'rîra wepara. Te o'pekera na baseke merâ buewepara naâ masa basi tohonika ti basaka wi'í popeapu, ti wi'í sumutu tohonika na makapare. Tohowera tere ba'â, e'kati, te kapi sî'rî nikara wepara. Toho weseti weke nirowe a'te pátu. A'te pátu baseke diaku ba'âra wepara duhí naînora, basa numure, poori numure tohota. Meho Miriâ põ'râ merâ pookare numiâ ñatipara. Añu ū'mudiaku nipara. Toho wera miriâ põ'râ wi'í nipara a'pero maâ ti basaka wi'íre.

Basawi'i na nirî wi'ipea numiâ nipetira, wimara nipetira e'katiri wi'i nipozo na basa wi'i naâ ehori wi'ía. Besese merâ na toho ehô nuko muhapara. Na mumiâ merâ nipetira e'kati weri nûmu nirô weporo ti nûmu. Miriâ marirô naâ poori nûmu niî na nipetira iña duhi weri nûmu nipozo. Toho nipozo. Toho na wesetike niwu a'te. Tohowero te pátu merâ ba'pati nûka eharo keoro nikarowe a'tea nûmo makû niî masiôwi yu'u pako marapu wiru Mario Campo.

Na miriâre ñaguti niñu añuro tuoña wero nipo ro taha. Wiopesase niro wesato. Ú'mu niguti niñu ñase nipo ro. Narë ña, putiñaka wekare pehe bahuawu ukûse niwa, ukûse do'ke pehawu a'peye narê iñakare niwa yu'ure. Ú'sesase wasato naâ noho miriâ pô'rare ñakara betitikare niwa. Toho ña tihi du'porore mû'rôro merâ baseka wero nipo ro taha. Bero taha a'ko e'toâ wakaro nipo ro taha. Toho wetikare ukûse, basese, basase, da'rase bahuatiro weroho nikaporo taha. Numiâ purika keorota ñatipara dûporopu te a'tokateropu. Naâ Ú'muâ diâkû ñakara nira wepara ma'tapu ta. Ma'tapu ta du'kawa noke nisa toho na wesetise. A'râ Dahsea, Wirâ, masa kurari nuku narê kuosama. Marî ú'mu te'ta weiti, ñaguti niñ wesa. Ma'tapu du'kawa noke nisa. Keropema Dikahara kerâ meheka, Dahsea kerâ meheka, Wirâ Kerâ meheka kuo buruopa. Meheka diâkû. Tohowera na pahare pahiri wi'í nikakerâre mumuâwapara. Te sonohopu so'pe wiharopu ehakeapara añuro wekama.

Puâre pa'ri diâkû nirâ wepara naâ miriâ. Tohowera na nohore bukurapu toho mû'rôpu uhuse nipa ra. Narë puti nuka ehâ wesere mû'rôpu uhuse nipa ra. Mû'rôpu uhura wepara na miriâre puti ra. Tohowea pu arare, pu arare wapara te nohore da'rera, werâ warâ kera. Narê puti buerapea nukupu a'tiro weisa mu'u niñ bu epa ra. Toho wekarapu maha basaka wi'ípûre sânu kapara maha. Añuropu ta. Na basekara nirâ narë ña, ñe, puti wera pekera. Tohowera wisitipara naha naâ miriâre puti ra. Toho narê misara meheta wepara ti basaka wi'í do'kapûre. Toho base wenoña maripea nô u'aro busu kasa pôrë pôrë nika. Keoro busoro marirô. Toho niwa bukura. "A'pese meheta niñ tekerâ taha. Wiopase nirôwe te naâ miriâ pô'râ naâ tusase niñ se. Beti wei wemi kúa taha narê ñakupua maha", niwi yu'u pako marapu Mario Campo.

A'to waporo maha quattro (4) meses beti wa nañ se waro maha. Kumu basegu marikama mu'u kamirôho boâka noâ baserosu maha. Betitise bueri toho wasato toâ maha. Amotuase nisê wa'ro maha. Basese ukû yu'rûkera tohota wapu kû kerâ. A'gu niñ, a'te ñekeri kerâ a'to maha pôri waka weseta nipo ro te basamorî kerâ. A'meyeri numu nika añuro a'potika be'ro nikarê tohota. Baseka nosa te nohore ñeeti, te nohore tuo guti niwa. Basamorî kerâ basekasama toho wari nirâ. Peye nimiwoto miriâ naâ wese niwa. A'pañori nimiwuto niwa. A'pañori niñ tea niwa. Kû miri niñ mi kuâ kami buku naâ wua yu'rû naâ niñuâ maha niwa. "Betitigu mu'u ba'sita tuoñusa niñate niwu a'te maha", niwi ma'mi Tarcisio. Toho niñ weita masiowi ku weñakere. A'tiro niwi:

"Sôpwe wekûwu yu'usa Bará tiropu ma'mapihâ niñrâ. Wekawu! A'pañorirê ñekûwu yu'u. A'pañorire. Di'ta marirô wewiha nuka eha nikâpa na weha. Mehô

nibutiure uñukakati yu'ua. A'tia niwi yu'ure. A'koene niî wa ñewu teñorire. Ñaro busu meheta wewî marî merikama. Werêrêrêrê.... tûûû....werêrêrê têrêrû tê rûû..têrêrê úú tê rê rê tê rê rê tê rê ú ú wekanowu. Wenowu. A'tema wekawu yu'ukerâ. Yu'u wekuta niwü wei pea. A'râ paiyiâ merâ mehô nibutiü waü kohoro maha. Na paíya na terê e'ma tihi dû'poro wekuâpu yu'ua tere. Naâ dû'porore. Ari yu'u ba'sukü niñu weroho niî. Yu'u ñeke nirô wewü yu'uma. Añuro weipu niî webosa nikaroâkama. Na paíya ñase niî, wätiye niî nika toho wawü maha. Wätiye meheta nikaro niwü tea. Niñikaro niwü teâ. De'ro nirô nipäto napema toho wahtiye niî nî duhtiro. Na pekasapea ñase ehokara niwa. Toho nimirâ taha miâwakara nimiâmaba. Manauspure niâpu tea tí museu pure. A'pañori, a'patiâri nipetikapu topure. Guiré merâ iñawü ūsâ. A'te nimisa marîre eheri pô'ra a'pokûka, añuse wa, añuro u'pu tutuara, o'kotira wa weka wase niwü. Utiwu ūsa Guiré Tenório mera. MUSA da'rara ehara ūsa ñake niwü a'tea. Ñaro meheta mahâ poari pesakara añuropûta, a'te ūtâ boha busakara, a'te a'popihi sîosakara, yota sûtì sañakara naâ weburuhake niwü a'tea. Nika numu tohowera nikare webokaka nosa weipea" (Tarcisio Barreto. Pátu kase ukuse. O'ânü, 2019).

Meho wiokure ní tea weropea niwa. Wio niwü weropea niwi. A'pa dû'kari naâ nise toho nikaro wewü niwi. Ñakü keo ta'ka wese niwü tea niwi. Meho toho nimirô wio niî tekerâ taha. Ñase nipo a'te noho niî toho nikeho mu'usare niî masiowi keoro wetikare niî masiôwi, ma'mi Tarcisio.

Te pátu na pahara nerekea ba'â tehe maâ wi'i kahara na narê sua, ū'te, pawe weke nipo. Toho wekere ba'âra basari numure. To Kusa Yepamasa naâ nituoro buipere toho wesetise kati uhupu. Katika teâ uhupu. Te pátu ba'â, a'ko e'toa wetihara añuro u'pu tutuara, añuro u'pu o'ko katira wesa nukake nirôwe te mirâ merâ poóse.

Pátu ba'u betise - Be'tise pehe nikasa: amoyegu betise, pátu ba'âu be'tise, numiô a'kore baseku be'tise. Ba'âse puôke tohonika a'sise be'tirâ de'ro wasari? A'motuase wasato. Be'titigu ku'u yu'ruse nisato teâ. Kû ū'mu a'momoâtiro wamasitisami. U'se merâ puôke nisa a'peye be'tise u'ase. Tâkasu kerâ be'tiro nisa. Ba'âro u'atisa. Pikorâ süsökara, katira ba'âro meheta nipo nakerâ. Usesâse wuara nirâ wepara nakera. Kami boase wasa be'títikare. Ipitise kerâ be'tiro u'aseta nipo. Pikô wuâse nirô weporo tekera. Tohonika biâ katise kera ba'âro mariporo. Te're ba'âkare eheripora purise waporu tohowera süsoke diaku ba'âro nipo meho keoro ba'âro nipo. A'tere

be'títika wasa aña kose, ñoso putise, dñ'tese wasa ūmū kū na bükura te nohore wemuhatikara toho weseti be'tiya nika wetikara. Pehe nikasa betise nimiâpu a'to nukaropure. Toho wei a'to pátu basei kū betiro kaharore masiôñuti.

Pátu basei kū baseâ tihi dñ'poro beti tahaú wesemi pátu waharo baseiti niñú. Kū kumū niyu te masî wei niyu kū basi base wei wepu kūâ. Merítigu a'pi kumupure dutipu wehose wuâ níporo tekera. Wehori niñú baseka ba'âpu kūkera. Toho ba'â ma'atipu. Meritikare toho wero marí basita wehose niî niwa Pamúrimasa. Te pátu ba'âú ehera baseke diákú ba'âú wepu kūâ mahâ. A'tiape Kusa waterope maha toho wese mariyuka ña butiâya marí. Pira-Parana wateropure wimarâta naâ pátu ba'âto nirâ base e'kaka wetama wimarâ nimikata. A'motuari nirâ toho baseka wesama narê. A'motuase, wisise waparo be'títi karé. Tohota waporo mu'u weroho be'títigu nise wakaporó toho wakama mahâ. Tuotikare toho waporo. Toho werata, toho wari nirâta a'te ñumukure yu'sukepu sirisa maha. A'sise mahâ neê sîrîro meheta níporo. A'te puôkere neê ba'âro meheta níporo. A'te a'sise kera neê ñetipu. De'ro wegú niñare? Kumû kū pátu waharo baseka waharo ba'âkupu niî wepu kūâ mahâ. Añuro be'ti weya niî werepara werapeâ. A'peteroma a'pi tuotipu. A'moñotiro waro meheta niîporo taha. A'to pûro wiose nirõ weporo. Kû tî baseka pátu waharo ba'âku mehõ niî meheta niî wesami kūâ. Kumû wausami, baya wausami, ukûse niî wausami niî base nokú niî wepu kûâ. Toho wei ko a'mogotiro waro marîporo. Ko pekera kütiro waro marîporo. Ne kû pátu suâgú wagú dñ'poro ūmutaro marîporo ko kerâre. Tohâtigo kerâ kû kumû sirope nirõ níporo ko numiôre. Te ñasere koâ, tí wese mare a'poka wema mutagu wepu kû kumû pátu suâgú ehakú. Mu'usa ūmutaña nitipu naâ a'mo numiâre. Mehope naâ numiâ dñ'porope nípu. Naâ "surara" weroho niî wepu kûâ. Bahti pakaro me'ra tuste mu'ta wei wepu kûâ. Toho wese níporo niwana. A'te pekasa u'se merâ fritar ke wiose nirõ wesa tekerâ. A'ti tâ ka sâ tohota u'sesase wuase nisa teâ. Pátu pu diâku ñero weparo te naâ bükura ba'â dutitike, naâ be'tise nise. Pikorâ sôsokara tohonika katira kerâ wio nisama. A'râ me'ka kami wuâra nirâ weparo. U'serosa, wakirosa tohonika kami boâ weparo yu'titira, basetimira ba'âkare niwa. Baseke diákú ba'âú wepu tí pátu waharo baseke ba'âku puâ mahâ. A'te ipitise tohota. Pikô wuase níporo teâ taha. Ipitise nikare pehe sañasato yokuduka o'tese, nukú kase nisato. Baraturi naâ nikahare piko wua yu'rûâpu tohonika serâ, sorañaga. A'te watero nisa taha niwa waikura sôsoke a'kea, semêa sasâ be'tisepure niwa. Toho marire ba'â wuapu niwa. Biâ katise kera ba'âro meheta níporo. Kû a'ti waharopure tohota wenokú niî yu'ua

niñu niñ waküse kuogü batisami a'tere. Añuro marî wiopesase merâ ñakama wiose diâkù nirowe. A'te pehere wetigu de'ro wasari kûâ taha? Pûrise, u'sesase, wüase nisa toho wemakare, be'títi karë. Tota ñase de'ro nise doatise wasa, du'po niâse, de'ro bahuse wama dahakase. Toho we be'tiya mu'u niñ naâ bukura kahara werekere wetikarë. Pátu baseka wahara marî ba'âkù yu'utitika toho wapora pehê doatise. A'pire aña kurisami, yaí bahusami, diâkuhü pirô ba'âsami te pátu baseke ba'âkù nimi be'titikare. Ti pátu waharo kumûase baseka waharo, bayase baseka waharo, uküse baseka waharo nirô weparo. Tohowei tí waharore ba'âkù yu'tiro nirõ weporo añu niti niñu. Aña wüâ nipü te ba'âka be'ro be'titikare. U'sesakare nê ñotipü kûâ. Añuroâka kûre utapeôkapü kuritipü. Yoaropüta bu'pu maha wüwepü kûriti. Niku wukü wepu kuriti. Toho wase niwu niwa na bukura kahara yu'ure. Pirõ diâ kuhü kerä ba'âkapü u'sesakare. A'ri yaí tohota. A'ra nikara wepara u'sesaka marîre ba'âra. Pehe nipoor be'tise, mehô a'te nito añuro wakü nuru be'tise niwa na bukura yu'ure. Marî nümore wetisekera sâsato niwa. Ehêa tuârota pátu basekere ba'âse ni. Ehetuarota. Mu'u wema yu'rwo mu'u basita mu'uya u'serore u'ñâ. Mu'uya u'pu u'ñâwa wasa niñ. Toho wari nirâ tâ peka pô'râta wesama tere ba'â tihi du'pore.

Naâ kumûa basera kumûase pátu na weke nisa, te mû'rôre tohota, te kapire meheka naâ toho warâsama niñ baseke nirô wese. Tohowera te bahuropüre ñasama naâ maha. Naâ toho ehõ karâ. Topüre toho terê bokasami a'te bukura naâ masisere maha. Te yu'ure bahuato niñsami. Kû buku wi'í kuhü ño duhisami sô nohopü. Naâ toho wekarare añuro bahuro wesa naâ pe'ma. Toho niwu niwâ naâ bukura. Tohowera naâ añuro ño duhikara wepara topüre. Kûre añuro waâ, sîrê añuro waâ niñ ño duhira wesama naâ bukura. Toho naâ weke niñ a'tea niwa. Toho werâ betisama naâ té pátu ba'âkara, mû'rô uhukara, kahpi sîrîkara. Toho wera sîrî boreawa, basa boreawa, borêtô wüara watiwâ te pátu ba'âkara, miriâ pô'râ ñakara tohota niñ masiowa kumûa pátu kase uküse nika ehakara. Wüara watipara naâ maha du'poro püma naâ miriâ ñakara maha. Betirâ wepara naâ maha.

Te tôkoro kû wi'i kû toho warosa nikaro ehaka peêru du'tipü kuâ taha. Wi'i kû. Naâre biâ base e'karatirâ maha. Na ba'âti sâma naâ maha, né numiâtiro wati, meheka wi'i sâtiropü tohoâkapara naâ maha. Ñumuku ne sîrîti wewapara añu weta pokaka diaku-ba'âpara. Ahuña tohota. Nikô meheka nisê petiko meêka sôgowa'a narë basegüpüre baseo wewo. Basekarapü beti ba'âpara na maâ. Ma'ma pihiâ a'pera marîre masirâ noâ mihipi ñore paâ dihô tí pô'rare bo'pewe miî tohati suori

ba'âpara. Toho maha beti ba'âse waporo maha. Yoaka naâ suori be'ti ba'â weka diípetiawa wenoporo. Naâ base e'kakapu ba'âro nipo poro taha. Toho wera na bukura toho weya niî kûkaropure ʉ'tiro niro weparo. We yʉ'rʉ nukaro meheta nipo poro. Toho wei añuro yʉ'rʉ nopo ro. Noô ʉ'aro wemagua wisiâwa, kami bukuro boawa wese waporo. "Toho weke niwʉ a'tea. Tohowero wiô niwʉ té nohâ. Toho niî werera we", niwi pako marapu Mario Campo.

"Duhiri utu kûôgusa mu'ʉ" - Yʉ'ʉ pako ũ'tapinopora mako nimo, Dasiâ kura koho. Ko pakusumâa, ko ma'mi sumâa nisetise, wesetike añuro masiwo. Tohowego ko porã, yʉ'ʉ ma'mikera naâ basari nʉmʉ nika, sîrîri nʉmʉ nika naâ tô watise weka ñako duhîri utu mowʉ mu'usa niî muhawo. Duhîri ututi werâtira, werâ sîrîwa dûporopuma niwõ.

Ma'mi Tarcisio Barreto kerã kû pakusumâa basese wererâtira kû kumurõ, sîrîse, ba'âse, mû'rô uhuâ tehe basera duhîri utu kûôgusa mu'ʉ nipa rã. A'pera kumâa, basera yepamasa kerã tohota niwa. Duhîri utu kûôgûta ukûse boka nowʉ niî ukûsetima bukura te nohore tuo, katiseti weñakara. Duhîri utu kûôto nirâ basero me'ra a'popara kû eheripora tohonika kû ʉ'pure. Toho we taha nuko kû duhîa'ti kumurõre a'poka, kû peêru sîrîa tehere weta koeka, pátu kû ba'â tehere peka yʉ'suoka wenopu. Tohowe weta pátu ba'â mû'rô uhu nisa mu'ʉ ninopu. Ma'mu nʉmomari nikare mu'ʉ beti nikata mu'ure base a'po weguti a'tere nipa basegu, yaí nigʉ, kumû nigʉ toho nipara baseratira.

Kome miwa miâ wetiâñʉ a'ti kumûrota duhiti niî tigure ñaboka paâdiô dû'tesure, miî tohati, wi'ípu mí ehâkea da're wero nipo ro. Toho kumûrore da're wenukagu ta be'ti nukaro niî taharo weporo. Be'títikare taha kumupataro ba'tapûri nipo ro. Ti kumûrore pawe taha, yapiô, añuro ñata añuri kumûro ohâ duú dû'poro nipo ro. Toho we tahaka ña noô pakʉ kumu ninô, pakʉ ma'mi yaí niî noho, ñeku te noho masiñʉ base a'popu maha. Ti kumûro pu tuo, tuoña duhí, pátu ba'â duhî naññoñʉ duhîâtihi kumûro niro weparo. Basese tuogu duhiâ tihi kumûro nirõ weporo. Basegu, basa nʉmʉ nika duhiâtihi kumûro nirõ weporo. Toho wero ʉ'tañimi kumûro nipato, ʉ'tañimi pûrî buhu kuhʉ nipato, a'ti ʉ'tañimi pûrî daya kuhʉ kumûro nipato, kaseri ʉ'sebehti kuhʉ kumûro, kaseri ʉ'semeriri kumûro nirõ wesato ti kumûro.

Tuoñari masu niâto nigʉ a'te kumû, mû'rô, pátu tohonika peêru basepu kumû niñu, yaí niñu. Tere ʉ'mu kû oãu'puri da're nuko weparo basese merâ. Toho nokʉ na

bukuratiropu ba'pati duhi, tuo duhi wei wepu kū u'mu. Toho waro duhikotei meheta wepu. Meho taha toho te baseke diâ kū merâ meheta tuoñari masu waka weporo. Toho base werata añuro weya niî werepara a'te be'tiya nise, ñami wħawaka, a'ko e'toâ waka weya nise, pħoke, tāke, poastise nohore ba'â butiâkaña niî werepara. A'tere tuoti seô wei noho añuro watipu. Wisise, surise, matise, ñamatise, ukūmatise, ôma'matise waporo maha. O'mepero bususe mehâ waparo. Kami mehâ waparo. Añuro naâ toho weya nike nuku wekare añuro tuoñase, masise, ukūse, basase, basese waporo. Siâpe merâ a'mesuo nuka ehawaporo na bukura masise.

Be'tiya nirâ wiose kurâ mehta wema. A'tiro wesetira mu'usakera añuse tuoñase, katise, ukūse, bokarasa nirawema. A'petero doâtise weka yu'usa dokayuro te bukurayere ukūseti, masiōseti, katiseti, ñamuru weraña nirâ toho niîma. Ne tere wewakökare wio nisa a'pire. Be'ro siâpe merâ a'u yu'ukera tere bokakuti añu nirosa niî tuoñña wekasami. Tere katiseti wekapu ma añu nisa maha tohota wesetiro niwu niî masi tahasami maha. Be'tiya nirâ wioro kurâ mehta wema na bukura mehope wakū tutuaya nirâ wema.

Añuro bukura ukūse tuoñegu, tuoñagu niseti weato nirâ kū kumûro, mū'rōro, pátu, peēru basepu ūmu paku niñu, ñeku niñu. Ma'mapihapu nikare naâ toho a'poâ tihî dûporore kumûrore da're dutipu kumu narê baseâ kuhu niñu. Tî kumûropu naâ e'ōñe du'po wetiâra basepara.

Kumûro basero (B1)

Mu'u a'ti kumûrore tuoñari masu nisa. Mu'u basese, mu'u ehêripō'ra basea tehe a'te mu'rōre baseiti", niwî. Mu'ure pátu baseiti, niwi. A'te mu'u sîriâ tehe kerâ baseiti", niwi. A'te peēru kerâ baseiti, niwi. Peka yu'suopeoti mu'ure", niwi. Nika tuo a'te marî oha kepe de'ro nirosari maha niwu. "Sohatita mu'ure wereratira we ohopu", niwa na pħaraputa. Masisami ma'mi Obidio. Úsa pħara nirâ wewu. Kū nika kumûro yu'u nika kumûro wera wewu. "Duhikaña niwi. Duhiri ututisa mu'u", niwi. "Duhikaña", niwi. Niî a'te mu'rōre ūsare base nukawi. mu'rōre basewi ūsare. Ūsâre to niârore koäpeoka te yokupau to u'tañimipa moâstirore koä peoka, tere a'korosa peoka, te dí pau a'kodarire wara darasurepeoka, kamotapeoka. Ūsaye katise siture, ūsaye katise wadari, ūsa kat i tutuari kumûro, ūsa kat i tutuase kumûpure ūsare katiro ēoñasapeo, o'ko diiro sapeo, katiro yu'ure ēoñepo yu'suasapeo du'powi. Ūsâre nitawe yu'u. Nirosa niwi a'pepûro nikoteisa niwi. Ūsa mu'ure a'tiro nikara nirâ ña wesome mu'u

baseka, niwa. Nibokakara niwa yu'ü pakusumua marimimabana. Ú'ü añurosa niwü. Niräsa mari niwü. A'tiro yu'ü nikabero toho niwi kük yu'ü pakü, yu'ü pakusumua katira a'tiro nimühatiwa nisa mu'ü, niwi. Toho niñ makara wesama niñ tuoña makati. Keorota nira wekara niwa Úsâre. Toho wei a'te mu'rôre yu'üre basewi. Te pekamere. Tî mu'rô peka merê (Kumu Tarcisio Barreto Tukano. Pátu kase uküse. O'anu, abril de 2019).

Mu'rô basero (B2)

"Mu'rô pekame, niwü. A'ti mu'rô pekame nipato niwi. Saí mu'rô nipa niwi. Yoâ mu'rô nipa niwi. Du'puri mu'rô nipa niwi. Te katiro patipü waratüruâ muhasa, katiroti sanüka, ü'pusa nuka ehâ. Mu'üye oãü'puri, mu'üye katise wadari ü'pusa nû ehâ, katiroti nuka ehâ, mu'uya katirida, mu'uya karâkoda, mu'uya öpeko sapoda, muhîpü yamapü tumüha nuka, Ú'musepa semapü, marî katiri toatü patipü katiroti nuka ehâ weisa mu'ü", niwa. Toho wei mu'ü dihatisa taha niwi te miñ duhinüka ehâusa niwi. A'ti nukükapü, niwi. A'ti patire, niwi. Eheâ nuâsa mu'ü, niwi. Katirotisa mu'ü taha, niwi. Mu'üre tereta were yu'ü, niwi. Mu'ü a'tiro nika tuotigu, toho nikü wemi kük niñü mu'ü basita muisa, niwi". Niwa Úsa puâra püreta. Puara niwü Úsa pekera.

Niwa taha "mu'üre ehêripôra base taha Úsa", niwa. Niñ taha nükü niwa taha "mu'üre pátu baserati taha", niwa. Pátu basewa taha. Sarirô mî topü tî pátu waharore peo Úsare basewa taha. Yu'ü pakü mihi mu'rôro base, kük yaí pe pátu base, tuaha nuko, maâ ba'âya maha yu'ü porã niwi.

Pátu basero (B3)

"Ba'â ehêripârati, añuro ñemekariti wera sa mu'usa niwi. Karâko ñemekari kuerasa mu'usa, karoko ü'seko kuerasa mu'usa niwi. Añuse ñemekari kuo ü'putiseti nuka ehâ weresa mu'usa, mu'usa katiseti weri Ú'mukohore, mu'usa katiri nukükahare niräsa mu'usa niwi. Mu'usaye katiri wato, mu'usaye katise saripüre tisâriropü katiroti ü'puti nuka ehâ katiro kuerasa mu'usa niwi. A'tiro niñ muhatikara parâ merâ nirâ we Úsa niapa niwi".

A'ü niwü Úsâ puarapü yutiwu kûre. Yu'ü ma'mi Olvidio merâ. Añurosa niwü. Mu'ü Úsâre tohomiba niwü. "Yu'ü nirohota mu'üre, mu'usare añuro wedü'poka, añuro êoñe dü'poka wekara toho watikure nika makü niküwi". To nisâ niwi taha a'te pátu taha.

"Nisa niwi: kâ'rê pátu, tohonika ñake pátu nisa niwi, nisa niwi yokü pátu nisa niwi, wekü pátu nisa niwi, tohonika Útâ pátu nisa niwi, yoâ pátu nisa niwi te páture

taha. Tere miî wetiâñu mu'u niku pô'ra merâ, a'ri mu'u ma'miti merâ, mu'u pô'râtira merâ nere noho ehâ, tere da're taha nuku, da'ra muhto maâ, tere tuaha nuko tere paweka. Te páture, te mu'rôre peka yu'suo peoka, a'te páture peka yu'suo peoka. Añuse pátu nirôsato, kâ'râko pátu nirôsato, ipitise pátu nirôsato. Te na peka meri wekera peka yu'suo peoka. Tuaha nuko a'ti pati dokapu te peka merire da'ra yu'suo peo buruoka. U'puti noho ehâ, katiroti noho ehâ nirâsa mu'usa niwi. Toho wera mu'usa basese kuo bahureõsa", niwi yu'ure.

Toho wei yu'u a'tore niî. Yoa a'tiro niî duhi baha keatiro mu'usa merâ, a'pera merâ, yu'u porâ merâ. Bûkûrapu porâ diakuhure werekûkara niwa. Mehepu siî Nelson niî miâsiku tereta. Pô'ra diakuhu na wereketa niî weropea, makure, kûrê añuro wegure. No ba'âse noho bokaku maâ mukera puô ba'âya nika weke niî a'tea. A'te nita we yu'u. We tuaha nuko base wiî taha te sirise peérure taha. Te sî'rîsere base wiî taha.

Peêru basero (B4)

"Peka yu'suowi sî'rêse a'te peka merire. Pehe nisa te peka meri. Tere peka yu'suo peoka añuse, ipitise, mukuse, suëse a'ko te merâ o'ko a'mesuopeo, ya a'mesuopeo. Tiru peêru yokusupure, ti peêrutu pure a'mesuopeo, waraste buruopeo, ya mukûrasapeo. Yu'u oãupuri patiripu, yu'u katiri sitûripu soperi ñapa nuko, nâwe nuko, yu'suasa peo nukowi. Yu'u katiri kumûropu, yu'u katise sarîripu, ñabiasapeo yu'suasa peo nukowi". Ùsarë.

A'tiro nirâ naâ sî'rî muhatike niî a'te yu'u a'kawerera. Pátu mari nise, a'te mu'rô marî nise. De'ro wera tikesephehe useti, uküseti wemuhati, de'ro wera tikesephehe basamori muhati weti yu'u a'kawerera? Ma'ta du'poroputa tere were masu nira weroho, ma'ta du'pokapure a'ti umukohore ñabahureô nuko a'ri Yepaoãkuhû, Masabahuri Oãkuhû ñabahureo wetihîñu, a'ti patire de'ro warasari na Masabahurimasa niîra tere páture ñabahureka, te mu'rôpure ñabahureka, a'te pátu sarire ñabahureka we tuha nuko na wemuhatike nirô toho niporo a'tea.

Marî katise siturî kase pohse nirô wesa, marî katise wato kase pohse nirô wesa, marî katise kumû kase pohse nirô wesa tea. Te weti paâtipu wara tuste muhanuka tuste buru nuka ehâsa. Añuri nukûka nirô wesa, kâ'râko nukûkaha nirowesa, õpeko sopo nukûkaha nirô wesa a'toa. Tuoñase mu'ropu, kumûase pátu, tuoñasetise o'ko wahari merâ o'ko a'mesuopeo, o'ko diiro sâpeo, yu'suasapeo, tuste

nu ehâ baseku maku parâmi niî yu'uu. Toho wei toha niâporo niî. Yu'uu masiti noho niî ne yu'utiti boapa a'tore. Mu'usa masisa nikaboapa. Yu'uu pakusumua nika tuoku toho niî muhati wuto, a'tiro niî ukû muhatiwana niî mu'usare were. A'to Taracua kahara nirâ, yu'uu kahabi porâ, yu'uu basukara, yu'uu pako panumua, mu'usa nipetiro tuoro were. A'tiro nimiparine pátu ba'âti niî wese niî tuoñaña nitawe yu'uu. Tohota niî muhatikaro niwu a'te basese niâ tehe. Mu'uu pátu ba'âtimi, mu'rô diaku uhu duhi, mu'rô base noña marî, mu'uu pátu ba'âti miîtia yu'uhera ba'âma nike meheta niî a'tea. Nike meheta niî. De'ro nipariba yu'ukera tuoñari masuta wahti nirâ na ba'âke niî.

Tikeseta niî pátu a'te karê pátu, yoku pátu, ütâ pátu, weku pátu, ñake pátu nipooro a'peye. Soâ Kusa pote buipu nirâ kuopara te'ma. Karê pátu weroho bahuseta niwu teherâ niwi, pako marapu Mario Campo. A'rî Yebaoâkuhu ñakasa nukô kû weke nipooro te pátu. Wa'imasa ye wiseri kahseta nipooro weropea. Na waimasaye wi'iseripu sânuka wetiâñu tepu miduhî nu ka te páture miî bahureôpu kû Yepaoâkuhu. Tere a'topu mibahurêo o'tepu a'topu mahâ a'ti nukû kahapu. Tere mahâ pô'râti wimarâre basera, mû'rô baserâ a'te pátu minu ka ehâ, naâ katiri kumûropu ñañe nû eha wetihara, basamoriti wetihara na ba'â duhi wese nipooro. Tere na pekamêre peka pô'râtawa mahâ. Naâ pátu ûteke peka merire mahâ. Tiru a'pu diirutu, diî a'taro niwana. Tere peka pô'râta peokawi. Peka uhuri niî. Te ba'âra marî peka uhura weporo. Te pátu te merâta kû oâupu merâta pawe nu ko, upu amesuo nu ko, diiro a'mesuo dupo. Tigupu eheriporati wepu kûa kû ûmûa. Marî katise oâupuri nipooro teâ. Numiâre katise du'ku niro weroho nirô weporo. Mariye du'ku nirowe, ûmûaye du'ku. Toho weseti wekupara naâ bukura tohoni ukûwa.

Tohowesetipa newaropure tere basa wi'iseripu mî eha nu ka wetihara basamoriti, te mû'rô baseka wetiâra mû'rô uhupara niwa. Te páture tohota peka yu'suôka ba'âpara niwâ. Te pátu moâ tohota te peka merîre pekapôra takawi. Añuse pátu, karâko pátu, õpekô pátu niwi. Terê ba'âwi. Ba'â wi mahâ. Upu amesuo, diírosa peoka wî. Upu a'mesuo tetâ upu diíroti amesuo nu ko te pokati nimerekapu. Peka pôrata dihô wesama terê. Toho niî ba'â sâma. Tohowera basekarapu ba'âsa mahâ. Tê pátu naâ ûtekera peka pôrata we tihara. Tohowei kû añuro katiroti, e'õne nuehâ, tetâ upu kuokati niî tuoñâ duhî nikapu, añuro tuo nikapu naâ basese werekare mahâ. Te kû karako daâpita, te upu a'mesuo wetiâñu tuoñâ duhî wepu kûâ mahâ. Tohowei añuro basese tuoñu. Tohowero toho niî naâ base ba'âke niî a'tea. Toho wepara te páture. Toho wausami ni naâ baseku pu tuo nu kapi a'te basese maâ mahâ. Te mû'rô

baseka, te pátore baseka na wenokupure ukupa basese. Naã toho wausami nikupu mahâ. Te kumûase mû'rôpu base noka, eheripora basenoka wekupure werepu basese werei kû makure. A'te numuripure naâ te masira a'tiro werestese waka mahâ niî ukûseti maâ. Pôra diakure werepa naâ dupo ro kaharapu. Tohowera añuro baseka wetiâra werepara tohowera napuâ kumûa nikara niwa. Toho weseti wekupa tere niî yu'ure masiôwa. Toho niî ukûwa tikesa nisa niwa.

Tohonika niparo a'tiro te pátore buasa wekarare wasoporore a'pa sawiaho bahuri nirã naâ a'poro taha. Toho wekara pátu ba'âtigü weroho bahuseti nikapu. De'ro o'osariba niî tuoñaro wawu yu'ure. Be'ro yu'u paâkü Josival Azevedo Rezende re seriñawu "mensege" pu. Taracua pu Licenciatura Indígena Ufam kase buegu wewi titare 2018 nikare. To Taracua pekare titare añuro internete ñewu. Peparare merâ o'oâ berô mehô celular merâ iñami o'oku niwu. Noâ wereri toho we baserore niwu kûre. Puara werepara kure. Nikupe Antônio Tukuma Tuyuka wametigu a'pipe yu'u peñu weroho nigü Edson Moura Lima. Tohegu a'tiro niparo pátu ba'â tihi du'poro basero: nukasami dikesa pátu wametisere behsewe nukasami. Ku katise, ku oâ'puri nisato nisami. Toho ni weguta te pátu yoku buhkûrâre buhkûrâ wehesami. Dikera arã bueroa, osokatia, kaura. Dikera nira te hearare bukara wehediosami Tohove taha keoro ba'âto nigü taha basepu taha. Nukasami ari puri wai na nirare, naye wasupiri mera sio wahsosa basami, na nima añusehe wasupori kuora. Ahperapu ma pahka nemeturi kuorapu ma nitisama, toho wera omaharaka, dia mari kahara re nukawi, nisami wii wahsopihü kusieore, taa wai, na nira mariâka wai pora. Omaharakare wame pihipeowi (sea nipetirare), toho nika uatirisero niwa arare. Naye wasupuri mera sio nee ñadio nukowi. Toho wetihira bapara na pátu bara. A'tiro kû bakare pahiri subuaho wasupuri bahutiparo pátu kû kuñuka.

A'tiro we taha weguta te pátu û'mutiridare na taa kapara taha. Siapemera purowaro te pátore bagu wari nira. Ti û'mutiridare, poastirida nisere tapara. Añuro û'mutimiwuto, te û'muti nukahearo pûro ba'âse ûsanuka eheasa, toho wera te diakure niwa werape tokorota nii. Tokoroaka nimika pahiro niro weparo na waire mimâka tikare.

7 Pátu ba'âka were kasase

De'ro werā numiâ pátu ba'âtisari niî serîñawu na bukura masise kuo kati wera kaharare. Tohonika tuo a'tiro nisa niî masiowa yu'ure.

Te pátu ba'âseta niî weropea nepetirâ ûmûa, numiâ, mamapihâ. Ukûra noho numiâ ba'âma. Du'poropure basakawi'í yuhu bûruâra numiâ kera a'te kahpi kerâ sirikara niwa. A'tiro duhi kotera naâ a'mabaketa niî té pátu. Mehô narê eheriporâ baseka, añuro weka, narê ñaro wabosato na patiri niîra a'poka, tuha nuko narê pátu bua e'ko, tuha nuko ma maha ba'âya maha nipu basegu.

Añu niâsu mu'ure eharosa, basese eharosato nirâ na ba'âse niîporo teâ. Biâke tohonika biase mari naâ mumiâre meho û'muâre werohota wero niîsa naâ numiâkare basegu taha niwâ. Ukûri masu wauti yu'ua, terê bokakûti yu'ua niñu ba'âse niîro weporo. Tohonira na ba'â muhatiketa niî añuseta niî teâ niwâ na masira kahara. Toho niûta ma'mi Tarcisio Bareto niwî "ba'âka masisa maâ meho peka yu'suoka suori ba'âka ba'âsama nakera". Te pátu ba'â tihî dûporore pekasa yu'suoti wekare u'serosawa wepu. A'piâ baseguwe niñu kamotatipu. Bu'â e'karo diâku we wekapu. Mu'usa marâpusu muâ merâ suâra wa da're ba'â we niña nikapu.

"Noâ narê kamotarosari. Yu'ukamota sari ne? Ou a'ri yu'u pako marapu kamota sari ne? Ou a'rî yu'u kabihi kamota sari ne? Wesome yoaropu diaku nimiba mariâ. Mu'u nimiba sô Diâ Dokari kuhupu nimiba mu'uâ. Toho niwu tohowero toho niî. A'tiro añuro nerê ba'â weseta niî a'lopuma. Sisepu ñabaha keati yu'ua. Teta a'ri Mairo wereâsi a'to maharaka ba'âwa napua nimiâsiku. Wimaraha ba'âwa napua a'rî baya wausami kû, a'rî kumû wausami kû naâ nikara ba'â masara wema naâ. Ñare mu'u weõpari puti masitisami. A'koene mu'u ñabutiâro waue niî kûre basekasane. Ne añuti sami kûa. Kûre añuro u'pu daresapeoka, kû ñemekare añuro yu'suasa peoka, te weõparita kûre u'pu amesuosa peoka, te weõpari a'karore kû u'pu dare, ñañe nuko yu'u weku wei wesami weõ putigu. A'ri Rogelino puti merî nisâmi kû. A'râ puti merira diaku nirâ wesama weõ pari putiroma. Nipetirarê wawe te noho kerâ niî mu'usare yutikehoro kohoro. Ba'âseta niî. Na kumûa muhatirati nirâ ba'âketa nirô u'mukerare. Añuro wero niî meho "dentro do controle" nirôwe te ba'âropema. Toho ba'âwaka wasirisa mu'usa. Niwe a'kawerera sâtiro ba'âro niî. Niîka marî ba'â boapa marî" (Kumû Tarcisio Barreto. Pátu kase ukûse. O'ânu, 2019).

Kû ma'mi Tarcisio toho nika tuo wetiânu yu'u pakomarapu kerâ masiôwi kû Baratiropu siâgu iñakere numiâ toho wimarâ niî tuâ ehara naâ ba'âtu basetisere.

"A'ri kũ toho nirô tohota niî nûmo makû. Tohowera na numiâ ba'âwa sise makaripure. Toho nika naâ wimarã ba'âwa naâ o'âu'pûrire miñe nûka eha wetihara. Wemasirâ nirâ wewa naâ taha. Ñamariâ wawu yu'u marika nahare. Bûkura weroho wema bûrua wawa miriã pô'râtira. Webûkureti wana na wepora nirâ wewa na wimarahâ naâ pátu ba'âraka. Marirê kûâkata mû'rô puti suâ nukokawi kû. Pátu kerâ e'ka. Toho werapu niâma naâ tohowera naâ a'rî yu'u nûmo makû nirohota kumûa, mû'rôpu wemasiraka nirâ wewa masiti. Marî masiwene té ma. Te weya nikama masitisane marâ. Toho wesetiâma naâ topure. Ma'ta te "cultura" masakara nirâ toho wesetiâma topure. Toho wera na wimarahâ weôpari putika, miriã pô'ra putima bûruawa wera weama naâ. Topu ñawu naâ toho weka. Marî bûkuho niîmi toho ña duhi makanowu narê. Masiti tihi. Marî te wetisane marâ (Kumû Mário Campo. Pátu ukûse. O'ânu, 2019).

Bará masa tiropu ehagu kû yu'u pakomarapu naâ wimaratâ nimira pátu ba'â, bûkura weroho miriã porâti, naâ dûporo bûkura nirâpereta mû'rô putisuâ nûko weka iña mariâ wawu niî masiômi. Bûkuho nimita te nohore masitigu wakonowu nimi. De'ro wegû nibosama a'pera. A'tiape Kusama de'kopere toho wese petiawakaro niuw pekasa merâ naâ buesepu sânuka wema nimira. Toho wakaro niyuka Bará tiropu tohonika Di'ikaharatiropu a'pera ma'mu kure niño topu natiropu sihâgu nohô bûkurâ ukûsere tuo, naâ de'ro wesetisere iña, naâ merâ kapi sîrî wepu kû yu'u pako marâpu. Topure naâ añuro base nokara niyura, añuro na beti masora niyuka wimaratâ nimirata "mû'rôpu wemasiraka nirâ" wepara topure. A'tiro ni kû wereka pahiro tuoñaro waâ. Wimarapureta toho añuro were masiô, weño maso naâ wesetike niparito nise waâ. Numiâ kera tê pâture ba'âkari, ba'âka masisari ni seriñawu na masirâ kaharare. Tô kû yu'u pako marâpu ehakaropure ba'âkawa niwi naâ basera basekepure. Meho a'tiro basera naâ doatise, duti, dûhari, pehase, yokuese base kamotakema nipetira nerê buruo wese nipozo weropea.

Naâ mumiâre heriporâ basera de'ro nirô noho merâ base nosere a'tiro niî. Numiô heripora base nosamo Duhigo, Yupako, Ñigo. A'peye ninemosa weropea. A'te diaku a'tore masiôguti. A'tiro wametira numiâ nisama eheripô'râ tutuaro sâno kara wi'ika do'kare. A'râ a'tiro base nokara pátu ba'â masipara Miriã Pôra nûmu nika.

Basari nūmu tohota, poóri nūmu tohota, wa'í poóri nūmu, yoku dū'ku poóse nūmūrirê tohota ba'â masipara.

Ko numiô nigo a'pego ko eheripora basekere Duhígo nisamo. A'pego Yupako, a'pego Ñigo nisâmo. Na mumiâ Mirã Põ'râ ñimiôkara nirâ toho nisâma. Naâ pátu ba'â masisama makû Miriâ Põ'râ nūmure niwi. Basari nūmu tohota, poóri nūmu tohota, wa'í poóri nūmu, yoku dū'ku poóse nūmūrirê. Ko miriâ põ'râ ñimioko – marî masa miriâ merâ wekare sôpe pa'ma biakaro nisâto – torê ko ahû ou peêru tiâ masisamo ko. Ko Miriâ Põ'râ merâ ñimiôko wametiô Daheseo. Ù'mukoho Yugo ko nisâmo marî eheripõ'râ basesa marî, marî a'kawerera numiâre. Ko nisamo ù'mukoho maso. Ko Wirõ merâ nikarô merâ ba'patisama naâ. Toho wekara numiâ, toho weno kara numiâ nisâma eheripõ'râ tutuaro bokakara wi'ika do'kare. Toho niî werekûwi yu'usâ pakûho mihî katigû. A'tiro wei mu'usa numiâye kasere ukûka niîta mosa. Ù'mûa tohota marî Ùremîrî, Suegu. Pahara wametika marî ù'mûa Dahsea. Wirâ tohota. Marî nikaro merâ nikasa Wirâ tohonika Dahsea merâ. Nê dû'ka wase marîsato marîre a'meri. Toho wekarâ põ'râ niîra marî a'to nikarô merâ ukû duhí wemiba tohota. A'meri dû'ka wawe tohota nipâ dû'poropure. Te ukûse a'tiro niîta añuro tuo nosa. Keagupua añuro tuo noña marîsa nisê Mário ukû taha miî mehepu. Añuro marîre wereâmi. Toho niîsa niñu mu'usare nitâ moô keho. Toho wapa na numiâre to pátu ba'âroreta toho niî yu'ü (Basilio Dias. Pátu kase ukûse. O'ânu, 2019).

A'tore ku ma'mi Basilio kû pakure tuokarore masiômi numiâ ba'â ba'âka masisari, ba'âtisari nirõre. Torê kû nirohota basekarâ numiâ ba'âka masipara. Baparitira numiâ ehomi naâ heripora baseraputa pátu ba'âra numiâ nirâsama nâ niî ehôkara a'tiô Duhígo, Yupako, Ñigo, Ù'mukoho Yugo. Ni tuoçope ùmukohori maso weroho nigo wesamo nimi. Tohowego tuoñase merâ Wirõre ba'patisamo basase nūmûrirê ko toho heripora base noko.

Tohonika a'pero ukûro waâ taha. Masa beri kahara nikare a'pera bukûra naâ peêru sîrî e'katî werikurare u'uhâ boâri nirâ pâture base e'kakapara. Te ba'âra u'uhâ tuoñatikato nirâ. Tohowera tereta ba'â añuro masa wese waporu naâ bukûraye

masise, tuoñase. Tohonika te pa'âtu da're ba'âsere añuro weroho nipo. Toho noô nirõ dokekû, añuro nuro wero nipo naâ baseke nirõ weporo, tohowero añuro ūîri marise kuo setiro nirõ weporo. Tohowero taha maîse nirõ weporo te naâ pátu da're ba'âse. Ma'mi Arlindo Moura a'tiro niwî toho yu'u a'tiro nirõre kû pakû werepu, kû pakû weka iñapu.

Mataputa kû yu'u pakû mihi masaberi kuhu masakûwu yu'ua nikûwi. Kû yu'u pakû ñekupu pako marika ña tereta base e'ka tûsaku niwi toho wera terêta ba'â añuro masakawu niwi. Tohowera mu'usapu uhûâ boaâri yu'usa siriritero a'ahâ a'te niî uhûâ tuoña noña marise niî e'kakûwi yu'usare niwî. Tohowei ba'â masakûwu niwi. Toho kû yoâpu kuowi a'to korô yoapu. Kû doke kaha kerâ a'toka añu kuuh. Toho wei maî nikûwi tí wure dokekûro uatiwi. Tuâ ehâ nuko añuro kû nuro nukoka wepuhû nirõ wewu. Kû ho boaka bero yu'usa ñanuruti kû puto kahara nikara – mu'usa tetâ nirâkoro miâpu – nukuri masa pahara kuokûwi naâ terê wuaste maha wakara niwa (Arlindo Moura. Pátu kase ukûse. O'ânu, abril de 2019).

Te pátu da're ba'âse maîse nike nirõ weporo. Meho bero pekasa naâ weka be'rore te ku porâre weo peotise wakapa maha. Noâ te pátu da're ba'âse kuo "puto kahara" ti wera, "nukuri masa" kuo wera naâ werika naâ misteâwa, "wuaste" wekapara. Maîño noña marise weroho wakapa, te wiogu moñu weroho wakapa. Tohowero tigü yokugü noho, a'tiro da'repuhû nisa nise noho petiâwapa, toho we basero nisato nisé tohota. Baseke diaku niro weporo te noho. Mehô nise meheta nirõ we teâ. Baseke diâku niro wepa. Pátu papuhu, dokekaha, pari wasoro tohta nisa. Baseke diâku niro wepa teâ. Toho weroto diîti poro teâ paâpo kapure maha. Baseke diâku niro wepa. A'pese meheta nipâ. "Te pátu dûku merâ nirõ añuro nipato tohota. Yu'u pako te pátu dûku pakusumâa nipo niwo kore seritiâka. Ba'pa marirô tûsatisa niwo. Te merâ ba'pati wero añuro nisa niwo. Te merâta bukuâ muharowe teâ" (AIMA, Ismael dos Santos Úmukoho masu. Pátu kase ukûse. O'ânu, abril de 2019).

Tohero papu're de'rowe base noti nirõ niî taha. A'pero tigü pâkuhû de'rowe base nohopari añuro wato nirâ, paâri sûtiro tohota paâweri sûtiro. Tere de'ro niî

o'mitina naâ kahara te baserore nîrore masiô nohorosa. Añuro ʉakama toho nisato tohota.

A'ti ūtaô popero naâ mikawʉ nimiwʉba tiwʉ pátu doke kaha. Bueri popero niwʉ doke kuhupea taha. Tohowero añuro a'si kʉhʉ wa marî ñe yʉ'rʉka. Doke kaha níporo a'ti ūmukoho deko kaha nirô weporo tiga. Bupo yawʉ niwa. Tohoera a'tiro taû doke nuko nomiwuto tohata. Mu'usa masisa terê doke ba'âkara pô'râ masî peokasa terê. Yʉ'ʉ kerâ masimi yʉ'ʉ. Tohowei kū Bupopʉ yʉtipʉ taha taû nika. "Pátu a'ma ba'âti wesami yʉ'ʉ pârâmi. Ti a'ti nukuka kʉhʉ, sí nukuka, di'ta kʉhʉ marîre buâ e'ka mohôruti wesami kū marîre nipʉ. Tiga doke kaha ūtaô poperoga nisa. Wekâre taha nisâ buekâro poperogʉ, bueri poperogʉ nipâ tigʉ doke kʉhʉ. Tere miiti basekasami taha. Peka yʉ'suo kasami taha. Tigare tohota. Pátu doke kaha weiti niî diâsaro tuoña tikaña yʉ'ʉ a'kawerera. Piokose nirôwe teâ. Nika muhîpū betira naâ sêsañse nirôwe te nohâ. Buti kaha nirowe tiga. Yʉ'ʉ ñekupʉ kū kuoka kuopʉ yʉ'ua ohopʉ. Yʉ'ʉ ñekupʉ a'ma ba'âka yʉ'ʉ kuone ohopʉ. Kū yʉ'ʉ pakʉ mamipʉ kuokʉ niwi. Küpʉ yʉ'ʉ pakupure "passar" kū niwi. Küpʉ yʉ'ure weri weôwi. Kuopʉ tiwure ohopʉ. Sirope o're dihâro weapʉ mahâ yʉ'ʉ pátu ba'â yʉ'rʉka. Toho niî tiwʉ noô. Basekasa maâ tiwure. Añukaha niwa tigare. Tiga düpokara nisâmana ūtapoperi masa nisâmana. Añara butûa nipara naâ tere ba'âra noho. Na bukurâ wekasama, bukurâ weka, ñemetaka, ñamuta ñanuïka, narê ñañe, eôwiro, ñamaha miî kehe dihô, weta koe kehosama. Tohta wesama a'ti bueri popero kerâ. Buerire dikera ba'âtina. Pahara de'ro nirâ waikura ba'âra nimiâmaba tigʉ kerare. Tigʉ noho dükare, buerigure. Napereta ba'âse sêa'ka tuhoro peokawi. Tigure añu kʉhʉ nisami. Karâko nisami. Pátu ipitiato niñu toho niwi kū te nohore. Toho we muhawi tigʉ nohore. We bukurâ wewi kū taha. We tuha nukûta nisami taha pátu papʉhure taha. Pátu papʉhʉ nere niwakowi. Pûri bukuhʉ niwi tiwure, pûri dayakuhʉ niwi. Puaqu wamepeowi tiwʉma. Tiwukera añuro, sâtiro wîsaro niî sâtiro sâtiro. Tohowera tigure bukuratawa. Mehô wakîrotawa tiwʉ maâ maha.

Dikera nirâ nisa mana narê bukurata peokawi. Tiwure a'ma ba'âse niro wesato niwi. Añuro weta koeka, añuro ipitise te serâ, arû, te ipitise o'koka merâ ya amesuo ipitisaka wewi tiwure. Añuro ipitise waâto ni toho wewî. Tohei mu'usare toho nikeho. Mu'usare basese wereboku mehô nise wereku kohoro yu'ua mahâ. Toho bahuse seriñaro meheta nimiâpa. Nirôkasere seriña nimiâpu a'tore. Mehô buhikase weroho wakaro kohoro mahâ yu'u tuoñakare. Sonikatero mu'usare seriñaña añuse nohore de'ro nipari eheripora basera, wimarâ basera de'rowe ba'âseti nise nohore seriñaña niwu. Toho bahuse nohore seriñaña niti mu'usare. A'tiro bahuse mu'usa yu'ure niwiro dupoka weka. Añuse nohore seriñaña. A'pese niî a'tea. Nipetirare toho wapato niî ukûse meheta niî a'tea. Werita we yu'u mu'usare. Seriñatikaña niî mehetawe. Pátu ba'â duhira na nike nirôwe te nohâ (Kumu Tarcisio Barreto. Pátu kase ukûse. O'ânu, abril de 2019).

A'toreta were tuha eha weita kû ma'mi kumû Tarcisio toho nimi "pátu ba'â duhira na nike nirôwe te nohâ". A'tiro niñu toho te pátu ba'âro mariro merâ, mû'rô uhuro mariro mera ukû, were weke meheta nirõ we niñu toho nimi. Añuro te da're ba'âsere basero merâ añu kaha echo, wetekoeka, ipitise o'ko merâ ya amesuoka wero níporo. Mehota a'tiro niî tere baserore kû kumû niípe meho nisere seriñamaka niwi.

Tohonika AIMA Rogelino Azevedo kerâ masiôwi kû ñekure tuokaro tohonika kû pakure tuokaro. Pátu kase O'ânu'ukû, tuogu a'tiâ tihi du'po seriñapu dero niñu noho tere ba'â nukari, de'rowe ba'â nukari nisere. Toho nika kû paku a'tiro niî masiôpu pátu ba'â nukakarore.

A'te pátu a'râ naâ bukura ukûse te keoro niî na bukura naâ werese. Yu'herare yu'u ñeku kati tohota nikûwi. Marî katise oâ'puri níporo a'te pátu parâmi nikûwi. Masa merâ ukû duhî naîño, baseseta naâ ukû wera naâ ba'âke níporo. Naâ kumûa kahara niwâ nikûwi. A'râ kahara werera kohoro miâmaba. Naâ pô'râ, a'râ yu'u pakusumûa niha naâre tuâka nerê nohâ wekûpara. Naâ pátu ba'âra watero yu'hera ehê nohâwû niâmi yu'u paku yu'ure. Karû kureta wereâmi tere yu'ure. Pátu ba'âtiwû ohopu niwi. A'tiro na sumûtopu ehê nohâ tuo duhí kawu niwi. A'tiro pátu moâ

pūrigu merâ na duhise pihire weke niwü niwi. Tohowei na tirô duhi kotewü niwi. To buku Yoânikoho ñawi niwi. Yu'ure ñasegu niwi. Mu'u basese tuosiri yu'rúa yu'usa ñakare nii werewi niwi. Toho wei yu'u a'to naîñeo kû wei toû mu'ure tuoñuti niwi nii werewi. Kû yu'u pakure eheripõra saûti wesapi kû maha. Naâ kahara nerê nohâ a'meri naâ masisere were, ukû duhi naîño wekare waâ muhawü niwi. To yu'ure maha a'to karô nerêña nipi. Kû basekare. Nokôro mu'u basiri ba'â weipea, mehô ba'â yu'rhotikaña nipi. Nerê wewü niwi. Tohowe tuo duhikawu niwi te "nove horas" nika. Tokoro naîñokura marî ni wewa niwi. Be'ro siâpe merâ diî noho basamo mu'ure sâsârito yu'usa mu'ure wereke nii seritiâwi niwi. Mu'u tuokarore yu'usare wereya nipi kû buku Yoâniku mihi niwi. A'u nii werewü niwi. Yu'u dûpoka tuokaro werewaka de'ko merâta tohâ nohâ wakati niwi. Mu'ure a'to dû'sapa makû kuhü nii were nemowa taha niwi. Kû ñekuho Yoâniko, Doreanuho mihî, kû yu'u ñeku Piricianoho mihî na werekuparã kûre. Siâpemerã "quattro" tiri naâ werekabero yu'u masiâ tahawü mahâ niwi. Kû mamupü nitaha sâpi kû. A'to Pirarapu siâkusapi taha. Toho wegü a'râ Rodolfoho, a'rî Ducianoho narê tuo nemowü taha niwi. Pátu ba'â teta ukûwa nakerã niwi. A'te nohore mu'usapua tuahâ nohâ tuowe niñu toho niwi. Napuâ tohota wetusakara niwa na pátu ba'âra niyuka. Kû yu'u pakû da're ba'â wetiâmi mehô wekepuma ba'âwi weipea. Pátu papuhü mariî, dokekaha marî weapü. Mariâpü. Pekasa dohora dohosapü yu'usa phâ mahâ. Na bukura kuokere yu'usatirore Dureanuho kuokü miwi. Kû pô'râ de'rowera wepana mahâ. De'rowera wepana. Ñanoña mariwü mahâ. Kuho kuokü miwi te pátu da'resere. Yu'usa pátu kheopü weraapea. Mehô te noho dare e'karapea mariâma mehô. Tenoho pátu ba'â, mû'rô uhu wekare marî noho tuo duhikare tuoñase o'yurhawuto niwi. Toho werata nakahara toho nipara "paâdu que dá interigênciâ" nima pekasa niwa niwi. Marî pátu ba'â tuoñaka peye waporö mahâ. Marîre ehase tohota. Nika basamo ehakaro marî wa baseña webokaka wekare marire keoro wakare keoro wataha nirâ

kohoroma tohota. Toho werata ne uîro marîro merâ baseña, be'ro kû buku masiñure wa seritiâ nemo, yu'u a'tore duâkû niâpu yu'u niî seritiâ nemo wero nisa. Toho weka werekasama naâ kahara taha. Werekasa nimiâmaba. Tohowero nisâ. Tore "colaboração" kû kehô. Tore taha niâmi nikû Sebastião Pereiraho, Wiruho niâmi kûho. A'tiro peêru sîrî, poóse numuri nika pátu da're ba'sa weiho. Migueho mihî ya nika nitusapu kû pátu darekaha. Kû Sabaho pátu merî niâmi tore. Tohwei yu'u noô kuora nohopure toho weiti we niî sêrî, suâ, doke weami tenoho numuri dûporore. Tohewe suori ba'â muhâ miî tore (AIMA Rogelino Azevedo. Pátu kase ukûse. O'ânus, abril de 2019).

8 Ukû yapá darero

A'te pátu na nise niî. A'te pátu niî. Bûkûrapu terê ba'â masakarapu naâ kumûa muhâtira, yaiya muhâtira naâ ba'âketa niî a'teâ. Mariye meheta niîpa a'te pátu niâ tehêa. Tohowero wiíse wuâ niî we. Marî katiri u'mukohore tere ba'â yu'rûku niñu kumûa nô ehâwa, a'koêne mu'u doâti weâti nita basiôti

Pátu kasere poterikahara na iñaseti masise merâ ukûkare de'ro nise noho wati tere nerêka tohonika "u'sero yasawe" (professor Juan kû ohakaro) kase meheta ukûro niî, a'pero tuoñaro ninemoka wese kuo tea taha. Te pokare ba'â wekare a'te kihti ukûse, a'te basese tohonika basamori na bûkûrare da'raron, wa'í wêropu, wa'íkûra desuropu, pátu ba'â nañoro bapati tuo weke wakû nûru tuonuru eheaka wetamose niî na poteri kahara pema. Na pekasape te wetareta sibiô a'peye "química" morenemo tere wihima nimirata matise, tuomasitise, a'mewese waka we napema. De'ro wero toho wasari? Naye mehëta nikaro nimiwuto toho wera toho wama. Nabasi na a'kawererare dohoreõka wesetima napea temera. Na poteri kaharape te na da're ba'ase kûoseti wema nakera, toho weya ninoke kûose niîto niî masima, tere da're ba'â taha a'meri a'te niâpûto yu'u darabokase niî i'ño buruo wema, i'natiropu tere da'rero marirô, nûoro duti wero marirô tohowero te û'mu ba'âse niî.

A'tiro a'te pátu û'mu kû da're ba'âse nito niîse masiomika wakûse ukûro wa taha, te kihti ukûse pûre pátu numiô añugo niîmo nise niî tohonika ko wa'imaso pakutiropu mitiko niwô a'ti di'ta pûre nise niî (Pamurimasa), kû Ùmukoho Ñeku semâ

kaha oā niī nise nito. Pátu wiora numiā nisari nirowa. Pátu na mumiā merā diakū mī bahureō nopari? Ņekuhokera a'tiro niwa na numiā pátu ba'âkasari nika: yu'usama na mumiāre tere ba'âro marî, meho mûrô doasibiockere nerêma. Ū'mu kū tutuase pátupu niī ko numiōpema yatutu, yokudu tohonika biâ niî". Pekasa makapuma na pekasa numiā te páture ba'âkama, meho ūekuhokera na ba'âya añu nirôsa nika. Te páture o'te tere da're ba'â wesetirâti niîra añuro bükura na ukûsere masîro uarowe, añuro ū'pure i'ñanuru, pakusumua tohonika porâre tohota, betika wero nisa niwa, na bükurare wiopesase merâ i'ña ukû tuo wero nisa niwa, tohowe masîsere a'perare wereturiaro niî niwa.

Na Yepamasama te pátu Ū'mukoho Ņeku a'tipati nisere da're bahureõti kū buâ ba'âke niporo temerata masa ne kū bahureõka kararë da'repu. Tere bua ba'âka masise tuoñase wasa a'te kiti ukûse, basese tohonika basamori buku yepamasare tuoñase. Toho wero te pátu tuoñaka wese niî na Yepamasare. Na bükura yepamasa na masise paripehâka, wepehâka wese niî. Tohowero te pakase basa nûmuri nika na kuse tohonika na ñamikari nukû ukû duhí nañoro na ba'â duhise niî tuoñase masise toho wepehâ nukukato nirâ na ba'ase, na bükura a'peka tutuase niâto tohonika na oñu'puri añuro tutuase niâto nirâ na ba'âse niî.

ÑAHURIPÓRŪ PÁTU KASERE THO, IÑA DA'RE BA'ÂNAKE

Werenukaro

A'to itiâ pika perî peharo eharo merã masionorosa yu'u pátu kasere a'rã Witoto masa tiropu nã da're ba'âseti wesere iña, weña weke kasere, Colombiapu, Letícia wametiri makapu kahara merã. De'rowe narê yu'u narâ boka nukakere o'oha masioguti to CAPIULETICIA kasere. Be'ro o'oha masioguti ba'paritise muhipuri topu niíseti weke kasere, a'to merã masiô norõsa yu'u kati ñake, wesetike, nikere yu'u tuoñekere. Nirosa tohowero te pátu re da're ba'â nã weka yu'ukera wetamona nimi tere suse waka weke tohonika a'paturi na wetamo wekare añuro i'pitise wiâka waka weke kase. Pátu ba'â naiõse nã wesetise masiô wekabero wiârosa yu'u toho weke. Tohonika pátu kase ukuse yu'u suori weke kase nirosa masirakahara merã, u'mukoho de'ro wasere iña masiwaka wera merã ba'pati, tuo wenoke. Wenowu a'te O'ânu, Kusa de'ko niri makapu, O'ko Ñirima du'ka watiri ma'pu-Amazonas pu.

Newaro yu'u seriña bue weiti nikepea u'rûpu kase nimiwu. Tekera yu'u Da'sea ma masise kuose nií, buese wi'íseri weroho nirõwe nisere masioguti niro tuoña merã. Mehô taha maio 2017 nikare nikaro niwu Universidad Nacional da Colombia-UNAL pure buera, seriña buera nerekea da'ra bue wese kasere masiose nika semana pose nikaro niwu. Tita ehagu iña bo'kawu poterikahara tokaharapure CAPIUL wametiri wi'ípu, pekasa ye buese iñora merã Dr. Juan Echeverri tohonika Dr. Edgar Bolívar. Topu eha weka naâ masioka tuowu "u'mukoho de'ko" kahara nií nika. A'ra masa merã nayere seriña bue wesetiku antropologo Echeverri (1997, p. 29-32) o'ohaka puripu paña buegu "de'ko" nirore a'ti pa'ti de'ko ní ukuseti wera wema nimi. Toho nika taha nã "mu'uro weta masa" ni ukusetira nima ni masioku niwi ku antropologo taha. Toho weha a'to kateropure Leticia makapu nima Colombiapure. Topure a'tipara nakere buese nã porare u'asara, añuse pekasaye merã o'koti do'âtira ní wakuse merã. A'pera pa'tu weta merã da'ra, masa poterikahara poräre ñe miâ a'mese merã katira nuruka a'tipara. Naye di'tapu da'ra nika basiotiro wepara. Nâ nipara FARC wametira. Topu ní we tihara na basari wi'í da're nuko wetihara niwa nakera. Toho weseti wera wiora to kaharare yu'usa kera ní yu'usaye masise merã, nisetise merã, iña, wetamoña ní tuose mera da'rasetira wema nakera topure. Naya wiora merã, masira merã nira wema topure nakera.

Titare ehagu iñawu nā wiogutiro pe'sawu pátu waharo, mu'uro weta doâke waharo merã pesawu. Topuma nā witoto masa mu'uro doakere meho yoku du'pu merã yoso nerewa. Toho wero do'ake pesawu topure tita ne iñañu wewu toho wekere. Tere da're masira diaku wese noho niro weporo tea taha. To natiro ukuse tuo duhi, a'meri wame masiô wekabero te nirõ mariro nā espanhol merã ukuka nikare tuo duhi werikura nika buku seriña bahuawi yu'usare, a'tiro niwi: "a'kawerera brasil kahara mu'usakera a'te pátire kuoti, ba'âseti, o'teseti weti" niwi. Topupere napea mambe pisuwa a'to Da'seapea pátu pisuno. Ne kotetikaro seriña kuta wewi ku. Basiotiro tohâwu yu'ure. Añuro iñakare kû a'tiro nikaro yu'u seriña bue o'ohasere do'kayuse nukakaro niwu. Pahiro tuoñaro wawu tekasere tita toho ní seriña noka. Te pátu kasereta seriña bue paperapu masioku weroho u'asa nise. Ku topu kuhu a'kaweri buku toho ni seriñakaro, yu'u a'kawerera ye'epamasa nā ukuke merã tohonika Masakurari Alto Rio Negro kahara na o'ohake merã niñe nuko yu'u to du'poro bue o'oha weti nikere dukuka a'te pátu kasere miñe nukawu, tohowegu a'tiro eheôwu: Pátu: Yé'pamasa na masise tohonika tuoñase mi'bahureôka wese. Tohowe tere yu'u bueti, o'ohaguti niwu. Be'ro taha PPGAS-UFAM pure, professor Edgar UNAL kuhupu ehawi aula o'ogu. Toho eha curso petikabero, professor Gilton tohonika a'pera NEAI kahara seriri wi'pipu ehawu. Topu tekasere nā puara uku wakatiâwa taha. De'ro nibosari pátu kasere mu'u seriña bue, o'oha weka paperapure niwa. Toho wekare mu'u Leticiapu wa tekasere iña, masi wei wabosa niwu to kuhu professor colombiano pe. Tuoña weniña añuro niwa toho ni taha. Be'ro toha tiwi yu'u seriña buesere iñogu. Te seriña buese do'kayusiritigu tutuâkamiwu. Be'ro tohta wero yu'usa niwu. Puro e'katiwi yu'ure buese kasere masiô iñogu. Mu'u witoto masatiropu niseti, ka'tisetiña wei wausamu niwi. Añuro e'katiro merã ahau niwu ku tohonika. Be'ro topu eha wekapu tuoñase ehakati wetamose nā pekasaye merã pema dinheiro campo de pesquisa tohonika intercambio kase dinheiro ne mari wekaro niwu. Añu passagem kaharoâka waropose, daha tohatiro po'se nikaro niwu. Ya bolsa capes kaharoâka nimiwu weropea meho a'to Manaupure yu'u numo tohonika yu'u mako wimago tohawa taha. Alguel wa'payese, ñiôse wapayese tohonika a'ko wa'payese saha petiâwawu tokorôta. Be'ropu yu'uta a'tikati yu'u nirõ wawu maha. To ku professor Edgar ti rô ní o'pepkote kawu maha. Añuro were a'po kehobu de'rowe, dinumu to Leticiapu yu'u wakere. Mehô yu'ruwaka wamisa.

Topu yu'ure seriña buese iñogu toho weisa, ti numu wausa nika numa ehawu 24 de agosto de 2018, Leticiapu waro niro wewu yu'ure maha, Universidad Nacional da Colômbia pu. De'ro wapari taha niña? Watihi numu du'poro yu'u seriña buesere iñogu merã uku tuo, kure tuo tuo wewu, añuroputa. A'pe numu añuroputa yema a'po, topu ehagu yu'u seriña bue wea tehe ma dure wewu. Ba'â tuo wewu, wuawe wewu wupu ñeropou wauti maha. We taha pihiwu turupuhu añuro iñakapema yu'u wupuhu ñero putoâka ni tohoakaro niwu. Wakamiwu toho nimi. Toho wakapuma turupuhu kera u'muñatiwu maha, yoaro suori sutuâwu. A'koene koâwasa nimita wau wewu weipea. Semafaro tiwu toha kease tiri nuku iñawu nokoro du'sati eha toho niñu. Toho weka diâku wupuhu ñebokaro wa'wawu. Be'ropu ehakati wupuhu ñeropure maha. Toho nimi tohota wakami chekim weropu petiâ taha pu teâ nikawa maha. Basiotiwi nâ pakasa koteya koâwapi nise marimiâputo nama. Ehaka miwu chekim weropu biâ tahapu nika tuokakati maha. Basiotiwi. Ne narê ní yu'ruoro basiotiwi. To yu'u yoakureka nukuka iña seriñawi to da'ragu: "du'rese kuoti mu'ua ou mu'u o'makaha diâku niâti" niwi. Niâpu yu'u miâse a'karó merã niwu. O'tisa mu'ure miâro tiwupure wa'ataharo wese, waukera koâwasa tiwupu ehati mita niwo to da'rago. Toho nikata de'ro weisari yu'upe niwu. A'poturi siâpe wa wetihañu mu'u wari numure ku a'pogu waya niwo. Tohonika tuo wa'a a'pe numupe wauti koâwasu niwu toho nika a'pe numupe yu'ure wausa mu'u niwa. Toputa eherisawu yu'ua maha. Toho waka iña watiwu yu'u wauti nika numure, a'pe numupu wawu. Meho mata wa kote wei ehawu wupu ñeropu maha Tabatinga pu wa be'ro Leticia pu wauti niñu.

Toho a'pe numupe wauti niñu janela puto niri kumuro duhisirisa niwu. Tiwu wupuhu Azul wametipuhu merã wawu. Janela puto wauti niñu topu de'ro bahuse iña dihouti nita toho niwu yu'u. Te o'mekurari, yoku añuro yasase iñanowu topure, mari, di'tapara iñanowu tiwu wupuhu keoro u'muâro wakare. Sõ o'me buipuma bahutiwu maha. Te o'mekurari diaku iña, te kurarire a'tiro samakaka tuoñanowu toho nika o'ko kurari iñanowu a'to Manaus wiha makaku te Tabatinga ehagu. Tereta na pekasapea "floresta amazônica" ni iñaseti wema.

To Manaus re ti wupuhu wu maha muhaka tuoñawu a'koe wa'wu wesa yu'ua a'ti o'mepati kaha ma'pu niwu. A'pemasa tiropu wau weisa, meho yu'u werohota poterikahara nisama nakera ní tuoñawu. Manausreta wu yu'ruwaka wanowu toho weka nikere nukuri iñawu ti maka de'ko nisere. Pahíro tuoñaro wakati a'to kera

añuro nuku, waikura, o'kotise kuoka di'ta níparito te bahutisarito nikare nise wakati yu'ure. Topure iña kehe dihokare turusepau wase, tohase bahuwu. A'peye marima a'tiro momu kuñawu tepawu taha, meho tiwu yu'muña yuka satiro iña yu'rumaka wa'nowu. To u'muâropure o'mekurari, ohkokurari tohonika a'sise tuoña nowu. Tere ti wupuhu u'ruse nuku bupomaso (aeromoça) tokoro yoaro, u'muâro, a'siro, yu'suoro ní marî ni werowo taha. Manausre 14:30 horas nika wiha makakara 17 horas nika ehawu Tabatinga kaha wupuhu duhiropure. Ti nu'mure ne a'ko pehati, ne a'si butiâti wekaro niwu topure. Añuro kumuari numu nikaro niwu, wetû weri numu nikaro niwu. Te yu'ure añuro e'tati mu'u nirô wetusawu.

Mehepu yu'u nikarohota professor Edgar Bolivar, IMANI-UNAL da'ragu wupuhu duhiri ma'pu poterî miñu ehawi ku numo merã tohonika ku masiñu turupuhu tuk-tuk augu merã. Tô ehagu português ñemeka merã uku ehamiwu, be'ro to brasil pâre nituoro u'rumakaka professor Edgar a'tiro niwi: "a'to marî maha colombiapu ní tohowera maha espanhol merã ukurasa niwi". Toho niñugu te merã niwaka taha wî. Añuro watikati. Ukuse u'muña warokawi kupekera, popeapu ukusetiwi taha toho nika, tota tuota basioti warokawi maha. De'ro wei a'tipariba a'topure nimakati maha. Te merã diaku nika a'tiro bukuta nimita tusatigu weroho nikati maha topure. Português merã nikumi de'ro wetikati maha. Dasea merâpema meri waroka wei wewu weipea. Ku professor Edgar, Portuguêspema Museu Nacional do Rio de Janeiro dotorado weku niyugu ukumeri ni tere tuoka wewi. Ku numokera tohota niwo. Tohowe naya wi'ípu ye durese kugu ehawu. To ma'a de'ko niñuta werewi nikare pátu ba'â naiñose niâpu Casa Hija pu niwi, seriña buera poterikahara tohonika pekasa nirâsama niwi, buerare iñori masa nirasama niwi to Instituto Amazónico de Investigaciones-IMANI kahara tohonika U'mukoho De'kokahara masirakahara nirasama niwi. Ye durese professor Edgar ya wi'ípu ku taha, wuâwe we taha wawu Universidad Nacional da Colombia pu, topu niwu IMANI pe, topopeapu niwu ti Casa Hija pea. Ti wi'ipu wa'ma nimira bokawu poterikahara graduaçao werã tohonia pós-graduaçao wera, tohonika CAPIUL pu kahara nikara niwa 2017 nika yu'u iñakara. Ku professor Egdar narê masiô wewi, a'ri niâmiku toho kuhu pu nimi ni werewi to kahara ye ukuse merã a'te espanhol merã. Toho weri kurare professor Juan Echeverri eha buhawi taha. Kuâ taha kariboguho niwi, a'tiro ukuse busuñagu niwi tuota añuropata, tuokasaropata ukusetigu niwi kua. Ku merã niku buegu tohonika masiñuho nikara niwa. Ku professor Juan pe nika waharo kuoku niwi pátu

sa'ri waharo. Ti waharo yu'u iñakare ñimiônoña mariwu tohonika ne o'ohori mariri waharo nikawu. Toho nimiro yoka ku kuoka waharo nise bahusetiri waharo niwu. Te pátu yasase waña bukurese niri waharo niwu. To IMANI wiharo uku nukuwu. Toho werikurare niku buegu seriñawi professor Juan re "a'rire yukue kotesé niâtu sonike pátu suâke, a'tiro weseti tere yu'u ni iñoratira weati" niwi. Ku tohonika a'tiro ní yu'tiwi professor toho weroho wa niwi, meho marî tere da're ba'â, uku naíño were numu waharo ehami ku niwi. Toho marire ba'pati weisami niwi ti Casa Hija kase wesetika niwi. Ti wi'ípore ne ukû wako wegʉ buerare iñogʉ doutoru Juan Echeverri werewi sexta-feira duhi naiñose ni muharosa niwi. Topore niwa seriña buera, toho a'tiro poterikahara nâ masisere t̄osirira tohonika masisirira, poterikahara buera tohonika nâ wiora niwa. Pahara niwa nita yʉ'ʉ ne eheâka nʉmʉre. Tí Casa Hija wametiri wi'ípʉ nukawʉ a'pe masa nâ ukûse tuo nukawʉ nikare t̄opeoro o'tikati yʉ'ʉre. A'tiro ni yʉ'ʉ kiti wereka yʉ'ʉ a'kawerera masirakahara ye'pamasa a'tiro ní eherisase o'wa "naye ní nisa nakerare, mariye k̄o marikera" niwa. Topore iñawu weipea nâ de'rowe te páture da'are ba'âsetise tohonika nâ pátu ba'â duhi naiñosere. Be'ro a'pe nʉmʉ CAPIUL pʉ ehawʉ buerare buegʉ duturu Edgar Bolivar merã. Newaroma tí wi'ípʉta ma'ka de'kopʉta te páture ba'â duhi naíño wesere iña peye wakûse waka wewʉ a'tiro yʉ'ʉ pátu kasere seriña bue tehe warotiro. Titare poteri kahara masisere seriña bue masioka wese kasere topʉ kahara merã a'meri a'tiro nito mari masise ni wera ehawʉ 2017 nika. Yʉ'ʉ tohonika yʉ'ʉ merâkʉhʉ Jaime Diakara niwʉ titare toho wekusiâra. Toho ehakara meheta wewʉ. Programa de Pós-Graduação em Antropologia Social-PPGAS/UFAM e Núcleo de Estudos da Amazônia Indígena-NEAI wamemera ehawʉ. Meha Universidade Nacional da Colombia pʉ masiowʉ yʉ'ʉsa seriña buesere. Kʉ Dikarape ɻmukohorimasʉ niyugʉ naye kasere were masiôwi. Yʉ'ʉpe Ye'pamasʉ niyugʉ nayere were masiowʉ a'te Di'ta Nukuri kasere tere de'rowe k̄onoti, topʉ nise kasere de'rowe a'ma ba'â wenoti nisere. Toho wei basese merã diâkʉ sâto teâ ni wero masiowʉ. A'tiro yʉ'ʉ ní masioke ní weke ya dissertação de mestrado ní a'to kateroma tohonika livro pdf merã ni maha. Be'ro tô siâkumi a'pero yʉ'ʉre buese iñogʉ duturu Juan Echeverri miâwi pátu ba'â duhi nañoropʉ Etnia Wai wemetiropʉ. Topʉ ehake kasere a'to be'ro werenorosa ohopʉ. A'tore toho a'tiro we ehawʉ pátu ba'â nañisepʉ ní masiogʉ satiroâka. I'tiâ wi'íseri ehawʉ tohonika iña kusiawʉ añu butiâroma pátu ba'â duhi nañosere. Topʉ yʉ'ʉ pátu tohonika mʉ'ʉro k̄ose nʉmʉrima namerã tere siô, nerê we duhi kusiâwʉ.

A'peteroma buerare iñogʉ duturu Edgar re seri mʉhawʉ kʉ wetamowi a'peteroma. A'peteroma pátu duâpa mʉ'ʉkera nika mʉhawi morikurama taha.

Topʉre itiâ muhipū ní wetihañʉ a'peye wi'íseri nâ topʉkahara pátu ba'â naîño wesere iña wekusiâwʉ wimara buerare iñori masa merã duturu Juan Echeverri tohonika duturu Edgar Bolívar, IMANI kahara merã. A'ra pʉâra purõ wetamowa te pátu ba'â naîñose wi'íseripʉ ehaka, nâ merâta eha nâta topʉ kaharare toho wei niâpʉ ní masiô wemʉhawa, na ɻmʉkoho Deko kahara tiropʉ. ɻmʉkoho Deko masa kurupa tohonika a'peteroma ɻmʉkoho Deko kahara masa ní ʉ'sa ni uküsetira niwa. Nâ toho nika yʉ'ʉ a'kawerera ye'pamasa nâ uküsepʉre wakū tʉoñaro wakati. Ye'pamasa na kiti uküsepʉre masiô to nohota nakerare. Pamʉri yokʉsʉ merã a'tira yaígʉ merã nô niti ɻmʉkoho de'ko nira keoña muhapara. Tigʉ a'pasio nika iñara wamʉhapara te tigʉ keoro diâkʉhʉñu nirõre pamʉwihapara Pamʉrimsa. Añu iña tʉoñakare a'rakera ɻmʉkoho de'ko kaharata nisama ni waküse wakati yʉ'ʉre. ɻmʉkoho Deko Masa ni ʉ'sa nirã a'tikera nipara nâ Uitoto, Ocaina, Nonuya, Bora, Miraña, Muinane tohonika Andoque niparã. A'ra newaropʉma Caqueta tohonika Putumayo wateropʉ nimipara, be'ro merã nakera cidaderipʉ nistekapara. Tohota wakaro nimiwuba a'to Rio Uaupés kahara kera. Newaropʉma nâ nisepʉ diâku nimikara nimiwaba. Pekasa nâ eharo merã cidaderipʉ nikere kurari wasteâ wakara niwa a'to São Gabriel Cachoeirapʉ, St^a Isabelpʉ, Barcelopʉ te Manausʉ nikama maha. A'pera colombiapʉ nisama piaça da'rara wakara dahatipara maha toho niwo yʉ'ʉ pakó kohó. Topʉre nisama pʉâra yʉ'ʉ pakʉ kahabirã. Topʉ nʉmoti nâ porã merã nikaparã. A'rã Leticiapʉ yʉ'ʉ iñakara kerare tohota watʉsakara niwʉ a'peye kurarire. ɻ'pʉtʉpema FARC nâ ehôra naye di'tare dʉ'saso weka a'tipara, wastepara boâsiritira. Nâ taha toho nimira taha nikare kurapa meheka nisetise kure ñemekari uküsetira ní mâ nikʉ niwi arî Gasché (2009) wametigʉ. Tohonika a'pi nâ masayere masĩ weri masʉ (Echeverri, 1997) wametigʉ Mʉ'ʉro Doake weta Masa ní nipara. Tohota ni were mʉhawi kʉho Casa Hija pʉre ne topʉre ehara nʉkʉre. A'tirota niwa nâ basikera to natirapʉ yʉ'ʉ ni kusiâka. Topʉ nikʉ niwi Dahsei, Pari bui kʉhʉpʉ Orlando Basto wametigʉ. Dʉ'poropʉ pakʉ werikabero Pedreiraipʉ wawa be'ro pehe makari sihawʉ niwi. Toho wekaro merã a'to Leticiapʉ eha ni yʉ'ʉ niwi. Kʉ topʉre toho niwi nâ mʉ'ʉro doâke wetare neresetika iñagʉ a'ra wekʉa masa nima niwi toho werã a'tiro wesetima niwi.

Tô Universidad Nacional da Colômbia-UNAL p̄ure buera tohonika buerare iñora a'rã poterikahara tohonika pekasa teâ pátu mambearâ nimuha yu'ure. Nâ tohonika mamera wa muhawu. Mehô de'ro niro wesariba to mambear niro ní t̄oña muhawu; dínoho ñemeka merã nirõ wesariba a'tiro niro ní t̄oña muhawu. Dí noho ñemeka merã nisariba ní t̄oñase wakati ou pekasa ñekata nikasari ne nise nikati.

Te na toho nise ma'ma weroho diâku nirõ wewu yu'ure. Topu watihî d'u'porokera nâ Ùmukohó De'ko kahara kasere paperapu o'ohakere ne paña, bue wetiwu. Ne naye kiti ukûse kera masitigü ehawu topure. Yu'u basita topu eha wetiâñu iña, t̄o weiti wakû t̄oñaro merã toho wewu. Tohonika topu ehagü a'tiro niporo arã ye kiti ukûse, nisetise merã ehari niñu toho wewu te pekasa buerimasa paperapu nâ o'ohakere. Toho topu eha be'ro a'topu toha eha weipu tere iñagüti nirõ merã toho wewu. Topu nâ merã ni, duhi nañño, na kiti wereka weka be'ropu tere miñe weiti nirõ t̄oñawu. To Leticiapure arã Witoto masa tutuakara niwa te pátu baseiti wese nohore pekasa waterore wei bahureókukara niwa. Tere makapuña da're ba'â, tutuâñe nuka eha werata wewana toho wetihara pekasaye merã miñe tutuanuка ehara wewa. Toho wetihara Universidad Nacional da Colômbia-UNAL a'tiro we da'rabosa ni a'rã CAPIUL kahara mera ba'patikara niwa. Toho wetihara nâ pekasa bueri wi'í niri di'ta poepu da'rekara niwa. Tí wi'ire na pekasa ñemeka merã Casa Hija wameye kara niwa. To CAPIUL kahara ya wi'í Casa Madre niporo. Toho wera nâ poterikahara pekera sexta-feirari nukü tí Casa Hijapu eha muhawa bukuра kiti ukûsere masiora. Nâ pekasa pekerã quarta-feirari tohonika segunda-feira nukü Casa Madrepu eha muhawa. Topure ukû duhi nañse niwu, meho yu'upe professor Egdar merã ku aula o'kabero kumera wamuhawu topure sô oito e meia wateropu. A'te kasere Casa Madre nirokaharo ehaka añuro masiñorasa.

Tí Casa Madre kahara bukuра topure newaropure nâ ukû duhî nañño, pátu a'meri siô wesere iña masiñ wesirira noho a'rã pekasa poterikahara merã da'rari masare tohonika nâ pekasa weroho a'pokü da'rasetirare serí wetiharâ e'eha muhapâra. Tohonika a'rã surara, a'rã pekasa poterikaharare iñora ní nira masa tohota weya añurasa nika topu e'eha muhapara. A'tiro weseti kúpâra bueri masa pekasa. A'to Brasil p̄u nikapema FUNAI, Organizaçâo Civil, Exercito níra noho níra wesamana topu kera. Nâ a'te wiora masa watikaña, o'some nika watiro nirõ wesapato. Toho nimiâputo a'topukera. Nâ bukuра toho ní kiti wereka tohota nisetipari topukera nise wakûse wakati yu'ure. Meho napekera pátu bua ba'â t̄o wesetiya

niwa yu'ure tohowei a'tiro nipari ní tħo wekawu. Tē pátu bħa ba'â wekata ukūsirise añuti mikati yu'hpema. Toho niāmaba nî meô diħokū wekawu mahā.

Nikarerā Caquetá-Putamayo kaharapu a'tikara niyura topħre wioro do'ka nirā wewu nî kiti werewa taha a'rā nukuri masa ñara du'tiro nirō weparo topħre, nā pekasay ħemek merāre Forças Armadas Revolucionaria da Colombia (FARC) niparā. Tohonika arī antropologo Pereira (2022) wametigħu topu seriña buesia o'ohaku niwi a'tiro "te 2003 nikare to Caquetá de'kore nukuri masa du'ti warokapāra, Araracuara wemetiro du'ti nukapāra; meho taha Putumayo de'kopera a'rā surara diā kahara du'tipāra a'to El Encanto wemetiro nukaro merā, Caraparaná pitó. A'rī Pereira kerā pátu kasere buku niwi topħre u'pħu na pekasa nukurimasa pūrō nā a'mewē, makarīre sānuru wese kumārīre ehaku niwī topħre. Tohowerā napħa toho wioro do'ka nirā weparā titare. Wimagu niñu tħokkuw topħre masa de'ro nitirāreta wekapara nisere. Pūro wiokkuw nā toho nise tħoka. U'pħu topu toho wasere ukūsetikūwa Kħusa Maâ kahara. Toho werā nā Wito masa Letíciapu eheāpārā. Mehō nā peatħa yu' u meħeta a'tiw a'to cidadepħre niwa, meħo cida depe a'tikaro niwħu a'topħre yu'usa ya d'itapħre ní ukūsetiwa. Nā tohonika toħota ní iñawu añuro nisetise a'marata a'tipā, añuro katisetise a'ma ma nimirā toho waka wepa nakera ní tħoñase nikati. Meħo yu' u seriña bue wesepe te kase meħta nií, toho a'tiro makari wa'se, makari koakkase kase meħeta. A'tirowe ehakara niwa Leticia ni masiō kehogħwe. Naye d'ita mimikare nā nukuri masa sahā nħru ka toho koakkatikara weroho wekara niwa. Naye d'itare, naye wiċċetorire, naye de'su ba'asere, naye pamħri d'itare maimirāta toho wekatikati niwa. Toho nimira topu nisa yu' u ñekusumha ye d'ita ní wakū ukūseti we yu'usa niwa.

Topu yu' u ehagħu nāmera ba'apatiseti wekere toħonika topu nā nisetisere niña wekere a'tiro nisetiwu to nā masiogħu pekasa buerimasa na a'tiro weseno ho nito nā masiose merā: yu' u pátu ba'â duħi naħno wesepu wake toħonika a'tiro nit nisere nā topħre masioke nirōtirowe nikaro ākama. Nātiropu ehawtu niñu a'rā buerare buese masiōra merā ehawu niwana a'rā Univerdidda Nacional da Colōmbia, Duturu Juan Alvaro Echeverri toħonika Duturu Edgar Bolívar. A'rā pħara masa nā de'ro nisetisere, katisetisere bue wetihara duturua wakara. Tohowera nā IMANI wametiropu buerare buese masiōra niwa. Nā pħarā merā te pátu ba'â naħneħose nisepu siāmħawu. A'rā pħara te pátu ba'āra nirā wewa. Tō nā aula o'ropukera buerare pátu siō, mħarrō doásibikere o'bherro wesetiwa nā buerare suori buetihid d'porore. Noā kħorā noho

o'bueruo wesetiwa nã buerâpekera taha. Yuhukera nãmã yuhukera o'bueruo muhawu. Toho buerare buese masiôghe werikura noã khorã naha ba'â, té mu'urõ sibokere nerẽ webueruowa. Moñupea te a'paturi o'bueruo wekapu tere buhâ ba'â tohonika nerẽ wewi. Tohota wewu yuhukera té pátu tohonika mu'urõ moñu. A'peteroma soâro o'buerotiwã. Tô bueri tukûpure so'õ pátu ba'â duhî naiñoro werohota wesetiwa. Meheô yuhusapekarã tohonimira te ba'âra noho di'âku nirâ wewu. Pekasasa numiâkera ba'ârata niwana topure. Tohowera seriña muhawa yuhure ba'âka masisari a'tere, nereka masisari a'te mu'urõre nimihawa. Tereta masirakahara witoto añuro tñoñaseti, waküseti, a'te masise miñe nisetiti ní buhâ ba'âya niâ were muhama yuhuti muhawu.

Uitoto masa na pátu ba'â nañusepure agosto nika té novembro yapa 2018 nika wewu, nã pekasaye merã ñemeka merãre "intercambio" nito niwa yuhure. Topure yuhure waya niñu niwî seriña buesere iñonu Gilton Mendes do Santo. Wasiritise tutuaka miwu yuhure. Mehô añuro nirôsa keoro warosa ní wakû tutuâse o'wî buese iñu. De'ro diásase nika wetomoñuti niwi. Diásase yuhupema dinheiro nimiwu, küpema de'rowe seriña bue wesepe nikaro niwu. De'rowei toho niti niña. Yuhu nimo tohonika yuhu mako nika mûka pikari kase bahuâko be'ro nirô wewu. Bolsa CAPES kaharo merã wa'ro o'timiwu, topu ba'âse, bueropu wagu wa'peyese, pátu ba'âratiropu wau wa'paye kase u'arotiro wewu. Yuhu nimo kera wi'í ko niri wapayese, ñiôse payese, a'ko wapayese, wi'imo ko sirîmasa tehe duâ tehe u'ago wewô taha. Nê añuro wake meheta ní. Tô bolsa capes kaharopea R\$ 2.200,00 nimiwuto, toré yuhusa puhâra dûka wawu. Nikã muhîpûre R\$ 200,00, toâka né nika muhîpû katiro o'otiwu. A'peteroma de'rowei a'timapari nise wakû wawu, pûro utita wiowu maha. Toho nimi wakû tutuâkawu. Ku yuhu seriña buese iñonure serí muhâwû tohoweka R\$ 200,00 o'muhawî. Keorpema seriña bue siâse kase meheka wetamose nimikaro nimiwu, meho toho wetamose marî nikawa tikumare Coordenação PPGAS. Keorpema nito nika tuo te pesquisa kase dinheiro merã wabosapa yuhu. Meho poteôkawu itiâ muhîpuri to Leticiapure. Toho te marîyuka tô kahara mehepu duturua niwa nikara merã nã waka wa'muhawu te pátu ba'â nañusepure. Basiotimiwipu yoasepu tohoaro wewu. Curipi be'to (bicicleta) merã wayaka añu niwu niwa nã duturua. Añu nimiwu weropea, meho yuhupe meritikure nikati tí wu maha taha. Toho wei noô uharopu wamuhawu tí wu merã weipea. U'mukohoma añu niwu wiottiwu weropea, meho ñamipure wio nikati yuhure, ñara nã

ehõra sätari nise nikati. Toho nimi ní t̄ori muhîpūma nikare ñamire tō duhî nañesep̄u nik̄u tohâ wamûhâw̄. De’ro watiw̄ weipea. Wakū tutuâro pürō t̄’aro wew̄. A’pero mā taha nâ ñemekari t̄otí, t̄oñeti wenemokati taha. Toho nimira espanhol merã a’tiro nirâwe ní masiô muhâwa, nâ tohonika t̄oñe muhâw̄. Te espanhol kerã uküti, nê merîti wei mihî eheâkati, mehô t̄oñeropema añu niw̄ yu’tre, to ukûro toho waw̄ espanhol ñemekare. Top̄u nik̄u tohata wei taha facebook a’peterore ukû wesetiw̄, be’ro merã ukûtiâ wakati. De’ro wei niña. A’tiro añurop̄ uku ka weta basiotiw̄ maha. Nikareta papeo ma’ka wero wakaw̄. Añu niw̄ weropea, wetamokaw̄. Newaroma nâ Uitoto masare 2017 nika iñaw̄ Universidad Nacional da Colombiap̄ seriña buesere a’tiro weseti yu’usa nisere masiôra ehâw̄ Jaime Diakara merã. Toho ehakaré duturu Edgar, CAPIU wametirop̄ nika ñami teâ sihâra niw̄. Top̄ure pahara masa kurari nikawa a’rã Uitoto, Tikuna ta, Miranha ta niw̄. Top̄u eha narê iñaw̄. Toho wekaberop̄ 2018 nika ehaw̄ nawateropure.

Be’ro top̄u nik̄u dahâ pátu kasere ukûse a’mêsho tohonika t̄o diâkûh̄ nukõ wese wes̄, O’ânp̄, K̄sa De’ko níri maka. Toho yu’ wea tehere Instituto Socioambiental-ISA kuhure ukûw̄ messengerp̄ to Leciap̄ niñuta. Top̄u nâ Uitoto masa tê páture k̄oseti, temerâta nerê nû ehâ weka pehe wakû ehakati. Toho wei de’ro nibosari Kusapure pátu kasere masirâkahara merã neôkû té kasere t̄o masiô nukoka niw̄. Te’ma da’ramaweto Instituto Socioambiental-ISA ní yutiwi. Toho nikata a’tiro niw̄ temerâta ukûse, basese, basase nisetikaro niw̄ nâ bükurakahara masise niw̄. Tojho nika t̄o iñaguti yu’ nî yutiwi. Be’ro yu’ e-mailp̄ ehakaro niw̄ tohota weya, wetamorâti meho mu’ toho s̄uori wesere wa’paye noña marirôsa nik̄u niwi. Añu karosa niw̄. Nâ kaharare t̄o weka niw̄ tohonika a’pera tere masitikara masî werasama toho wetikara tohota masiô noña marise nikabosa ní wakû t̄oñaw̄. Tohowei a’ti i’tiápika kaharo o’ohase eharore masiônörôsa nâ Uitoto masatirop̄ yu’ eheâ iñake, katiñake nirôsa tohonika yu’ nî nirî bükü nikatip̄ bükura masirâ kaharare neôku wetiâñu t̄uokere masiôñuti. Tota a’pera seriña bosama de’rowei toho nirî bükü wakatigüp̄ tere t̄ori nisama, nirâsama. T̄ow̄ weipea yu’ pak̄ mihi katika, mehô a’tiro kiti nise nohore werewi. A’té kiti merã a’tiro a’peye masise ninemo kasato nisere masiôtiwi. Mehô titare paiyia ye wi’ísep̄ bue wek̄ niyuḡ ñase niporo teâ nisetiḡ nikaw̄. Toho nimi wimarare kiti weredere masiôwi.

Tó Leticiap̄re añu butiâroma a’tikese wi’íseri iña kusiâw̄ buerare bueri wi’í niw̄ nika wi’í, “Casa Hija”, CAPIU tohonika Etnia Wai. I’tiâ muhîpûri sihâw̄ tepure.

Mehepʉ masiôkaro nohota a'ra buerare masiôri masa Juana Echeverri tohonika Edgar Bolívar wamʉhawʉ uitoto nâ pátu ba'â duhi naîñoropʉ. Nâ duturua yʉ'ʉ tepʉre a'tiro a'te mʉ'ʉsa wesetisere iñakusia wei niâmi, buegʉ niâmi ní were mʉhawa. Nâ wetamowa tepʉre, toho weka beropʉma añu niwʉ maha, toho nimiâ iña masikawa natiropʉ yʉ'ʉ ehaka. Be'ro Manauspʉ a'tiâ tihi dʉ'poropʉ ehawʉ Tabatingapʉ. Topʉre Mariña masa nika pátu ba'â duhi naîñori wi'í wekara niwa. Toho sʉori wegʉpea Erbano Miraña wameti niwī, Miraña masʉ nipʉ. Ma'ma wi'í tuyuka nʉtē dihô basase nʉmʉri sʉori wewi pʉa ñami. Nikañamita ehawʉ yʉ'ʉa. Tó dʉ'poro ná a'pose nʉmʉri nika ehawʉ ohopʉ. Topʉ ehaka añuro yʉ'ʉre añuro ñewa. Pátu e'ka wewi tí wi'í kʉhʉ wiogʉ. A'to do'ka merã masiõgʉti maha to Colômbiapʉ, Leticia wametiri makapʉ yʉ'ʉ ba'â naîñesere ñakere. Ná tiropʉ ehagʉ pehe iñawʉ, ná de'ro wesetise a'te pátu kasere. A'tia a'to ohoákepʉ iña, tuo wetihara topʉ marî a'kawerere nisere masiña. A'tiro nisetisari nakere te merã niña masirasa mʉ'ʉsa. A'tiro nisetira tiropʉ ehapari a'ri ní iñarasa. Topʉ watikara nimirata a'ti pũripʉ yʉ'ʉ masiose merã topʉ ehe warâsa noá a'ti pürire miñera noho. Teâ marî masira tokasepʉre. Añuro tuo sirutuâpʉ.

Makapʉre te pátu ba'â naîñise nise wi'íseripʉre 18 horas nika nere nukawa. Siâpe merã a'pera eheâ nemowa a'rã ʉ'mʉâ ma'mapiha, nirĩ bʉkʉra niwakatira tohonika nirã, bʉkʉra. Tohonika nikare eheâwa pekasa kerã a'tiro seriña bueri masa. Ná watero niwʉ yʉ'ʉhera. To makapʉre sô 18h horas nika pátu ba'â naîñiropʉ nerentukawa. Ti noho hora re sô muhipü yokʉpaʉ bui nika ní ba'pakeo yʉ'ʉ ye'pamasapea. Toho koro nika ʉ'mʉa nerentukawa noâ kʉora nohô naye o'mase ahuripʉ kʉo pátu, mʉ'rō do'asibioke. Tere napea ambil pisuwa. Makãpʉ nimirâta naye weseri kʉoseti wera noho pátu soâke miehea mʉhawa. Ná duhi naîñeri wi'ípʉre tere miehâ tere ʉ'te, do'ke, tere pátu moâ merã morẽ tohowe taha pawe wemʉhawa. ʉ'mʉkohori nukʉ meheta toho wewa makapʉ niyuka. Tere ʉ'te, mʉ'tô weita basa wewi tere toho weya ninokʉ. Tohowe wekabero tere nikʉ ma'mure do'ke dutitiwa. Kʉ niwi tere do'ke miti waharopʉ posa wekotegʉ. Towegʉpea basatiwi kʉha maha. Tere ʉ'te, da'ramʉtô wegʉpe mehô basa wewi. De'rowei toho basa ʉ'te merikati mʉ'ʉ niwʉ. Toho basakʉ meheta wei niwi. Tere peka yʉ'sho, wai'ímasare nisi dʉ'po, añuse nirõsato a'te pátu ní basagʉ we mʉha niwi. Añuro tʉota añuropʉta basawi. Pürô tʉobokaropʉta. Do'kegʉ kʉ waharopʉ posakere miâ sʉori duhînaîñogʉre wiâwi. Kʉpe tî waharore pañe, mʉ'rō uhû, pátu bʉâba'â wewî. Tohowe taha weipʉta pátu

moâ mî morëwi. Ukû butiâtiwi kû toho tere moregû. Tere toho morë, tohonika pátu, mûrõ o'bureo nikawi. Kû puto duhirapea niwa ukûkote, basakote werâpea. To nátiro eha werâpea napure tûo nikeo mûhawa, te yû'ukera tohota wewu. Narë kiti tûosira seriña weya niwa. Topure iñawu ná pátu pawekaha pekasa u'se sô 20 litros nikaha niweoka merã ná a'tiro tawe weka merã pawewa te páture. Makapu nika toho wera wesana. Náye makaripu'ma pawekuhu nitusakaro niwu weropea. Te pátu do'kegupua a'situa yû'rakuhu niwi. Wañamiwu yû'ukera. Añuti warokawu, a'situa waroawanowu. Tohowei kûkerâ sogu noho cauwana wametise niwu te a'tiro seerâ ñoka niwu te ná toho wameyese. Tere sirinowu. Tere siriwi kûkera. Toho tere siriâtihi dûporoma mûrõ doakere nerewa, tohowe taha pátu nerewa. A'tiro wero níporo keoro wesetikama. Súori pátu ba'â nañugu pátu do'kekere pawewi, satiro tohonika añuromera. Pawe taha a'pe waharopu posawi maha. Te ba'âsepû ni taharo wewu maha. Kû toho súori wegure abuelo pisuwa colombiano ñemeka merã. Pátu do'ke, pawe werikurare noâ tere kûora noho nere we duhi bûrhowa. Kiti were, basa bue we duhiwa. O'bureo wetiwa. Kû puto nigure o'o wewi kûogu noho. O'nogupukera kûre o'o a'me wewi. Mo'gu'a toho iña duhiro nikawu te a'paturi pátu súori ba'â duhi nañugu o'kapu ba'âro niwu. Tere a'tiro pua ñeku de'ko dû'powi tere kûogu'a. Te mûrõ do'â sibiókere ná nuku kûora diâku niwa. Numiâkera kûorata niwa te noho kûora, tere nerêpokara. Nê toho wesere iñagû wekati te mûrõ do'âsi biokere neresere. Toho weita niku Da'sei toho niwi a'rã wekua masa nima toho wera te mû'rore meho neremâ weku weroho niwi. A'tiro iñaro diaku iñawu. De'rowero toho niti nisirikare a'te páture tohonika a'te mûrõ re nerê wetiâgû tuoya niwa yû'ure. Ná bûkura kahara naye ñemekare ukû bue, ma'si wero u'amiwa. Toho wei mû'u añuro ma'si weisa yû'usa yere nimiwa. Meho pehete muipuriâka niyuka o'tiwu toho ná yû'usarõ noho, tûoñasarõ noho. Toho mirâ ná bûkura kiti masisere, a'peye kiti, a'meri buhita ñuse nisere espanhol ñemeka merã masio muhawa werapea. Tohowei tere yû' u dû'poapu miñasa wewu.

A'pera noâ kûora noho kû bûkutiro wa pátu wiawa, a'te mû'rõre tohota. Kû bûku o'obureo wewi pátu tohonika mûrõ nimiâpu yû'u. Tohonika kû bûku meho wame pihi bûrhowi tohoweka kû puto tuâka mehô pusa nuehâ wetiâgû tî pátuwarore ñe búa ba'â wewa. Kû duhiro diâku'hupe nirare o'obureo nukawi te nituogupu yapatiwi. Mûrõ nere keho mûha taha, pátu ba'â keho mûha taha, tohonika serâ ñoka wekere sirikeho mûha taha wewa.

Buerāre buese ma'sio wegʉ Juam Alvaro Echeverri, Casa Hija pʉ ukū nañose niri nʉmʉre were mʉhawi de'rowe topʉre "mambe" pisu nokere. Ti "mambe" nirō quéchua masa ná ñemeka merã niparo, Cauca wametiro watero kahara. A'tiro ʉ'tapehe niporo topʉre tere ʉ'ʉhamôa pátupʉre morēparã tigare mambe pisupara ná andi pʉ niri masa. Ná toho wesetikara iña, masi wetihara to amazonia colombia kahara te páture maha mambe pisukapara maha. Toho tere pisuse a'rã masa ná nisetise, katisetise bueri masa merã toho nʉkaparo. Toho ní masiowi buerare buese iñogʉ Juam Alvaro Echeverri topʉ kʉmerã nikati te kasere ukûka 2018 nikarẽ. Toho mambe nise diâkʉ nikumi bero merã mambear nise waparo taha, to peha taha te páture nere ba'â wera, weya nirō weparo. Pátu da're ba'âse iña, tere da'rekere ba'âna wewʉ. Yoakureka toho weseti wekũmi nika nʉmʉ wimara buesere iñogʉ Juan hore a'tiro ná wesere weñasiri misa yʉ'ʉkera niwʉ. De'ro nitisa niwi kʉho. Toho nita kʉ seriñasia buegʉ wekere werewi. A'tiro wewʉ, a'tiro wawʉ ní masiôwi. Kʉ toho nika añuro wakũse tʉoñase wawʉ tohota weiti niwʉ yʉ'ʉ. Pʉati tere weñawʉ, Casa Hija pʉ tohonika Aldeia Mirañapʉ km 18 topʉ tohawʉ a'ti maka. Casa Hija pea Universidade popeapʉ niwʉ. A'tiro muhi merã ná da'reka wi'í niwʉ. A'to do'ka añuro masiôgʉti tere.

1 Casa hija

Newarapʉre Universidad Nacional de Colombia-UNAL buerā a'ti wi'íre wero ʉ'a ní iñakasa tʉoñapara ná nipara graduaçao tohonika pós-graduaçao buera. Pós-graduaçao buegʉ Diego wametigʉ IMANI pʉ buegʉ finais de semanarã nʉkʉ iña mʉhapʉ poterikahara topʉ buera a'tikara sirî keakara diakʉ ní mʉhapara, sirîse wi'íseripʉ kease diâkʉ weka iñapʉ. Tere iña Bueri Wi'í popeapʉre poterikahara masise merã ukûse niri wero ʉ'asato nise waporo kʉre. Tohowe tʉoñagʉ a'perã kʉmerã kaharare pihî neôpʉ tohowe weita taha poterikahara buerare pihípʉ, narê ba'patipʉ⁸. A'tiro ba'patise merã da'rase añuro wawʉto ni ukûsetiwa yʉ'ʉ a'kawerere Ye'pamasa kera. Tohowei kʉ Diego toho wepi a'tore ba'patirore. Tomera kʉ tutua ñenʉka eha tí wi'í da'reku niwi. De'rowe náre wetamoro ʉ'ati, ñe noho merã ná toho sirîsere dûkʉ wetihara naye masisere Bueri Wi'í popeapʉre wenʉkoro ʉ'ati nise merã toho nʉkaparo ti wi'í. Sátiro merã náre ukû a'mêsho, be'ro nʉkʉpʉ a'tiro ma'ari pãpara tepʉ yokʉ dʉ'ka, o'kotise nise, wʉra, waikʉra iñase ma'âri. Toho weka

⁸ Ba'pati nirore Melissa Santana (2018) da'rako niwõ. Topʉ iña ko ná pekasaye merâre conceito ko da'rakarore.

pahara buera iñanere wetamopara wapatase mariro. Añuse wetaroti nise merã, wakuse merã, thoñase merã. A'te mambe tohonika ambil ná ehose merã nerê wetihara. Te añuse wakuse weka weparo, añuro eheriporati da'raka weparo, ba'patiri masa tohonika wetamori masa nisetise waka weparo. Toho we Bueri Wií popeapu ti Casa Hija re da'rera nise waparo maha. Tutua ñenukase waro maha. Be'ro merã yoku paú dëpokari kome pihiri merã tigú wame pekasa ñemeka merã tohonika poterikahara ñemeka merã o'ohakú weparo. Ná toho weke niwú topure ehaka ohopu. Meho a'peye yoka niyuru bürakeake nikawu. A'tiro werati, a'tirowe da'ratí nisere iñomiwu Bueri Wiígure niwi Diego wametigu. Tohota weya, meho wetamose marí nikapu a'te dinheiro re. Ku Diego toho nika ku merã kahara a'merí wakú tutuase mineókú wetihara da'rapara. A'peye buese kurari kahara neô wapara a'te wií wemerirã, waikura kasere buera tohonika a'peye buese buerare ba'pati wetiharã Casa Hija re we bahureô nukopara. Toho nika poterikahara ná masise merã wetamopara nakera. A'te pátu tohonika mu'ro doasibioke minepara nakerã. Ná pakusumua tiropu nirã masikere a'tiro niwuto ní masiotamo weparo yoku kasere, mirikuhu kasere, o'ko kasere, di'ta kasere, wií da'rese kasere. A'tirowe we bahuriõ nopalito ti wií. Te ma'aripu iñakusiari masa de'ro nise topure masiato nirã pekasa buese merã tohonika poterikara masise merã o'ohake da're nukarã. Seriñ bueri masa kera tere masi weato nirã. Mapa wemeriri masa mapa we wekara niwa a'te to tohato nise masita añuro. Toho wekepüre maha buerare, buerarere wereora, seriña buerare te ma'aripu werekusia wese wese wakaro niwú naré. Te ma'aripu werekusia te Casa Hija pu misaha nuka, were masio yapatio muhapara. Ti wiíre a'tiro nito, a'tiro masise kuoto a'ti wií ní yapa dare wenukopara te ma'aripure iñakusiâ werare. A'te o'oko a'tiro wese nito, a'te kase nito, a'tiro nukakaro niwú, a'tiro masise kuoto a'te yokupaú nisere masiôpara ná poterikahara buerã pekerã. A'tiro wesereta tuoñasawu yoaro kahara poterikahara buera a'tikarare niwi ku Diogo wameti. Peruano ní yu'u niwi, meho ku ñeku sumuâpe poterikahara nikara niwa niwi. Tohowero ti wií yoka nikawu tohowe da'raseti wese ní masiowí pátu ba'â duhí nañiri wiípü. Be'ro ti wií boâ diha wakaro niwú niwi. Yako ñapeoya mariri wií tohokaro niwú niwi. Ma'ari kerã weke tohonika placa ri ná a'te a'tiro wese noho nike diâku toho karo niwú. Ti wií nimikarore tiâwa wekaró niwú niwi. Ñapeoya marise tohokaparo tere s̄ori wemikara buepeo a'peye da'rara wa wekabero. Toho wakaro niwú niwi ku Diego.

Pehe kumari ñapeoya marikabero buerare masise masiôra IMANI-UNAL kahra Juan Alvaro Echerri CAPUL kahara tohonika a'pera to Leticia pñ poterikahara nirã merã ukû a'mêsho wakatipñ taha. Be'ro mera taha Duturu Edgar Bolivar 2017 nika ehapñ. Tohowe a'rñ Juan oho merã ba'pati wetihagñ nika projeto wetihara Cabildo de Pueblos Indígenas Unidos de Leticia-CAPIU merã ba'pati nñka ehakara niwa ti wi'í a'paturi miwãko nñkose wakûse merã. A'ti associaçao nika wi'í kñowñ basari wi'í makapñre ná ti wi'í merã da'rara merã IMANI ba'pati nñka ehakaro niwñ. Duturu Edgar Bolivar marika ná ti wi'í kahara añuro keoro wesetiwa niwñ. Sõ pekasa ye sirise merã mimorë sñori naye basasere wetiwa niwñ. Toho weka iña a'ti wi'í kahara merã projeto re sñori da'ra, iñó wesetiro u'a niwñ niwi. Ná pekasa toho nimiwaba añuro iñawe taha naye projeto rire da're wiro miwaba. Tohowera toho wetusakara niwa pekasa duturua. Toho wetihara ñemeka kase bahutiro, te merã ukûse merise bahutirowe nirã toho tere da'ra wakopara. Tere ukû masigñ bolsista niwi. Topñ yu'u nikare pñati tere masiñwi, Yukuna ná ñemeka niparo. Pahara nerewa tere ukû masisirira noho. Basese masiñu tohonika basase masiñu nigñta wewi kñ te kñye ñemeka diâkñ meheta masiwi. Quadro branco o'ohawñ narê buewñ. Maloca hopñta buekawi tere. Pahara ehawa niwa pekasa kera, buese seriña buera kera niwa a'peye Buese Wi'íseri kahara. A'peye kurari kahara poterikahara kerñ niwa. Yu'ukera nikotewñ nawatero. Te Universdade do Estado do Amazonas-UEA kahara kera niwa. Toho wero ti Casa Hija 2017 nika a'paturi miwako nñka nokaro niwñ IMANI a'ra CAPIU kahara merã ba'pati wetihara. Tohowero maha 2018 nñkuri kurare ti wi'íre masa pahara pihî neô wetihara e'kati peose wepara. Pahiri wi'í nitiwñ weropea toho werota Casa Hija nito ní ukûsetiwi Duturu Juan Alvaro Echeveri pea. Casa Madre nito a'ti wi'í CAPIU kahara ya wi'í pea ní muha wñ. Kñ toho nikama tohota wakawñ maha. A'tiro sñtieroâka niwawñ, muhñ soã wero bahuse merã na muhñ peoka wi'í niwñ. Ti wi'íre ná piâkepea taboa merã niwñ. Pñia sohpe niwñ muhñpñ muhatirope tohonika muhñpñ sñrope. Muhñpñ muhatirope niri sopere masa tí wi'ípñre sihara wahara ná sñri sohpe niwñ. Buera, seriña buera, buerare masiose iñora pahara niwa tí sohpere yu'rñsara. Muhñpñ saharope nirñ sohpe tirore pátu na dokero tohonika serñ ñoka, ñumuko mumiâ ná da'rero kñpe kaha parñpe niwñ numiâ ná da're ba'âro. Ná u'mña da're ba'âro pea diâkñhñ kaha parñpe tohawñ. Ná u'mña da're ba'âse nñrorópekera topeta tohawñ. A'te pátu doke kaha, pawe kaha, doke kñhñ.

Tí Casa Hija re iñanʉrʉ, sʉori ukûse a'ponʉko tere ukû norõsa nise a'po wiro wera niwa buerare buese masiôra, poterikahara wiorã, seriña buera niwa te yʉ'ʉ kerã niwʉ. Mehô a'tiro tʉo tohonipari to nisemera niwʉ namerã. Pehe ukûwa tí wi'ípʉre. Né yʉ'ʉ ehaka nʉmʉrẽ buerare buegʉ Edgar Bolívar tí wi'ípʉre miâwi yʉ'ʉre. Tuk-Tuk wʉ merã sʉori tohagʉpʉta topʉ ukû naînose niâpʉto toho werã mʉya a'karo kũ taha topʉ warasa mari niwi. Toho kʉ nikaro nuyuka yakaro mâ kʉya wi'ípʉ kûra eha be'ro Casa Hija pʉ wawa. Meho topʉ eha tihi dʉ'porore UNAL kaha sope sã waropʉ niwʉ. Tohowera to warore taha niwʉ IMANI pós-graduaçao buerare iñori wi'í niwʉ. To pahara nʉkakara niwa buera poterikahara tohonika pekasa. Narẽ buerare iñogʉ Edgar Bolívar narẽ yʉ'ʉ masiô wewĩ. Toho werikura buerare iñogʉ Juan Alvaro Echeverri ehawi waharo kʉokʉ, pose marire waharo nikawʉ, kʉ o'mari ahuropʉpema mʉ'ro doaka kʉokʉ niwi, tohonika nika pátuga. A'tiro masasesogʉ nigʉ wewi kʉho. Tohoeyugʉ to nirare sãri, yʉ'ʉ kerare sãri wewi. Añuro wei a'tiâpa nikare ukû naînose niâpʉ tohowera mamapihia pátu ʉ'tẽ, do'ke tohowekere ba'â naîño wenorosa níwi yʉ'ʉre. Meho mʉ'ʉ toho we pôterise nirõ nikasato ní buhiwĩ. Kʉ nisetise nirõ wewʉ. Kʉpea pátu ba'â taha tʉsakʉ niwi a'tiro upikari tohonika upimû yasagʉ niwĩ. Iñata basiô niwi te ba'âpi nise. Toho ní miâpʉto teâ taha. Toho karibo nʉko taha nʉko ne teâ Casa Hija pʉ pehe ukû nemorã ne niwĩ yʉ'ʉre tohonika to IMANI sopepʉ nʉkukarare. Tí wi'ípʉ ehakare ní tohokara niwa nikare buera, buerare iñorea tohonika a'pera nikara niwa. Kumu pataripʉ duhi bʉrokara niwa. A'meri ukûseti, masiôseti werapʉ ni taha kahara niwa. Pahara nere petika iña buerare iñogʉ Juan Alvaro Echeverri oho ukû wakowi. Nipetirare añuro a'tiapã mʉ'sa ní wewi. Be'ro mâ mʉkera masioňa niwi yʉ'ʉre. A'to brasil kʉhʉ niyugʉ portugues merã ukû masiôwʉ. Toho weka buerare iñogʉ Juam A. Echeveri espanhol merã a'tiro nigʉ wemi ní were wewi. A'ri Núcleo de Estudos da Amazônia Indígena-NEAI-UFAM kʉhʉ nimi ní masiôwi. Tí ukû duhi naîño weri ñamireta buerare iñogʉ Edgar Bolívar yʉ'ʉre Miraňa masure masa iñowĩ. A'tiro da'rese da'ra bue weri wi'ípʉ buegʉ nikʉ niwi, waikʉra kasere seriña buegʉ nikʉ niwi. Kʉre masaño wewʉ yʉ'ʉhera. A'tiro wei a'tiâpʉ niwʉ kʉre portugues merã nika portunhol wawʉ weropea. Tohowe taha a'perare seriña waka wewu, meho espanhol meriti kure nisa nimiwʉ. Tohonika tʉora portugues kera tʉoka yʉ'ʉsa niwa a'to colombia nitʉoropʉ Tabatinga, Brasil kaha maka tiroaka niyura niwa.

Toho werikura mamapiha buera pátu ʉ́teratira werapʉ nítaha kara niwa. Pekame wiã wakõ wera wekara niwa, pʉara niwa. Be’ro ná yʉ́ʉ merã kahara nisetira wawa topʉ yoakureka nikapʉ. Nárẽ ba’pati mʉhawʉ. Pʉara pekame wiārikura a’pí pátu pakahare wara koegʉ wewi a’muka merã. Tigare pátu ʉ́tekere do’kegʉti niñu. Pátu paweakaha pea pekasa ʉ́se 20 litros neweoka niwʉ tiga kerarẽ añuro a’muka merã warasteka wewi, añuro uíri marikaha we dʉ́powī. Ná pátu ʉ́te kahapea dítʉ niwʉ a’ra Tikuna masa ná da’reka niparo, ná ti wi’íre a’tirʉ merã da’re ba’â ní ná wapasero marirõ merã o’ka niparo. Ná Tikuna masa ná merise merã da’reka niwʉ, toho ní were masiôwi buerare iñogʉ Juan A. Echeverri. Ti wi’í popeapʉre niwu ohori. Te niparo masa kurari nikʉre a’tiro wakara parãmerã nima a’ti wi’ípʉre masiose, masise ukû wekusiara nirõ weparo. Toho nirōwe a’te ohori ní masiôsei buerera iñogʉ Juan A. Echeverri. Te ohori naye kiti ukûsepʉ iñó weke nirõ weparo. Toho wemakara mehata wepara tere. To Lecia kahara poterikahara nirã kurari kahara ye niparo te ohori. A’tiapema Pamʉri na basa wi’íseripʉre Pamʉri Yokʉsure ohori da’reseti wema. Kʉ nisami náre a’ti di’tapʉ a’tika mitikʉ tohowera toho wesama ní masiôwa masirakahara yʉ́ʉre. Kʉho toho tere masiori kurare pátu ʉ́tera wewa, tî peka mere keoro ʉhʉato nira añuro iña nʉrʉwa. Pátu pūri ʉhʉri nirã toho we niwa. Toho wetikama ʉhʉawa, be’ropʉre maha sʉese wikaparo maha. Tohota wawʉ nikati tere yʉ́ʉ topʉre weñaka. Toho wakere a’to be’ro masiôgʉti. Ñaro yʉ́ʉ wake ni weropea. Ná tere weporãpea õ’me né tuoñatiwa, a’sise kere tohota. Naye makaripʉ pakusumʉa merã we bueke niro wetʉsawʉto tekerã. Õ’me tohonika a’sise marirõ weroho tere te pátu pūrire ʉ́te weseti nikawa napea. Peka merẽ añuro iñanʉrʉwa. Te pekare tutiã, añuro tustekũ, ne a’tiro te pekare ʉ́pʉtʉ ʉhʉro wetiwa. De’ro wera niña? Pátu pūri añuro pʉañuse wihato nirã, te pūripʉ ʉhʉri nirã toho wewa. Ya paperapʉ a’tiro ní o’ohawʉ a’to do’ka iñare mʉ́usa.

Sexta-feira nukure 18 horas nika nere nukama a’ti Casa Hija pʉre pahara buera, poterikahara wiora tohonika pekasa, bʉkʉra, buerare buese masiôra te poterikahaye masisere seriña buera. Buerare buese iñogʉ Juan A. Echeverri IMANI de’rowe nukakere were masiôwi tohonika de’rowe Leticiapʉ nirã poterikahara merã ba’pati wetihara ná Universidad Nacional da Colômbia-UNAL popeapʉ Casa Hija da’re nukokere. Kʉho masiôna mʉkera nika tʉo kumʉa ye’pamasa ná masisere masiôwʉ a’te di’ta nukurire de’ro ná kumʉa basese merã a’ponʉko, tokasere base ba’â wesetima niwʉ. Toho ni masiôseti werikurate noá pátu ba’âsiri noho waka

nukaka te k^u Juan tirop^u tuâ nû eha wetiâñ^u b^ua ba'â wero niw^u. K^u tirop^ut niw^u m^urô doasibioka to waâ miñe nerêro diâk^u niw^u. Serã ñoka t^up^urika de'ko duhiw^u a'tiro d^uit^u merã nâ piusa d^u'poke, ipitiñuse niw^u. Numiâ wewa tere u'm^ua ná pátu da're ukû duhi werikurare. Pátu u'tekabero ná mumiâkere mitupeo wewa tere perâtira. Weta merã pewa tere. Tere serâpema ná o'ekepu mî ehaw^u. Buerare bueg^u Edgar n^umota nikawo tere wegopea. Merí warokawo. Niwa komerã kahara pekasa numiâ seriña bue wesiâra. B^uk^uni wo niko narë we bueg^u te pêser. Te serã ñañika iña weta merã pêwa. Be'ro tere ná masa duhiro de'ko d^u'powa. Di'ít^up^u niyuro ne soaro yusutiw^u. Noá tere sirisira waka n^uka waâ wasiri wero niw^u. Siriña wew^u tere. Añuro ipitiñuse niw^u. Y^u'u pako ko serã ñoka wetiâ kep^u wak^use wakati. Ko y^u'u pako koho kera serã ñoka añuro ipitise wewo tohonika nêko wewo. Te kera wewa top^ukera. Ti Casa Hija p^ure nik^u buerare iñogutiro duhi k^u niw^u, witoro masu ní y^u'u niwi. Toho ni weita nopa k^uh^u niti m^u'u niwi. K^u toho nika toho k^uh^up^u ní y^u'u niw^u. Werew^u y^u'u seriña buese pátu kase nito niw^u. Pekasa ya makap^ure a'te pátu ba'âse diâsa ni, wio ní wew^u niw^u. Toho werã y^u'usa nise makarip^u diâk^u ba'âseti wekawa tere ba'âra noho. Be'ro ukû naïse petikap^u y^u'utiro a'ti ka'pogarre o'wí y^u'tre. O'gute niwi a'tigare wiñia toho we taha n^uru k^uoya m^u'u o'ma kahap^u niwi. K^u toho weya nikaro noho wew^u. Masa ñatutiseko ni a'to niwi. A'ti wi'í waw^u ne y^u'u ehaka ñe poteri weka wi'í, tohonika te pátu kasere t^uonuka, da'are ba'âsere iña nukaka wew^u ti wi'í. Na ukûse ñemekari, katise kase tohonika katir u'm^ukoho kasere masiôwa b^uk^ura kahara.

2 Etnia Wai

Buerare iñog^u Juan A. Echeverri 12 de setembro de 2018, quarta-feira nika ukû wew^u seriña buese kasere. De'ro niârito, de'ro iñati m^u'u niwi. Were wew^u te k^u seriñase nuk^u. Tohowe weita iñowi yok^u soâk^uh^u merã serâña da'rekare dûk^u niwi. Tigap^ure pátu sañuti nita toho weku niwi k^uh^u. A'tigap^u sã mihara b^uk^u Leopoldo k^u pátu ba'â duhi naîròp^u niwi. Top^ure nisami a'pi Elicio Zafiamá ná p^uara nisam to Etnia Wai re s^uori nirã niwi. Nikaro naîkekabero warã niwi. Toho nikarohota waw^u top^ure. Y^u'u, k^u Juan, Edgar tohonika tikuna Abel waw^u. Pekasa Buese niri wi'í p^uta kure niw^u ti wi'í. Turû p^uh^u merã waw^u ne nika horas watiw^u, sô cinco minutos poseta niw^u. Curipi beto merã kera waro o'kow^u yoatiw^u. Kã wi'íaka niw^u a'tiro. Be'rop^uma to nirõ iñaku p^ura maha curipi beto merã wam^uha w^u tî wi'p^ure. P^utoâka

niyuka yu'ut nikut wamuhawu, a' peteroma meho siâka wawu to kahara buera merã. Tita né warã nika pátua miâwu yokut soâ kuhu merã a'tiro maçaga weroho bahu kaha da'reka merã. Tigare mu'ut wiaya niwi Juan. Tiga nohore nikut bukure satori pátu ba'â naîño weri wi'í kuhure wiase mu'ut merã masisere thosirisa, a'meri a'te merã do'kayura mu'ut masisere niro weparo ní masiôwi buerare iñogu Juan A. Echeverri. Toho wei weisa a'tigare kuhore wiagut niwi. Ku' toho weisa mu'ut nikaroho wewu. Ehea kure wiawu. A'te pátu mitiâp "abuelo" niwut espanhol ñemeka merã. A'tiro diákut niwa bukûrare topure. Tigare miñe serëga weroho bahu kaha da'reka bero nika añu waroka boâpa niwi. To keoro waboapa niwi. De'ro wei niña niwi. Tiga serëga numiâ ná da'rase kase nimiba niwi. A'te pátu pea ut'mu ko o'tese kase ní. Tohowero té pátu tigapure puseka añuro amesuo nuka eha bopâ niwi. Ut'mu ko numiô da'rase nito nita añuro toha bopâ. Ti wi'í pu pehe tiri sihâ, ná espanhol merã wereka thoñese wakati. Tigare ku bukure wiagut mu'ut merã a'tere do'kayu sirisa mu'uye masise tho masisirase niñu weku niwut. Tigare pañe wegut serã nirõ añubopâ niwi. Bukürá ná ukûsepure serã ut'putu bahuawu. Te ná numiâ da'rase kase merã kase niparo. Toho wero te serã merã pahiri basa nümü nika tohonika ukû duhi naîñoka sirise wese niparo. Tere sirira añuro e'katiri masa, eherisari masa, wese añuro nise kase, añuro thoñori masa wapara. Ná mumiâ nisetise nirõ weparo toho wero noâ tere sirirâ te numiâye kase waparo. Tiga maçã pemâ ñaro thoñase wakasa tohota niwi Juan narë. Pekasa na biblia pure tiga maçã kiti nimiâputo. Topure nisose, ut'tese, ñaro wesetise, we yurao nukose iñase thoñase wasa tohota niwi Juan. A'râ Adão tohonika Eva wesetikera wakûse wakasa niwâ napekera. Ku buerare iñogu Juan masiwi tî Adão tohonika Eva kitire. Tiga kasere ukû wewa ná waro, ná murui-muinane masa masise merã. Topu ehaka buku Leopoldo mu'rô doasibioke e'tigu weku niwi. A'ñuro ñise, ut'eñuse tohonika añuro mu'rô ut'mutise niwut. A'mupika merã siömi nere nowu. Napure iñó wewe toho weiti. A'peroma yokut du'pu merã siömi nerëwa. Topu ehaka yu'utre a'tiro niwi nikut a'te mu'rô doasibokere nerë be'ro pátu bua ba'â weya niwi ná ukûra watero niâ kuhu. Te waro tere nerëñakare ut'uhu peha ut'rhawu, biâ weroho niwut. Ut'sero muâ yetisteawu, ñemero tohota. Tere nere pokapuma a'pe tutuase, tutuatise, keoro nise niwut. Nâ tere da'rese mâ iñatikati, meho diákut a'tirowe da're yu'utre nika thoñawu. Ku Juan pe naye thoñase tohonika ukû weyugut namerã añuro a'mêshowi. Ti wi'ípure niwi naye ñemeka merã ohoake. Tere a'tiro nirõ weti, de'rope niti keoro thoñase werese kuoti niwi. Toho ní we ni masiôwi

espanhol merā yʉ́ure taha. Naye ñemeka merāta narē seriñasawī, tohonika napekare te merāta yʉ́tiwa. Espanhol merā nimaka miwʉ yʉ́apea. Átiro yʉ́ure iña masira werohota poteri, ná duhise eô dʉ́po wewa. Naye merā pūro ukûwa, ná pekasa ñemeka merā nika tħo maha mʉħawʉ. Meħo añuro poteri noñu kohoro nise tħoñaro watika weropea. Buke Leopoldo re toho mʉ́satiro siāgħusa áte ba’ā nañose iña weisa niâ tihi dʉ́poro pátugare kuhore wiâw, áto dʉ́poro masiōkaro noho wakuse merā. Tigare o’ka pūro e’katise wawu kuhore. Yʉ́ukera eherisa wewu. Ná topʉ kahara bukħarare toho wese mʉ́re wiopesa iña, tħo, masi wesirisa mʉ́r masisere nirō weparo toho wese. Átiro a’meri do’kayugħu weroho wegħu wenoparo. Te pátu o’għepea kħe da’rase merā do’kayugħu wepħu buke kħe masisere. Nipetirare wame pihi te páture ba’ā duhtiwi. Tiga o’kukkerare pihwi. Mʉ́tro doasibio kere nere mʉ́ta, be’ro páture bħa ba’ā wewu. Nipetira tere nere bħru weka be’ro Juan A. Echeverri a’ri toho kuhapħu nimi kħe, kukker poterikuhuta nimi, kuxxe ñemeka masi ukū weigħu nimi ní masiōsi. Kħe toho nikabero ye ñemeka merā narē ukûw. Be’ro portugues merā narē átiro niñu weapħu mʉ́usare niwħu. Te yʉ́u toho nisere tħo pūro aňu niwa ná bukħura kahara. Kħe buke Leopoldo seriñawi de’rowegħu mʉ́u te pátu kasere masisiri butiāti niwi. Ná yʉ́u weroho nirā poterikaha átopħre de’ro ní iñasete, masiseti, masiōseti weti topħre nise wakati niwħu. Toho ní were masiō wekaberop kħeo a’ri marī a’kawerire masiō tamora te pátu kasere niwi, añuro eherisarop. Tí wi’i kħeo ya wi’i Simón Bolívar wametiro toħawu. Kħe nħomo merā ti wi’iře sħor iña nħarħwi. Ná kahara niri wi’i sumutopu niwħu ná pátu ba’ā duhi nañi. Pekasa muhi merā weka wi’i. Pahara nikama mħarru wawħu. Nukħu kahapea di’tapa ta nikawu, do’te diōkapa. Toho susu nukuka niwa ti wi’i. Pehe niwħu. Ná basara kħose, ná numiāpe nukħu kase merā añuse piosuase, busase, poāri dħtese ná da’reke niwħu meħo duāse niwħu. Mamapahia niwa ti wi’ipħre ná kaharare ba’pati, tħo duhi nañi. Wera wewa. A’meri buhika, keti were wewana naye ñemeka merā tohonika espanhol merā niwana. Ná mamapiħia kera kħowa te mħarru doasibioke o’mapaka niwħu. Miwirō nerē wemħawana. A’peteroma marī noħore o’o wemħha ná ma’mapiha kerā. Yaka nisepħu maha átiro őr ġu kau bukurese weroho nikawu. Ne tere wikkama yabioro wawħu. De’ro wero toħoniti nikare tere da’rekħu ya muka toħo niparo niwa. Nare bahureokħpū tere o’pħu kure “Pai Criador” niwa napea. Ná bukħura kura pahara nirāta wewa ná. Ti wi’i wiogħu pħoto duhi bħru. Be’ro nare do’kayuka niwa ma’mapiħia nata niwa pátu suākote, ħ’te kote, do’kekote werapea. Áto duhi nañora basase, kit

ukûsere ʉ́pʉ masiôwa a'meri. Ma'mapihiare suori basa buewa. A'meri de'ro nisʉ niwa taha. A'peteroma mamapihia suori basasere basawa. Yʉ́ʉsa pʉre tuo satiro basa keokaña niwa yʉ́ʉre tohonia a'pera pekasa natiro eharare. Toho wesetira nayere tutuañe nuka eha wera makapʉre niwa. Toho warota wewʉ. A'tiro ná bʉkʉra ma'mapiha merã ba'pati merekawa.

Kʉ bʉku Leopoldo nʉmo koho toho niwo a'tore ma'mapiha buere a'tikarare añuro poterī, a'te naye makaripʉ nisetike, wesetike nare suori we taha niwō. Napʉ tere dukuri, o'ko bohori nirã niwō. Nikarera toho wera tere masirapʉ ehakara niwʉ Leticiapʉre. Pátu da're ba'â masi werapʉ niwa a'pera ma'mapiha. Suori basa yapa dareo werã ukûseti wewa. Te basa morípea a'te yokʉ dʉ'ka kase, wa'í kase, masare poterise kase, masare weritise, wa'íkʉra kase pehe niwʉ. Tere a'meri masiô, bue wewa. A'tirowe a'meri masa sesose wewa ná taha. Namerã e'katira, bʉhawetise marira niâto nirã añuro ñe, poteri, ná masise bue we yʉ́ʉsa niwa. Ne bʉha wetise mariwʉ. Buhira, keti buhita ñuse nirã, beose werera wewana. Namerã te maye masise tutua ñenʉkato nirã a'tia ba'patiratia yʉ́ʉsare niwa. Baya kura nima niwana mamapihia niwa. Basa meri warokawa nayere. Bʉku Leopoldo nʉmo nare iñanʉrogó nipo. Ná duhi nañoropʉre a'meri masio, masise weopeo tohowe satiro bʉkʉra masisere miñekase nito níwana topʉre. A'pera topʉ buera ehara ná naye makaripʉ basase merirãpʉ a'tikarara niwa. Tohowera añuro merira nira wewa te basasere. Nika kura te kasere meriri ma'mapihia kura a'pokū wekara niwa. Tohowe wetihara basa ñosia we yʉ́ʉsa niwa. A'tiro wetihara ná pekasa ñemeka merãre "premio cultural" ñewʉ yʉ́ʉsa niwa. To Leticiare toho nika a'peye makaripʉ basa iñosia niwa. Ma'mapihia pahara nirã wewa. A'perã pekasa na bueri wi'ípʉ buera niwa. A'perã a'tiro toho nô ná da'rase bokara, nirõ da'rara niwa nakera. Be'ro natiro sihâ wei iñawʉ numiâpe mariwa, ne numiâ, ne bʉkʉra numiâ. Dona Flor diakʉ nimʉhawo to yʉ́ʉ wasetiri nʉku. Ko koho diâkʉ nimʉhawo. O'meperi bʉsaseta, wamʉta o'maseta, a'mukari õseta piô duhi muhawō. Añuse wegota wewôko, ko merîse merã. Tere nâ basa iñosia weropʉ duâ mʉha yʉ́ʉ niwo. A'peyema ti Etnia Wuai ehaka duâ mʉha niwo. Toho nika pátu do'kekepʉ duâwo. Te mâ duwʉ yʉ́ʉhera 30 mil peso, 60 mil peso nise niwʉ. A'tiro kilo nise toho nika grama nise duâwo. Na renda familiar niporo tekera pátu do'kek ekera. Püro a'mara wewa tekerare. Tohowero ma'ta petiâ wawʉ añuse da're noke niyuro. Añuro ipitiñuse nirõ wewʉ, a'tiro tere ba'âka kera ʉ'sero bʉa wawʉ. Tohowera ko koho tirorere dû'tʉsa yʉ́ʉrawa. Ná bʉkʉra kahara pea

yú'uputu aňu ná ma'mapihiakura te basasere masi makapu tere masiôka niwa. Yú'kera tohota ni iñawu. A'tirota wesetiwa Manaus pukera ma'mapihia alto Rio Negro kahara topu bue kusia wera ní masiowu naré topure. To manaus pure pañara niwa a'ra Wirã porã, Dasea porã, Di'kahara porã a'pera nine mowã topure. Topu bue kusiâra. Numiâ tohota nakerã. Teatro Amazonas pu a'peye basa iñose nisepu tere basa iñó kusiawana nakera a'ra murui-witoto masa werohota. A'topukera tohota weti ne ní iñawu a'kawerera toho weka. A'toreta kumúa ye'pamasape nitima marí a'kawerera meheta nima, a'pera nima nakera niwa yú'ure. Meheka ukuse kusoeti, masiôseti wesama nakera niwa.

Tohonika tî Etnia Wai niri wi'ipu ehaka pekasaya wi'ipu buegu kuya seriña buese kasere bukurare tohonika tó a'pera te nohore bukarare a'tiro weiti weiapu yú'u keoro nitito, de'rope webosari yú'u ní masiôwi. Topure nakahara a'tirope weya niwa kure. Espanhol merã ku ohoake nikaro niwu tere naré ler iñowi. Ná pekasaye merâre introduçao nirõ, justificativa nirõ, objetivos nise te conclusão naré masiôwi. Naye ñemeka merã kure ukûwa, masiôwa, aňuto niwa a'peyere, a'tore a'pokaña niwa a'pera. Toho nirã ná taha pátu ba'â, mu'urõ sibioke neré wera wewa, serã ñoka merã siritu wetihara, ñumuku weroho bahuse merã sirí wetihara tere ukûwa. Basanu nika kerare mariwu nama siri kea wese noho. A'te ñumuku weroho bahusereta pê dûpo s̄uori basakawa ná taha. Topu yú'u nirõ poteôro ne nikati sirise kease merã basaka iñatiwu. Topeta aňuro keoro petiwu, a'meri dutiro marirõ, a'metutise marirõ, a'mekese marirõ tuâ eha nuko merékawa topure. Na Etnia Wai kahara ná s̄uori basaratirawe ní a'pose nûmûrita tohoâti a'titiwu yú'u. U'putu iñasiri miwu. Tohotiropera ná wapeyekaro niyuka basiotiwu. Natirore niwu ukû naîse, a'tiro nirõ toho wasato doatise, a'tiro nikara niwa ná yú'u ñekusumua nirawe ní muhawa naye merã. Ná ma'mapiha pekerã de'ro nrito niwa nare. Ukû wekumi basasere basawa taha. Basa buerawe niwa dûporopu ná ñekusumuhâpu basakere. Te níparo yoku dû'ka kase, waikura basa, masare poterira basase, naînokura basase, masare aňuro merã bohse nûmure nuka toho nukakaro nohota e'katise merã peôra marí nise nito niwa. Nika wi'í kuhu bohse nûmure tere mineña musa nika pure tuo basano niwa. Yoku dû'kare mineña bose nûmure nika berore tere basa no niwa. Wamure mi ehaya nikaberore wamu base basa nô niwa. Tere mi ehaya nikure ou nikore basa peôno niwa. Ná tere basaka tuo ku kera ou kore tere yuti a'me peôpo. Ko ou ku ti yoku dû'kase yuti masitikare itiati be'rora to watiro weroho kaporo. Toho wari nirã aňu

pehe nūmūri basakeo weoka wero niparo. Ñaro yururi nirā. Toho nirā nere basa buerawe ni muhawa. Yutusasiro satiro niko sirutuya mu'usa niwa yuture. Tohota niko sirutu meriā wausa mu'us nimiwa. Ne o'tikati yutupema.

Nika nūmū būku Leopoldo hore ukū seriñawu de'rowera a'to makapure nerē nu eha wetihara duhi nañiō muhati mu'usa niwu. A'tigū masise tħoñase kuo kuhu a'tiro duhi nañose wesere weka we niwi. Pátugħure ta toho niwiku kue būku Leopoldoho. Topure kue a'ri Leopoldo ñamiri nukku niwi. A'tiro ukū butiā wei mehta niwi. Nukaka toho nika petika, pátu o'buraġġuk uwi naye ñemeka merā. Toho nere nu eha wesere a'tiro nika wi'í pekasa na bueri wi'í iña poteo nukkó ukū masiōwi. Ná marika topu nere nu eha ná masisere ukūseti, masiōseti wemimaba niwi. Toho weroho werāwe a'ti wi'ipure niwi. A'meri ukū a'mēsuo, kiti were, a'meri bue, seriña, a'tiro niwuto ni, a'tirowe da'rabosa mari, a'tiro da'rara ni wewa. Ná da'ra tehere ukū a'mēsuo wewa. Ná duhi nañiri wi'í kawiaka nito niwa. Ti wi'í kasere pūrō ukūwa yoato a'toka wiâka marī kħoro niwa, pahara neōku basase weta basiowe niwa. Te pátu ba'ā, mu'urō ner, serā ūnka siri wetihara ukū weke webahuriōro u'arowe niwi náre suori duhi nañigħu. Toho ni wea tihi d'aporore a'te pátu a'tiro wera marī ba'āsa, a'tiro we tħoñase ehato nirā neresa, añuse tħoñā, a'meri tudu' kawase marīrō merā ukūsetira nise niāto nirā a'te numiō da'rekere sirisa niwa. Ko marika no wħago wetimoba pehe da'rāse nimika toho wasa marikera ko da'rekere sirira niwa. Toho wero ti pátu ba'ā duhi nañoro masise kħoro ní, masise bokaka weroho nito niwi kue būku Leopoldoho. Ná pekasa ñemeka merā masiōka tħowu a'te weseri kasere da'rāwaka wese diāsa ní yuture niwa tekerare. To wesepħta a'te pátu, a'te mu'rō, a'te dħek, yoku dħek o'tese nimibato niwa. Ti wese kase merāta da're ba'ā wetihara masisere ukū duhi wese wenoto. Marikare diāsa ni miwa. Tohota ni iñawu yutukera. Noā wese kħogħu nika mercado, nika loja kħogħu weroho niñu wemi poterikku. Marikare sō maâ toho kuña baha keatigħu weroho nisetikami. Noô kue porāre, kue masare suori, kue porāre, parā merāre suori duhî nañota basiotisa. Ñe noho merā kue narē suori a'tiro nikaro niwuto, a'tiro da'rara nisere ukūbosabe. Basiötisa. Toho diāsa a'pera naye makaripu wa'ā wetihara pátu da're miti suori ba'ā duhi nañose we muhawa. A'perā ná topu da'rekera meho duâ muhāwa. Ná toho katisetise nirōwe niwa. Yutusasiro nūmūri nika duû muhāwu. Añuse ná da'reke nirō wewu. Nikati to UNALpu buegħu mitakku niwi. Pátu niāpħto ni were muhawi. Kure duû muhawu. Tohonika dona Flor re duû muhawu. Ná pħara añuse diakk wera wewa.

Pátu to ukû duhi nañoropʉ marikare ko dona Flor re ta seriwi kʉ bʉkʉ Leopoldo. Kope kʉ nʉmo niwõ, be'ro wa'paye noâto niwi kore te páture seriña. A'ti wi'ipʉre niwa pekasa kera to narê seriña buera, namerã ba'patira wewa. Bʉkʉra, ma'mapihia niwana. Nûmiã diâku mariwa. Dona Flor porã numiâ niwa werepea mehô bahutiwa, naya wi'ípʉ nika tʉsawa. No ʉ'arapʉ buhu muhawa. Basari nʉ'mʉpʉma bahuakawa werapea ná a'kawerera basaka yoata morã a'tia nikara nûmiã, mehô bʉkʉra diâkʉ niwa. A'peropʉma mariwa ma'mapihi a'tiro pahara waropea. Ñe Tabatingapʉ diâkʉ niwa meho Miraña masa nipara tope, colombia kaharata nipara werãpea. Meho to Tabatinga naya basawi'í da're nʉko wetihara topʉ niwa nakera, brasil parẽpe. Toho wera to Etnia Wai tohonika Tabatinga, Xingu wamtetiri buapʉ niwa pahara ma'mapiha merã bʉkʉra naye masise sʉori katise nirã. Toho ná duhi nañowese wi'íserir popeâpʉ nisere mambeaderopʉ pisuwa. Duhi nañño, ukû, masiô, da'rase kase ukû na wero niparo te pátu ba'âro waterore. A'tiro naye, ná nisetiro weroho, nayagʉ wiogʉ kʉo wera wewa nakera. Tere pekasa wiorã tʉo, iñañe a'tirota niâto ná katise tiser merã nisere ukûra wewa nakera. Toho weseti, katiseti wewana napukera. Naye nisetise merã, katisetise merã a'tirowe da'rari nise merã nirã topʉre nakera. Nayara wiorã merã. Wiôra kʉora nirã wewa nakerã nikaporã werohota a'to Brasil kaharapʉ werohota. Narẽ añuro iñañe, namëra a'mëshokati wekatimigʉ tohati a'titiwʉ maha. A'to Etnia Wai kaharatiro añuro pehe nʉmʉri kure sihâ iñasiâwʉ.

3 CAPIUL

Pahara niwa a'ti associaçao kerare a'ra Tikuna masa, Miraña masa, Yukuna masa, pekasa tohonika a'pera ninemowa. Yoaro kaharapʉta niwa nakera, a'rã nʉkʉrimasa FARC na ehorãta naye di'tare du'tike aha wekata a'tipara nakera to Leticiapʉre. Meho na Tikuna masapema naya di'ta nirõ weparo. Nikati Abel Tikuna masiôwi Casa Hijapʉ. A'tokaterore colombiano surarara ná nirõ kʉ ñekʉsumʉâpʉ ná maloca tikaro nito niwi. Tohonika Igreja watero tohota, ma'ari ná Tabatingape wa'ara ná siake ní niwi toho kase ma'ârire. Toho na wekere a'tiro maka weke eha wetihara Tikuna ye nikaro weroho tohaka niwi. A'ti associaçao pehe da'ra tahakaro niwʉ. Meho newaro topʉre a'tiro wera nisere a'tiro nʉkakaro niwʉ niwi Alfredo Bora masʉ. UNAL pʉ buera na merendar weropʉ ukû duhi wegʉ werewi. Pátu yʉ'ʉ kʉokere kʉre e'ka wewʉ, mʉ'ro sibioke kʉowʉ tekerare kʉre nerẽña ni wewʉ. Toho weka mʉ'ure wa'pamoâwasa meho kitit wereiti mʉ'ure niwi. Pehe werewí, meho espanhol ñemeka

merā weyuka nikare añuro t̄ototi wakati. K̄titare ȳt̄re ātiro niwi CAPIUL wīí dārea tihī d̄porore b̄uk̄ra kahara naye wīíserip̄ ñapeoya marira pátu bāâ, m̄rō nerē wekūpara ná kahara. Āpera toho praçarip̄ duhi kusiâkūpara

Nika n̄m̄, nika k̄umare niko pekasō to Leticiap̄ ehapo masa kasere seriña buego nipo. Ko ná kahara toho wesere iñā bokapo. Ná kaharare tuâ nu eha wetiâño bāpatise, wakū tutuâse waka wen̄kapo to makap̄re. Kore toho bokawera ná ātiro nere nu eha ukû duhi weri wīí marito ȳt̄usare nipara toho nika ko maha wetamose s̄ori ukû wakōpo. Ko merā maha wetamose boka wetihara ātokatero nirī wīíre dāre n̄ukopara. Newaroma ñaro nikuw̄ toâ niwi miraña masu Alfredo. Āto brasil p̄ nikama wioḡ n̄iḡ wewi meho top̄pema goverdendor pisuwa. Ātota t̄owisita wio niw̄ taha. Pekasa wioḡ nisari ne nirō waw̄ taha, bēro t̄oñe bokaw̄ taha. Liderança/líder do movimento indígena ná niñ̄ ní wek̄ niwi. Ko merā toho webokapara ná ti CAPIUL, ti wīíreta āpeteroma Casa Madre niwa taha. Ti wīí n̄ipetise mambeaderō d̄eporo dāreka wīí niyuka to nito niwa. Tohowei 2018 nika ehaḡ top̄ siâ muhaw̄. Añuro ti kahara kera poteri wewa, ná k̄ose āte pátu, āte m̄rō doasibioke ōm̄hawa nakerā. Toho ehaḡ pehetiri kure sihaw̄ ti wīíp̄re. Natirop̄ pátu bāâ wekusiâw̄. Yoakurero niyuka buerare iñori masa merā wām̄haw̄ top̄re. Na turū p̄uh̄ ñep̄uh̄ merā. Kuripi bēto nimiw̄ meho sihâ meritikati, wioro t̄oñakati ti bēto merā wasiriḡ. Añu nimiw̄ weropea dinheiro gastar butiâya marimiw̄. Wapotikama wio niw̄ weropea. Tiw̄ merā sihapokatima nimita tohati ātitikati maha. Nikatima tirī bukureâ wakati, moto táxi k̄eh̄ tokehe kūka mikati. Karō merā ȳt̄rw̄. Toho niw̄ tekerā pekasa ná merī wihirōse kerā. Sihâ masirō ūaro wew̄. Duh̄ nañ̄o weri wīíp̄re ārā wiorā, b̄uk̄ra, pekasa nerā m̄hawa t̄i n̄ūm̄ ná tohowera nika n̄ūm̄re. Ārā pekasa ye merāpema terça-feria nika tohonika sexta-feira nika nerē m̄hawa. Ná māmapiha nirā pekasa merā dārasiâketa, pakase makarip̄ sihâketa, ná surara ātiâpe Brasil parêpe waketa werewâna āmeri. Tere āmeri masiô wewana āpeye buhitañuse werekeho m̄ha wewana taha. Nikare espanhol merā ná nisere t̄ow̄ ȳt̄hera. Naye ñemeka merā nisema t̄otikati maha. Ná buhika toho buhitamo wemakaw̄ toho nimi. Keorpema buerare masiônu Edgar Bolivar pea nika projeto k̄ok̄ niwi to CAPIUL kahara merā ñemeka kasere bue, ukû tohonika ohoâka webosama poterikahara āte pekasa ná ñemekare werohota ní ná merā dāraḡ wei weik̄ niwi. Toho wei narē t̄o ātirope tekasere dāra weka añubose niresere ukû naiñō wei wew̄. Meho tohonika āpera to

tekasere ukûtamora toho wese noho da'ra iña taha kara niwa tohowera a'tiro wekape añutusawu niwana to pahiri makapure, pekasa wateropure. Ti associaçao s̄uori toho wera niñupea Alfredo wametigu niwi Bora wametiri kura kuhu nipe. Pukuma be'ro a'pí be'se muhapára. Nikarâre toho bükura nirã associaçao wiôra wakarapu ní yu'usa niwa nakahara. Ku Alfredo Bora nipe a'tiro wiorã merã da'rase kasere a'tiro wera we, a'tere wetamorõ u'a nise nikusiagu. A'peteroma da'rese kase iñó weri masa to duhî naiñoropu ehawa a'tiro we da'ra sirimiápupu nirã noho. Toho nika a'ra Universidade Estadual do Amazonas-UEA kahara kerã ehawa, niwa nakera topure. Topekera ná pekasa a'meri di'ta takukaro putoâka niyuka tiâpe s̄uori a'tiro webosa nise ukûtamo sihawa. Universidad Nacional da Colombia pu kera sihawa tô UEA kahara ná seriña buesere masiô wera wewa. Sexta-feira ri nuku 14 horas nika nuka muhawa ukûse topu kaha nerê nû eha ukûri tukupu. A'tiro we da'ratine a'topure ní iñawu ná pekasa ñemeka merãre transfronteira niwana. Tohowera a'merí a'tiro nito maka kahse añuro nisetise, to watise, keoro nise ní masiowana. Du'poropu topure seriña siha kaharare, ná bueña kere masiôsa topure ti UNAL pure. Toho wewa topure te seriña buese kasere. Tô CAPIUL pure niwi Yukuna masu William wameti. Ku niwi tî wi'ire iña nuerugu, ti wi'í putoâka niwi tohowero keoro iña nuerero o'tusawu. Tohonika kuta taha kumû ní, basegu ní, s̄uori basagu ní wei wiwí. Tohowerã noâ pátu miâkara, mu'rõ miâkara kure wiâwa. Kupu tê pâture o'buerowí a'peteroma pahiro nikare. Karõ kure nikare to du'peo wekawí toho wei waka nuka wa'â bu'â ba'âro diâku niwu weropea. Sirítuse puríka mariwu tô mâ tohowei a'koga miâ weokaro u'âwu. Ti wi'ihore a'ma ehakara añuro e'kati potéri, eherisa waka we, añuse tuoñaka we, wakú tutuâse waka wetoma yu'usa niwa tî wi'í kahara wiora. Ná nimikepure ñaro ná wakere a'meri werewa a'ra FARC kahara ná porâre ñeka, a'meweri masa dohoreôka webasapara. A'rã surara pekerã FARC merã a'me weherâwe nirã taha poterikahara ná ñari masa merã nitirâreta wioro waka wepara naye di'tapure. Tô ná ukû naîño weropure ti di'ta ku wiogu añuro narê iñaneru wetike buire pekasa ñemeka merã reparo u'arawe yu'usa niwa. A'te di'ta da'ra ba'âse kase, buese, o'ko kase, naye masise kasere pekasa duhtisepu iñoro weroho nise u'ara wewa ná CAPIUL kahara. Tô Leticia kahara wiôrama toho a'tere a'tiro u'asa nise papera wiâ taha wu niwa. Toho werâtira pehe ukûwu tohowe poterikahara ná nise makarire mapa da're wewu niwa tohonika naye ñemekari kasare ukû buese, ohôa buese wewu niwa. A'tiro wetihara siape merã buku muharawu yu'usa niwa ná

pekasa waterore, pekasa wiora waterore, pekasa da'rase waterore. A'ti associaçao kerã pehe wemasiâ tahakaro niwã a'te basa iñõ sihase, nã ñekusã mûhapu masikere masiô siha weseti yu'usa a'te pekasa nã buese wi'íseripu niwa. Toho wera a'to katerore namerã a'tirowe da'rara, da'rabosa nirã nohore pûro a'marawé, u'arawé niwa. Toho nirã noho bo'kasirika diâsa waroka niwa topure. Meho yu'u iñakapema bokakara niwa a'ti UNAL merã, toho weita a'ri buerare iñogu Edgar Bolivar topure sihawi a'te ñemeka kasere bue, ohôa bahuriôkarô u'a nisere wakû tutuâsere nitamoñu wewi. Toho weita niwã narë añuro warotawe mu'usare a'ti UNAL merã mu'usa ba'pati da'rase niwã. Totuâro nirô ti wi'íkera. Di'tare pûro u'arawé niwa te morã de'rowe masa merã basase súori weta basiôwe niwa. Pátu, mu'ro, du'ku o'teta basiôwe niwa temerâta marî noho tutuâse kuo, te marikarê toho nikarawé niwa. Ná toho werã nike nûmûrire bûkura tô nûkukapu nikara toho ninukükama niwa to kahara wiôra. Yü'u tohatiguti werititugu ehaka ñamire niwa ná kahara. Pátuaka miâ wewu ná kaharare tere bûku Leopoldo nûmû kohore du'wu. Ná kahara wiôrã kahara nirã wewa a'ri Yukuna William merã. Naku khowa a'te mu'ro doâsibiockere. Meho tô ma'mapiha mariwa, bûkûrã diâku niwa. Meho ná kaharapea ma'mapihia ne a'te bûkûraye masisere masisiritima nise niwã. A'rá pekasa ná sirise wi'íseripere pûrõ wama niwa. Te pekasaye sirise duâri wi'ípekere to CAPIUL nirô wiha nûkaro diâku niwã. Yoaro naye basase bûsuro wewuto ná kahara ukû duhi nañõ werikura. Meho tohomika taha basari nûmûpuma bahuakawa ma'mapiha. Topu yu'u nikaterore baile das vitimas wewa. Ná ñaro yu'rûkere, duharire, duhase wasere o'koboho basari ñami wawu. Ná nisepu nike ná ñaro yu'rûke ná wakûsepù nikasato ní ukûsetiwa toho wera toho nika basa ñami wewa tere o'ko bohose koâto nirã. Añuro e'katisepe, añuro wakûsepe, wakû tutuâsepe, wihiro marirô merã katisepe merã niâto tî CAPIUL kahara nirã toho wepara. Toho tî wi'í topure a'tiro añuro poteri, nare e'kati ñeri wi'í nirô wewu. Tohowero paharare wetamo taha wu a'ti niwa. Te yu'u eherâre añuro ñewa, a'tiro mu'usatiro sihagusa nika tohota weya niwa. Numiâ diâku mosa yu'usa ni buhi wewa. No nirõ nimu ukûsirigü a'ti wemûhaña niwa. Ku bûku merâta ukûsirisa ní ukûña niwa taha. Teta nimiba añuro ñeseti, e'katise masara o'se. Toho werota ti wi'í masare añuro ñe wetiharo a'meri ukûse, masise, añuro eherisaro waka wese wetamori wi'í nirô wewu. A'pera ná a'kawerera boka wero nirô wewu. Topure bokawu a'rá Pari buí kahara a'kawerire Basto re. Topu niwi Leticiapu. Ku añuro Da'seaye ñemeka añuro posteal wawu maha.

A'te itia wi'íseri kase iña sihawʉ topʉre. Nabasipea a'tiro nikaropʉto nirō weroho nirā wewa naye masise merā, a'meri nabasi tutuâ nuka ehase wetamo werā wewa. Meho te kasere seriña buegʉ ehagʉ meheta wewʉ, meho a'tiro iña, de'ro ná pátu kasere da're ba'â, duhi naîño wesere iñasetiwʉ topʉre ehagʉ. Tohowei ná bükura masisere, ukûsere añuro waroma masitisa. A'peye nimomiparo, meho buerare iñora Juan Echeverri tohonika Edgar Boliva ná yʉ'ʉre iñoke diâkʉ iña sihawʉ. Toho te wi'íserire itia muhipūri kase topʉ iñakere ohôa masiô we yʉ'ʉ a'ti pūripʉre.

Tohowero iña bueke kase a'to ni püro waroma bükura duhi naîño ná weke kase, ukû duhi naîñora weke, a'meri ná masise wereo weke kase ni. A'tiro nisetiwa te pátu ba'âri masa ni masiô weseti, a'tiro wesetisarina nakera topʉ nirā kera ni tñoñase, waküse nise tohoato niñu masiô. Pehe nimi weropea añuro wake, to watike nisa meho a'tore nasetise iñake diâkʉ ni. Mari katiro a'tiro toho wanukakasa ne toho nukatisa toho wero a'tiro ni masiô kabero meheka kure nitaharo wesa topʉre.

4 Pátu suêse tohonika ipitise da're ba'âka wihake

Püâpika kaharopʉre yʉ'ʉ pakʉ peñaratiropʉ sihâgʉ pátu ba'â naîñokere masiô noâpʉ. Tere ohôa wei titapʉ kase iñakere a'tiro ma'ma weroho wa'a yʉ'ʉ wakʉsepu, tñoñasepu bahuawʉ titapʉ iñake. Tô yʉ'ʉ ma'miô Tereza Lima Azevedo ya maka toho nika ko mañekʉho ya wi'í niwʉ basari wi'ípea. A'rã Witoto wateropʉ niñu tere a'tiro wese níparito ní waküse wawʉ ná toho wesetika iñagʉ. Iñawʉ yʉ'ʉ meeñokerã ná pátu da're ba'â wesetika meho namerā duhî naîño, ná yapa ukûse tʉo duhi wetikati.

Nika sexta-feirare Casa Hijapʉ ukû duhî naîñose petika tea pekasa ba'âse ba'â naîñira niwa buerare iñora Juan Echeverri tohonika Edgar Bolivar. Topʉre Juan ti rô waharo ehea nohokʉ niwʉ. Kʉho yʉ'ʉre añutito ni seriñawi topʉre maha. Toho nita poterikahara tiropʉ ehagʉ pátu suâka ná mamerā sihâ, ná da're ba'âka iñakuwʉ niwi. Toho wekumi tere wetomeseti meriâ wawʉ niwi. Ne nukakama a'si niwʉ tere ʉ'tese kerã niwi, dokese kerã a'te a'mukari puriweâwa wenowʉ niwi. Be'ro merâ wepoâ wanowʉ niwi. Tohota weñasirisa nise ni mʉhasʉ yʉ'ʉre niwʉ. Ne nikati weñatisa a'tiro ná weka diâkʉ iña mʉhawʉ niwʉ ná yʉ'ʉ meho mihikera da'ra ba'âka. Buerare iñogʉ Juan Echeverri toho kʉ weñakere tʉo weka añuro eherisaro wakati tohota weiti nise. Seriñawʉ kʉ ohore ná tere werepea añuro da're ba'â

werikurare masogʉ wemi niti bosariba ni seriñawʉ. Añu nirōsa nikareta weña buekagʉsa mʉ'ʉkera niwi. Mʉ'ʉ katiro poteôro niâ tehe kasere webuegʉ weisa toho wero de'ro nisome nakera niwi. Toho nita kʉ seriña buegʉ wekepʉre werewi a'tiro wekūwʉ yʉ'ʉ nise tohota weiti nise wakū tutuâse wakati tʉoñasepʉre. A'tiro weñawʉ nise merā tohota webosa mʉ'ʉkera niñu wewi. Añu niwʉ, keor wawʉ, de'ro meheka nitiwa nigʉta wewī kʉ yʉ'ʉre. Poterikahara wateropʉ seriña bue kʉ weñakere a'tiro weka añu niwʉ niñu wewi. Nika ma'ka eha wei toho wesetikūwʉ niñu wewī. Poterikʉhʉta nimiwʉ weipea meho a'pe masa niyura a'pe ñemeka ukū weyuka diasakure wakawʉ. Espanhol kerā ukûse meritikure weyugʉ o'tikure wawʉ. Ná traduçã̄o werakera werepeoti tʉsawa. A'tiro nirōkasa waro diâkʉ masiô wetusawa. Toho weita a'ri buerare wereogʉ Juan Echeverri ohore tʉo wewʉ seriña buese kasare. Tohoei toho niwi námerā ba'pati weika añu toho weka siâpe merā nakerā iñapo pehe masiôwana niwi. Keorota nirō wewʉ. Newaro natropʉre ehakare a'tiro iñatʉsatise merā iñawa, ukûsirika kerare tohota tʉotisama nika nisetikawa. Poterikʉhʉ Ye'pamasʉ ni yʉ'ʉa nikakerare tʉotikure nira weroho nikawa. Nikati Caja Hijapʉ Murui masʉ merā ukûgʉ wewʉ Ginel Dokoe wametigʉ tohovei Ginel diâkʉ pihi mʉhʉâwʉ meho bʉkʉ Leopoldo ya pátu ba'â duhi naiñiri wi'ípʉma Dokoe diâkʉ, baseke wame nirō wetʉsawʉ. Toho diâkʉ pisuwa topʉma kʉre. Kʉrē ba'pati mʉhawʉ. Toho kʉrē ba'pati wei bʉkʉra kiti yʉ'ʉ masirō poteôro were mʉhawʉ, masa kurari kase toho nika dî kura kʉ yʉ'ʉ nise masiowʉ. Meho português e espanhol morerō wakaro wewʉ tohonika te Ye'pamasa ná ñemeka sawʉ pürō waropʉa maha. Kʉ pekerā tohota a'te espanho merā tohonika murui/witoto ye ñemeka merā. Be'ro a'meri dʉkawatikakapʉre niñi pekasʉ nisami ní iñia mʉhasʉ mʉ'ʉre niwi, poterikʉhʉ nisami nise ne iñasa mariâsʉ mʉ'ʉre niwi. Toho ní wekaberopʉ ma maha yʉ'ʉ merā kʉhʉ waro tohâwī maha. Kʉ merā pátu a'meri e'ka, mʉ'rō doâ sibioke a'merī neô wemʉha. Toho kʉo nukûkawi kʉpea, a'peteroma mowʉ yʉ'ʉpea. Pós-graduaçã̄o ná bueri tuküpʉ yʉ'ʉ nika eha mʉhawi topʉ a'pera kʉmerā kahara ehawa. Kʉa taha basase meri warokawi tohonika pátu da're ba'âse tohota. Kʉ da're ba'â tihi nʉmʉ nikama werewi toho weiti weapʉ waya mʉkʉre, pátu poseye kaha miâpa ni mʉhawi. Añuro ipitise wewi te pátu da'regʉ. ɻ'terore kʉ basi wewi toho we tahagʉpʉ masatiropʉ a'ti ehe nuhâwi. Ukû, kiti were, a'meri ninemo keho mʉha weseti wewana. Do'ke, pawe taha we taharãpʉ kʉ Dokoe re wihawa wahatoro merā. Ti waharo de'ko ñeôwʉ. Ti waharore ñe, pátu moâ merā morêwi maha. Ukûgʉta,

ukûguta morêwi. We taha nukô mû'usaye pátu poseyesepa mitiâ niwi. Toho nika noâ khorã noho miâ kûtirô dû'powa. Yaga miâ dû'powe yû'kera. Tepare poseyepeô miña mû'usaye niwi. Dû'sarore ti waharo merâta o'buerowî te ni tûogupe nerê tûowi. Tepapema o'buerotiva, sñori ukû duhîghe yogoka ná miwirô bû'â ba'â wekaha niwhe. Kû dû'poropera bokawé Walter wametigure. Pátu dokerore, u'terore kûye nikaro wewhe kûre meriwaro kawí. Buerare iñoghe ya tukûphe niwhe pátu ba'â wetiânu ler ghe wewhe, sexta-feira 21 de setembro 2018 nika niwhe. Ti ñamire pharo ukûse nirôtiro wewhe Casa Hija pe tohonika Casa Madre phe, meho Casa Hija tûoghe wauhi ni besewhe yû'apea. Keoro nuka tihi dû'poro ehaghegi ní onibus koteghe wawhe, toho kote nukû werikurare buerare iñoghe Juan Echeverri oho teâ bueri wi'ípue waghe niwi. Toho nika tûo kumerâ wawhe turûphhe kuyawhe merâ. Tophe eha Abel Tikuna re iñaghe ehawhe kû pesquisa wei nirí tukûphe. Kû tirophe eha ukû duhi nikawhe. Pátu kûokhe niwi tere ba'â nikawhe. Kû buese kasereta were wewi, toho nika ná Tikuna kitita werewi. Toho karôta ukû duhi wekabero Walter Miraña tohonika Ginel Dokoe Murui ehawa. Ukû, kûreta ninemo wewa. Toho wekumi teâne pátu suarâ niwa buerare iñoghe nirô sumutó niâphe niwa. Tere suâra niwa. Be'rophe niwhe 17 horas waka be'ro, a'tiro oko peha wekabero niyuka naîtia sâtaharo wewhe maha. Toho mimirâ teâ suara niwhe. Yhe'he, Abel Tikuna, murui Ginel tohonika Walter miraña wawhe. Fibra ahuro kûokara niwa ti ahurophe suasawhe. Pehaka be'ro niyuka te pûri o'buhhe kure niwawhe. Witi kure nikaro niwhe taha. Tere sapato saña yuka añu niwhe weropea. Ña, a'ko niwhe tophe. Bû'phe niphba a'tiro tiâro ma ní tûoñawhe. Tophe namerâ pátu sua weka Walter miraña pátu suase kasere masiowi. Suâ tihi dû'porore tighe re sarâste keho weya niwi. Toho weka pe'ta nikhe, u'tia nikara, bû'phe nikhe toho nika a'pera toarâ nikara bureste dihapara niwi, wustea wapara niwi. Toho ni weita ma'ma dû'puri kase purire añuro merâ pe'miña niwi. Ti dû'phe ni nukaro suâ nukâna niwi. Bû'khe dû'phe kase nikare toho weburesaka niwi. Toho keoro suâtikare sô añuro masure wetiro weroho waparo tighe. Toho añuro wetikare te pátu do'ke kaphe re pahiro wiha tiparo niwi. Dû'sa wapore tekera. Bûkupuri nisema de'ro nirô suâro nikaparo weropea. Teâ toho wa petia waro weparo. Pehepheta suâkawhe werapea. Toho suâkephe mû'he miâ wiaya niwa Ginel tohonika Walter buerare iñoghe Juan Echeverri ohophe. A'te suâphe mû'heya da'rari tuku sumuto kasere nighe weisa tere kûre wiaghe niwa Dokoe tohonika Walter. Mû'heya basita wiaya nimiwhe tohonikumi a'ahhe niwhe. To Casa Hija phe duhi taha khe niwi khe Juan Echeverri oho. Kumûrophe duhikhe niwi, kûtiro pátuga dû'po

tohonika m̄rō doâsibioka k̄ p̄to niw̄. Ukûñ̄ wewi, kití were weita buhita ñuse níkeho m̄hâ wewi. K̄ toho nise nirō wew̄ ne b̄ha wetise mariw̄ k̄re, añuro e'katise merā diak̄ ni wewi, eherisase merā diâk̄ ni wewi. K̄ toho we duhiro te pátu suâkere wiâw̄ tere iña añu ní da're ba'âro ȳ'arowe maha niwi. Wetamoñu waya m̄'ukera niwi a'tirota weka webuero nikarotawe niwi. Peka tohonika pátu moâ pūripema setahakara niwa te pátu suâra watihí d̄'poro ti Casa Hija sumûto nisere, tota nikaro wew̄ weropea te peka sero tohonika pátu serô. Ti pátu ahurore pátu ȳ'terop̄to miâ kuw̄ a'ri Walter nik̄ tere ȳ'teâ k̄h̄ pe. To kû taha pátu ba'â, m̄rō doâ sibioke nerë wew̄ tohowe taha wa ehe nuâ waw̄. Toho weka iña da're ba'â bueḡ waya niwi buerare bueḡ Juan Echeverri oho. Ȳ'ape k̄ho ukuse tuo wei wemiw̄ tohonika a'ra Tikuna masa, murui-witoto masa ná ukûse tuo wemiw̄. K̄ Walter Miraña pea pátu b̄a ba'â te m̄rō sibokema nerë pátu ȳ'teâ tihi me a'poḡ wawi, wiha taha nûko pátu ȳ'te tûh̄ mipeo wewi. To iña nuko kotew̄ ȳ'kera. Te peka ñakurese nikakaro niw̄ o'me bah̄ yurawaw̄. A'ko pehaka be'ro nuyuka puke nikakaro niw̄ tohowero soâro ȳ'hñetiw̄, a'tiro o'me buero yurawaw̄. Toho wekumi bo'po wetiharo ȳ'hñawaw̄ weropea. Meho toho añuro iña nñoror ȳ'aw̄ maha yatiro kearop̄a yogorotiro wew̄. Toho werikurare buerare iñoḡ Juan toho niwi ȳ'te bueḡ waya m̄kera a'ra ná toho wekata niwi. A'tiotawé be'ro merâ wañsa niwi te pátu ȳ'terore, do'kesere, pawesere, te pátu moâ moresere. Ȳ'a toho weña sirimisa nikaro niyuka ah̄ ni waw̄ pátu ȳ'terop̄. A'ri kera ȳ'te bue siriâp̄ niwi narë ní masiôwi. A'tia niwi Walter Miraña. Tohonita wei wewi ȳ'teñu. ȳ'te keho m̄ha, peka merëta siôdokû, tustekû wewi k̄. Tere toho webuesirisa nikaro niyuka waw̄ pátu ȳ'teñutiro. K̄ Walter Miraña toho ȳ'tepoḡ niyuḡ pekemere tokorõta añu pátu ȳ'te tûh̄re mipeo wewi, tirapea diít̄ niw̄ Tikuna masa ná da'rekar̄ niparo. Ti Casa Hija a'paturi miwako nûko inauguraçâo weka o'para, presente ná o'kar̄ niporo. Añuro keoro karasa tûh̄ niwi, ne ȳ'sebeti waro ne ȳ'se meri waro wetiw̄. Tiro ȳ'sero kera keoro niri ȳ'sero niw̄. Ti ȳ'serop̄ a'muka merâ siôsoro ȳ'tenow̄. Meho a'sikure niw̄, te peka o'me bûh̄ yuka kaperip̄ a'tiro o'me waw̄. Poteâtikati ȳ'a, a'siropekera tohota. Merîtikare tirap̄ a'muka pa'ma perimaha ȳ'hñta wio niw̄. Nikarêtiri perimahaka añuro watikati ȳ'a. Tere wepoḡ niyu ne tuoñatiwi k̄ Walter Mirañapea. Keoropema basero merâ wei wetusawi. To d̄'poro pe'ma numiâ serâ ñumuku wekara niwa ti mē p̄re. Ná toho wekabero pátu ȳ'te now̄. Numiâ ná merise niporo te ñoka a'tiro ñumuko weroho bahuse ná da'rese. Tere siri wekare ná

numiâye e'katise, añuro nisetise seriñu wenoparo. Toho wero te pátu ba'â duhi naînora tere siripâra. Nápea espanhol merâre pinha ko ni niwa. Da'rari maso nise iñogo wepo kokera tere sîrî naînoka wego. Buerare iñogu Edgar Bolívar nûmo meri warokawô tere da'rero. Kota niño wewu a'pera numiâre a'tiro wera ní suori wego taha. Toho wego serâ duû, weta duû wemuhâwoko taha toho suori wegoti niño. Tere o're, te ñañika iña midu'po a'tiro peérutu weroho bahu tûhupu pisa du'powa de'kopu. A'peteroma masa pe'teraka wakabero nikama du'sakawu. Toho wakare a'pera noâ po'seyese kûora miwa. Waka nûka waya wasiri wero diâku niwu maha toho de'kopu duhi tûhure. Te ukûse petikapu. Keoropema te seriñako petikape ukûse peoro nimiparo. Te dûsamika peokama to watiâ tihi du'poro niparo niwa. A'be, pátu kasere masiogu weapu a'tore. Tohowe, pekame toho nimo bo'po uhuñe weato nirâ a'rî Ginel Dokoe tohonika Walter Miraña pátu bua ba'â, mûrô doâ sibioke nere ukû duhika niwa ohopu. Tere bua ba'â, nerê wetaharapu diitire maha a'muka merâ siôsoro koewa. Tohowe taharapu mipeowa pekame buipure. Tiru a'sibusu werikura kota noho ukû duhi wewu tiru putoâka, pekame tû dô, tusteku wewana napea. A'sibusutito nirâ wa siôsoro daraña muhawa. Tohowe naye ñemeka merâ ukû keho muha wewa. Ná puara niwa tere suori werâ. To Universidad Nacional da Colombia buera niwa tohonika buku Leopoldo pátu ba'â duhi naînora kahara niwa. Mehepu masiô karohota pekame o'me ne a'tiro añuro u'te nukhâro o'tiwu. A'siropekera tohota. Ne yoka u'tero o'tikati yu'ure. Ku Walter Miraña merâ wemiwu tere. Tiru kutiropure mu'u a'muka pa'mare perika wetikaña niwi tohonika nikapeta u'te su'tuaya niwi. Ku Walter peâ poteâkawi. Ku iñakare poteâti tûsawu toho wei niñu a'ti yu'uppearo ni muhawi. Te pátu pûri uhuri niñu peka merê añuro iña nurewi. Añuro do'keka mu'tato nirâ u'te puoka wero ni niwi. A'tiro kiu, kiu nise da'rero ni niwi. Toho nise waka ba'tipu misâ du'po tohowe u'sero kote weno tere do'keguti maha niwi. Te u'teke yu'sua sarikura pátu ba'â, mûrô doâsibioke nerê wewi Walter pea. Tohonika serâ ñoka seri wewi. Tokorôta yususasa ni te pûrire da'ra mu'to wewu to toho wemato wewu yu'uhera.

Ti Casa Hija pure ná pátu u'tero, do'kero, pawero, morero nipetira iñoro wera wewa. To eha ukû duhi, kiti were we duhiwa napea. Ku Walter Miraña pea a'tirope u'teñâ, peka mera tudoya ni muhawi yu'ure. Ginel pe no u'agupu eha wewi wetamogu naye ñemeka merâ a'meri ukû wewa. Tirureta a'popea we wetamowi. Peo tihi du'porore maha añusa yu'u peouti niwi Walter. Tohonika tuo wa pátu ba'â

tohonika mərō doâsibioke nerē duhikawʉ maha. Te nirō marirō merā. Keoropema to kʉ de'ro wero iñakoge nika bosapa yʉ'ʉ. Iñaku, seriña ukū ni wero nimisapato. Yʉ'ʉpea taha masatiropʉ wa duhikawʉ maha. Kʉpekera yʉ'ʉ peogʉti maha nika miwikʉ. Ná te da're ba'â porāpema tokorō keoro weti tahagʉ wekʉ niwʉ. Keoropema to kʉ ʉ'te peo taha kapʉ kʉre ba'pati tʉoro nimisapato. Kʉ Walter pea tere misapeo, tirʉre midʉpo wetahagʉ pátu ba'âwi, mərō doâsibioke nerēwi. Tohowe taha nʉko karō ná ukū duhiro iñā duhi pátu doke kahare miwihati do'ke dʉpowi, tigare koe wewi. Tʉ'ʉ bʉsʉwʉ a'pero da're ba'âro sārowe nirō werero waparo. Toho da're ba'âri kura pahara seriña buera iñā tʉo duhiwa Juan Echeverri oho kʉ kiti werero. Kʉho pea pátu bʉa ba'â wekʉ nuyugʉ a'tiro ʉ'seromu yasa ñupuri niwi. Kʉ mərō doâsibiokaga merā niwi. Ne du'tiwi tiga. Tigapʉre yosori dʉ'pʉ sañawʉ ñiwe yʉrʉakapʉ yoatusawʉ tipʉ kuoro. A'pera masitasama niñu sexta-feira ri nʉku a'te pátu kasere, mərō kasere kiti were mʉhawi. Tohonika de'ro nirō noho merā Casa Hija da're nʉkoke kase werewi. Kʉ Juan Echeverri ohota niwi to Casa Hija pʉ duhi nañose nikare masare ukū poterise niñu. Añuro tʉota añuropʉta masare ukū poterise wemʉhawi. Nikʉ bʉku poterikʉhu basiwi'í kʉhu weroho niñu wewi ti wi'ípʉre. To Leticiapʉre poterikahara ná duhi nañose wi'íseripʉ niroho niwi. Kʉ marikare to watikure nikawʉ. Matakure petiawa, masa pekera marikure niwa. Toho Walter Miraña kʉ pátu do'ke kahare koe waka be'ore maha pátu ʉ'tekere sāwa maha. Tere do'kerapea poterikahara tohonika pekasa niwa te yʉ'ʉkera niwʉ ná watero. Nʉku ñohoka a'pi do'kayu mʉha nowʉ. Ne do'ke nʉkakama satiro wero niwʉ tepʉ bupusteri nigʉ. Toho wakama kʉ yʉ'ʉmerā kʉhʉ Ginel marika basere korō weroho waro we niwi. Tohowei satiro merā do'ke nʉkaro nito niwi. Tepʉ dokesteri niñʉ. Toho keoro tʉoñase marika toho wasa niwa. A'tere masa e'katı ba'ârasama nise marika, noô nise toho tʉoñamaka toho wasa niwa. Ba'paritise pose do'kewʉ titare tere watoropʉ posa wia mʉhawʉ paweato nirā. Tere pawegʉpea Dokoe niwi. Tere pawe tohonika do'ke taha wei wewi kʉa. A'situa yʉrʉakara ninowʉ. Te pátu do'kekere pawe kahapea diiga pekasa ʉ'se poseye weoka niwʉ 20 litros nikaha po'se. Te do'kekere sãri ahuropea suti kasero merā da'reka ahuro niwʉ. Ti ahropʉ poseye wetihara pa'wewa maha. Tiga ʉ'serore kerare sutiro kasero merā moâkaga niwʉ paweka tepʉ wiasteri nirā toho wewa. Te paweropema yʉ'ʉ, Dokoe tohonika Camilo wametigʉ Bogotá kʉhʉpʉ niwʉ. Tutuapesa kurewʉ weropea. Pawe taha nʉko watoropʉ po'sa mʉhawʉ. Pahiri waharo niro wewʉ. Te marire meheka a'pe waharopʉ kûwʉ tere be'ro ti wi'í sumuto

bu'bekara niwa pátu tepu dū'poka pokû now. Tere e'karawe marî niwa namarika. Te pawe peôkapu a'te pátu moâre morewa maha. Tere toho wegapea maha a'ri Dokoe niwi. Toho wekepere a'ri Juam ohopere wiawî maha. Ti waharore ñe kue wiham dû'powi. Dû'pogu niwi noâ bue ba'â sirira a'ti ba'âra a'tia niwi. A'ti bue ba'â wewana. Ná toho werikura kue Juan ohope Witoto ye ñemeka merâ ukû wewi a'ri Dokoe re tohonika Walter re. To watise wiha kapato niñu wesei kue narë. Toho nirâ wesama nitikati. Toho a'meri ukû wekabero Walter Miraña pea wiha wa'awi. Nokorõ meheta bahuti sätawi taha. A'meri ukû wewa naye ñemeka merâ. Tohowe pamoâpu puri du'kesa do'ke wewi. Be'ro te pátu do'kekepue buamorë wewi. Be'ropu kure seriñawu ñe noho moreâti mu'u pátu püre niwi. Pátu puri niâpu ma'ma pirî muhase tere do'ke be'ro pátupu buamoreâpu suse se dûhakureâto niñu niwi. Pátu suse se wihamare toho wero u'awu toho weka dûha kurewue suse se. Tota maha buerare buese iñogu Juan Echeverri oho pátu suse se wihamare de'ro wero toho wasari ní wakõ wî. Pahiro ukûse warotiro wekaro niwu kue toho nikoho karo. Wekawa nawaro toho wake kasere ukûra. Añuro watikati yu'ua maha. A'tiro niwana a'to yu'u ná espanhol merâ traduão weka tueowu. Pátu suse se wihamare añuro tueñase mo'gu nika, ñaro tueñaro merâ weka toho bahuse wihamare niwana. Toho wei pátu da're ba'â tihî dû'porore añuro wakûse merâ, añuro masise ukû ba'â tehe kasere da'regutive nise merâ tere da're ba'âro nipo. Ná toho nikapu tuo masi mahakati. Yu'uta toho waka weapa niru kura nikue nikoho tahawi kure wetamoñu da'ra ba'âropu mimiñuta a'ti pátu ba'â, mu'rõ nerë duhikami niwi. Tohota weasue ní tueokawu, basiôti miwuto. Toho niguta ninemowi toho nika nukaropu da're ba'âma nimiñu suse se wirôka berore toho diâku waparo niwi. Nukaroputa añuse wirôkapea taha tohota añuse diâku da're wirôpu niwi. Ñaro wakati tohonikare, meho be'ro Walter re seriña, a'puturi añuse wihamare wepokasari yu'ua niwu. Wakasa niwî topu eherisakati yu'ua maha. Masiro mariro wekati titare be'ro masikuti nise wawu ná toho nika. Buegu weba ní tueña wewu. Walter Miraña yu'u u'tepeoguti nika tuo wawa katî, mehepu yu'u nikaroho we nika bosapâ yu'u. Toho wetibosapa yu'u. Kue puto toho iña nukûkote wei noho niñu kuta wakabopa ni tueñawu ná toho nika. A'ri a'te masisirita wemi, tere u'aguta wemi, duhiri ututi nimi nise iñobasapa yu'u. Toho weti yuâ ukûse pa'ka waka wekati. Meho toho te suse se wihamare masitiboku niwu. Masiôse o'ra wewa toho a'paturi wasere wera. Toho pátu ñase diâku wîrokuea toho nisetise diâku da'repu nika ne añuro wakati. Ñabutiaro wekapa yu'u nikati. Ñase diâku da'resetigu, duhiri utû mõgu ná iñasetigu nisa yu'u

maha nise wakati. No yu' u waro te diâku bahuakati maha ná toho nike diâku. Ná toho nika bûku Leopoldo tiropu wereka tûo bahukati taha. A'ri bûku Patricio oho toho niwi pátu ba'â tihi dû'porore seriñaña de'ro wei tere ba'â miti yu' u, noó ehasirigü wemiti yu' u tere ba'âgû niña niwi. De'ro wegü te pátore da're ba'âti yu' ua niña niwi taha. Toho wemase meheta ni niwi. Ne da're ba'âgû, ne te pátore ba'âgû a'tiro niña niwi. Toho nika keoro wa tekera niwi. Nitikare to wawe niwi. A'to pátu Casa Hija da're ba'ât tamoma niñu wakaro wakaparo toho nitikare.

Buera buese iñogüho Juan Echeverri ti waharo kasere colher merã siômi búa ba'â keho wewi, meho satiro añuro kohoro niwi. Ku tohonika a'pera kera wa búa ba'â wewa. Nakera tohota ni bûrrewa. Añuro kohoro satirota niwa. Ná be'ropu ba'âñagü ehawü sñese petikurea wakaro niwü weropea. Toho nimira ba'â peôkawa. Ku yu' u merã kuhü Walter Miraña a'pokaro toho watusakaro niwü. Tohowei Juan ohope espanhol ti wesere chagra de mambe da Casa Hija niwi. Keoropema púa wese niwü nika wiakara tûro wa weropu niwü topu nika suâra ehawü Dokoe merã. Meho kerã wetika maha tiâse a'tiro tepu do'kapu nikawa. Bûkupu nikawü toho werã niküta pehe suâkawa topure. Ti Casa Hija pûta kasepea wima niwü ohopu, suâro o'tiwü titare a'tokateroma o'tasa maha. Te pa'u dû'pokare pekame noâ merã tû añuro e'katise merã bûkhatu nirã. Dokoe niwi tere iñanerupea. Tere kerawe wewi ku, tere tûara noho nikare a'ma narë weka wewí ku. Nikati topu wauwe nika wawü. Wa ti wi'í puto eha pátu ba'â, mûrõ doâsibioke nerë duhi nikawü. Ku Dokoe kûwaro espanhol merã yu' ure kiti were wewi ku. A'tiro niwi ná pátu ba'â nukagu kagaka kûomi niwi, siâpe merã te bûkura masise masi mûharo merã pahi kaha kûomi maha niwí, tere masi peô nuka eha wei maha pahi kaha kûomi maha niwi toho poseti nukû kaha niwi. Tepure iña masi noho niwi. Yu' u pako koho kera tohota wewo meô biâpu dû'poka pokû mûhawõ terapu añuro masâto niño toho we yu' u niwo. Ko nirohota añuro pirí, añuse dû'kati wewü te biâ. Mehopure Dokoe merã nika pátu suâra ehawü Casa Hija kaha wesepu nimiâpu yu' u titare nika sexta-feira niwü, 17 horas e 30 minutos nika. A'tiro o'koro ñiâri nû'mu niwü. Toho wera pátore o'tesa be'ro pátu suâra wawü. Meha wesepu ehawü. Niku añuro pûriti kuhüre iña bese suâwü tigüdiâ kuhüre nika ahuro suâwü yu' usa. Topu watihî dû'poro ma'ma wese kahsere tá kure keho wewü tohonika pekame nohâ merã te dû'pokare po'kû wewü ku Dokoe niwi sñori toho wei. Tere iñaneru weipea. Dû'sasere meho dohkesté bûrrewu a'peye o'te te watero nise kera tere eheri miâto nirã toho we niwi ku Dokoe

marika. Tere eherimi e'kati añuro pirirōsa niwi, añuse pūri nirōsa niwi. Toho nika ti wese kasere ba'âse e'karo weroho wera we marî niwi te pekame nohâre do'kestera. Toho wetaha nuko a'paturi pátu ba'â, mero doâsibioke nerẽ wewu u'sa toho wetaharapu wawu meha wesepu pátu suâra wara. Añir pahiri máhota wakumi ti má de'kore a'to támakawara niwi yoa niwü nañori maripu niwi. Ku toho nika karato wama ti wesepu piâ ehawu. Piâ ehâ súori mero uhu, pustiste wewi. Be'ro a'tigure suâra niwi. Walter Miraña wereku niyugu masikawu tigü d'u'purire paste wewu toho we tohagupu suâ nukawu. Pehe pañ nikawu weropea, meho a'tiro yoka kerawe noña marise nikakaro niwü yatusakaro niwü toho wero nirô tiâropu nukûwu te. Yü'usa suâ toho diâku tarawe keho wewu yu'usakera, be'ropu nirô wewu. Nikarapu satirokure tiâro nise paure tarâste keho wekawu werapea. Suâ tihü d'u'poro ku yu'u merâ kuhu Dokoe a'tiro niwî añuse tuoñasere kuo, o'oya niwi añuro ne de'ro du'ti marirâ mari nisepu tohataka niwi. Toho nika te espanhol merâre oracion weya niwi a'ri Criador püre niwi. A'te pâture suâgwe yu'u añu masise tuo kuhu niñu, a'te ba'âkare toho nise merâ ba'ârasama ni ñubueya niwi, añusere tuña nukoña niwi, espanho merâpema "nada de males, niwi.

5 Pátu ba'âta añuse da'reke

Buerare buese iñogu Edgar Bolívar were muhawi Leticia kahara poterikahara naye basasewi'íseri ná da're mohorõ nuko wesere masiô muhawi topu toho wera weama, toho wera tirâ weapara ni muhawi arã Witoto masa ná da'raser, ná basase nümuri a'pokase nika were muhawî. Toho wei ku masiôka toho wera wesama ni masi wamuhawu tepure. Tohowei kumera Xingu kahara miraña tiropu ehawu tohonika tohonika Bora tiropu km 18 pu ehawu. A'topure eha Manauspu dahan tohati d'u' poro. Yü'u merâ buego niwo Lina wametigo kokera intercambio wesiago niwo Bogotá kohopu niwo. Ko a'to Aldeia Bora nirópu siha muhako niwo. Topure ma'ma basariwi'í da'rera wekara niwâ tokaharapu. Pehetiri sihâ tahako niwô kopea. Pahara topure pekasa final de semana nika sihâ muhakara niwa. Püati ehawu yu'u topure. Topu kari muha wekara niwa. Ne ehagüpea karitiwü topu eha da'ratamo tohati a'titiwü. Yaokure niwü weropea. Yü'u merâ kuhu Elio Miraña moto ku yawu merâ Aldeia Bora nirô sârâ kûwi. To m'apu wanowu añuro u'muñaro wagu pua hora wanowu. Tokuhu buku masise krogu maküpea wa'í dûgu ehaku niwi Leticiapu ku merâ wawu topu ehagüti niñu. Ku Elio pea tota yu'usare kûka tohati a'titiwî. Botari

miwā koho taha, wasori peo taha wekara niwa. Toho werā muhi peorā wekara niwa. Topʉ piha eha serā ñoka siri wewʉ tohowe taha narē wetomowʉ. Niwʉ pátu kerā tohonika mʉrō doasibioke kerā niwʉ. De'ko kûkara niwa tere. No ʉ'agʉ noho tere wa bʉa ba'â, nerē wero diâkʉ niwʉ. Te ñamika tohawʉ a'koro pahiro pehawʉ toha tihi dʉ'porota. Be'ro a'pe sabado ehawʉ taha topʉre taha titama onibus merā wawʉ maha soniko yʉ'ʉ Lina ehōko tohonika ko merā koho Maria a'pera ná merā kahara nikara niwʉ. Ma'ta waka, wʉa wewʉ, yeakama a'po wewʉ topʉ karīguti nigʉ. Tohowe taha onibus kotegʉ wawʉ. Kotemi kari butiro ehawʉ onibus. Nitaha kara niwa Lina ko merā koho Maria. Narē a'muka ñe te tiwʉ siropʉ ehe nuâwʉ topʉ nikʉ niwi nikʉ bʉkʉ Leopoldo ya wi'í kʉ. Kʉhore ukū wewʉ tohowe kʉhore pátu o'o wewʉ tohonika mʉrō doâsibioke o'o wewʉ. To kʉho merā ukū kawʉ wese wagʉ niwi kʉ pekasʉ tiropʉ da'ragʉ waʉ weipʉ. Toho ni werewi.

Tô Aldeia Bora km 18 nito niwa ná marika to ônibus paraka iña diha wawʉ itiâ horas pose nikaro niwʉ satikure wakarẽ. ɻ'mʉñaro merā wakare pʉaro horas niwʉ. Topʉ yʉ'ʉsare kote tohagʉ wekʉ niwi tokʉhʉ wiogʉ to ônibus parar rore. Ko yʉ'ʉ merā buegopea miâko niwõ pekasa ná karẽke ko merā koho Maria kerā tohota. Narẽ mí potẽrigʉ ehagʉ wewi kʉpea. Mʉ'ʉkera miâpa nimiwõ meho yʉ'ʉpea môkati du'se tohowei toho a'tiro warota waʉ wewʉ meho a'tiro añuro da'ratamo weiti nisepere miâwʉ, ná masise masî weiti añuro tʉoñase merā, wakûse merā nisepere miâwʉ. Yʉ'ʉ toho nikakarohota wewʉ, wasetiwʉ. Ná karẽ keãre to koho bʉkʉore wiâwa be'ro marî ba'âha nima niwõ ko koho añuro e'katise merā. Toho nigota ba'pari miwhati ko ba'âse kʉokema yʉ'ʉsare e'ka wewõ. Ukûgota, ukûgota toho wewõ. Ahũña, biâtʉ, serâñoka yʉ'ʉsare nito niwõ. Topʉre 10 (dez) horas nika ehawʉ. Toho yʉ'ʉsa ehaka da'ra tahara wekara niwa. Ba'âtaharapʉ wawʉ yʉ'ʉsa narē da'ra tamorã maha. Nikape pârẽ muhîpeo taha karã niwa toho nimirõ pahiro dʉ'saro wewʉ muhîpeoro. Muhî soâ ná eheôse merā wekara niwa. A'perã ma'mapiha tere o'marã wa'awakara niwa. Da'ra de'koti werikurapʉ dahawa tere o'makara. Ne tenohore suâñatikʉ niñʉ wewʉ toho wero diâsa kure wakawʉ. Merítisa nika nikʉ ma'ma a'tiro weya ni buewi te suârøre. Wata pihipʉ pa'suâ dʉ'rero niwʉ. Misikumi meriâ wawʉ. Ko Lina tohonika ko merā koho Maria napea merirapʉ nirã wewʉ toho werā ɻ'mʉñaro warokawa. To da'rapʉre serâñoka añuro ipitise nikaro niwʉ tere noâ o'kowhora noho wa'asiri wero diâkʉ niro wewʉ. Toho nika pátu, mʉrō doâsibioke nikaro niwʉ tekerare wa bʉa ba'â tê mʉrō doâsibioke nerē wero diâkʉ niwʉ. A'perã nayepa kʉowa tota

añu niwa ná tokahara bükura toho wei noho da'ragu nimi nise iñogu wemi niwa toho nika pátu wese krogue nimi nise iñogu wemi niwana, bükura ná masise ukúse krogue nise iñogu wemi niwa. A'tiro nise iñogu wepue te pátu ba'â te mürô doásibioke nerê wesetigüre. Toho nika s̄uori da'ragu kerä werewí a'tirowe dureya m̄usa a'te pūrirê niwí.

Mehepu nikarohota ko yu'amerã buego Lina pea to pehe tiri siha ko nuyugo meríwarokawo toho wegue kore seriña keho muha wewue be'ropue ma ha diásaro wamakare. Ko wereo keho we muhawo tó watiro wihakare. Watapihipue te kerire dure nowue te pūripema meho suâ nowue toho wero a'tiro añuse a'pa pamari wemerékawue. Ne tere dure, suâ wegue wisiâwakati ná to ma'mapihia weporâpea iñakama wisiâ muhatusawue toho wera nirâ neye merâ ukû ukû buhirâ buhamuhawa. Napea nikapihirëta yu'u ñekuñakura püâre pihiri, itiâre pihiri weku tahara wewa. U'muña warokawa. Wisikea muha taha, te wisikereta pâ wea'po taha wero waro wewue yu'upema taha. Ti nu'muri itiâpihita añuro dure suâ wewue yoase pihiri nirô wewue te wata pihiri pekerä. A'te suâro tohonika tipihipue dure rero pátu dokero yurukurero diásaro nikati. Tohonika tepue pe'e durema nimiñu da'rapuawa wenowue, wakese wareawa wenowuto te o'ko buhuse nikama. Sô muhipu yokue bui nika s̄uori basariwi'í muhi peogue teâ pátu suâra niwi. A'pera a'to tohaya niwi toho nimirâ muhipeo peokaña karô dure sarore niwí. Kuya wese putoâka nikaro niwue. Werewí weipea sô makapa nituerota nikapue niwi. Nika kura wawue kumerã. Suâsarâti nirâ fibra ahurile miâwue tohonika piserikera miâwue werapea tepue suâne be'ro fibra ahuro nika ahurota we mi tohatiwe. Te s̄uori suâguea bükuraye ukûse masiñu makue nikue niwue. Te kuhu masise weopeoto nirâta basariwi'í da'rera wewa. Toho wei kuepea basasere bue masiñu nukue ehagüwe yu'u niwi. Te espanhol ñemeka merâre "carreirista de baile" nií yu'ua niwi. Tohowei ku pakue katikata tere basa iñó weitiwe niwí. A'petero keoro wetika, wisika ku katigüta were masiô a'po weka niwí. Toho niki were weita as'tiro basa waköwi. Mehô wipe nukawue be'ro merâ meho basa warokawí. Toho basa iñó taha nikue niwi colombiano pekasue kure maâ basa iñóna niwi. Meho pehetiri a'tiro ni basaya ni bue niwi ohopue. Sa'tiro kusiro nisirutu niwue ohopue. Ku pekasue be'ro ma'â muhawaro niwí. Basa maha wawue toho nimi. Yu'upe tuo taha niwue ti basamore Xingu kahara Miraña masatiropue basaka meho ku nisami ni masitikati. Be'ro kure niwue a'tiro ni basaroma tuo tahawue Xingu-Tabatinga pu niwue. Yu'u tohonika tuo yu'u s̄uori basawu ti basamore niwi ya maka kahara merâ, Erbano

Miraña ya wi'ípʉ niwi. Tabatingapʉ tohawʉ ti wi'ípea. Miraña colombiape nikara topʉ eheā naye katiseti werā wewa nakerā. Ukû duhi naiño, pátu da're tohonika mʉrō doâsibioke nerē wese wewa nakerā. Itiati basa buewi yʉ'ʉsare to pátu suâropʉre. Kʉ mʉkera basa ñare nikare a'tiro ñañi wakati. De'ro werore niñare. Pátu ʉ'teta moma nimigʉ sʉese wihaka wekepʉ wakû mahakati. Tita marika pehe wawʉba wisikama nirōta toho wawʉto. Ne o'tikati basaro tohowe iña kʉ nʉkarore basa nʉkawi. Toho nimi yʉ'ʉ yʉrumaka iña basa dukawi. Ni dereâka peokawʉ toho nimi. Añu parente niwi keoro ni weropea meho añuro yʉ'ʉsaya ñemekare masirōre ʉ'arowe mʉre niwi. Yʉ'ʉ kʉmerā pátu suâra basa iñó petika iña ti basamo a'tiro niro weto niwi. Pátukare marî basapeora weapʉ niwi. Añu e'katise merā niâto, nañoto nirā tere basapʉ marî niwi. Mu'tiro a'te pátu pūri mirā a'tiâpu ukû duhi nañoto werâtira masa merā nirā weapʉ mariâ niwī. Kʉ toho ni wereka a'te nohopʉta basese, basese, kiti wereparâ bukura masirā kahara ni wakûse tuoñase wawʉ yʉ'ʉre. Toho ni masiôwa pátu kase nerekea ukû wekatero O'nʉpʉre a'ra kumâa kahara. Na toho ni masiôse nisa yʉ'ʉ o'ohake. Toho werâta ná kahara niwa nikʉ bukuraye masigʉre wetamo, ba'pati wekare kʉ masisere were masiopʉ niwa. Kʉ merā toho masiâ wanoparo niwa. Wetamoka iñagʉ te kʉ masise merā wapayegʉ weroho wei wepʉ niwa. Ti fibra ahuro de'ko waka iña tea tohoara tokorōta suâra niwi. Toho nika tohoatiwʉ. Tô we'se sumutu nikaro niwʉ pátu moâ pūri tere a'tia sisere serā niwʉ yʉ'ʉre diâkʉ pihi tere sêtamorōma. Tere pürire sêwʉ yʉ'ʉsa añuro bo'pose diâkʉ.

Pátu yʉ'ʉsa suâkepema mi toha te nikʉ ma'mʉ ne nʉmotigʉre wia nowʉ tere ʉ'tẽ, sʉori do'ke toho sʉori pawe weato nirā toho we niwi yʉ'sârē sʉori pátu suâgʉ ehakʉ. Tere ñe taha nʉko peka wiã bo'kowi kʉa taha. Kome a'tara niwʉ tere ʉ'te tihi a'taropea. Ti a'ataro añuro añuro a'si busuka iña pátu pürire popeôwi tohowe o'ari bo'ka weroho wekʉ niwi. Ti bo'ka merā ʉ'tewi meriwarokawi. Yoaropʉ iñó wekamiwʉ topʉ nimikata nikʉ wimahre pihi du'tikʉ niwi. Sõ pátu ʉ'tegʉ mʉ'ure pihami niwi tohonika wawʉ kʉtiropʉ. O'ari bo'ka weroho wekʉ niwi kʉ ʉ'teri bo'kare. Ti bo'ka merā ʉ'tewi. Tohota we a'peteroma a'muka merā ʉ'te keheô mʉha wewi tere da'rañagʉ noho. Dʉ'sa ohopʉ pʉâwe ohopʉ ni were mʉhawʉ. Maha mʉkerā ʉ'teñā niwi a'tiro weya ni buewi. Tere ʉ'te weka be'ropʉma do'kero niwʉ maha. Pahara wetomaka topʉma maha. Do'kewʉ yʉ'ʉkera a'tiro a'situâ nowʉ tere do'kegʉ. Do'kerâta naye merā ninêmo buhi keho mʉha werā wewa napea. ʉ'tegʉ taha te pürirē añuro tustepeoya niwi tepʉ nikarē ʉ'ʉhuri ni wereowi. Yʉ'ʉsa pʉârata ʉ'tera

wewu tere. Añu tere pūrire tuste peōtikāre do'ka kase bo'po ɻ'ɻhua wasa niwi. Toho wari niñu naîrō a'muka me'ra da'raña ɻ'te keho m̄ha wewi do'kase pátu pūri ɻ'ɻheri niñu. Buhi kasepekera p̄â m̄ña niwü toho wetikare ni masiôsio k̄ ȳ'ure ɻ'te ñagü a'tia nikü. Toho nikare añuro p̄â a'pe p̄âti weke do'kekapure m̄'tatiwü niwi. Ñokoa niwü nipetise añu ɻ'te p̄otikare ní werewi. ɻ'tegüta toho ní were masiôwi tere. Toho ní were masiô weita ɻ'teri bo'kare dupeô amûka merä tere da'ra m̄towi toho weka do'kekapure ma'ta m̄'ta maha wawü ni masiôwi. Ȳ'ure pátu da're ba'âse masiô buegüta wewü k̄. Toho tere ɻ'te, do'ke weka be'ropü ȳ'usare s̄ori pátu suagü ehakure maha wiâ nowü maha. Te pátu moâ merä nikarõ merä tere miâ wiâ nowü maha. Tere k̄ waro buâ morë wewü kükera maha. Ukûgüta, buhita ñuse nigüta tere buâ morë pátu moâ merä. K̄ toho werikura teâ wüara maha niwi k̄ pátu ɻ'tese a'tiro niwü, a'tiro weya nukü. Ñamipü niwü maha. Meho toho ȳ'usa pátu suâra wakata s̄ori basariwi'ire da're mohorõ nukögü masare weriwü ñamipü nirösa duhi naîño we pátu ba'â nirösa, m̄rõ doâsibioke nerë wese nirösa niwi.

Tohonika nikarë a'ti wi'ire muhîpeo tûa eha toho wero tiwire base a'po, tohonika masarë doâtise base kamota wenorösa niwi. K̄ basariwi'ire s̄ori da're mohorõ nukogü paküpea bukü niñu wewi. Yokü tuâgüho niwü. Kükota topure mukerä toho nimi a'te ɻ'pü pürise baseyane toho nimi topü kaharata añuse basese küpore niwi. Ne ȳ'ü baseñatigü ma'taha. A'tiro wakawü maha. Baseti niwü ni werewü kükore, meho tê noho merä kati ȳ'usa, a'tiro nise masise k̄o ȳ'usa poterikaharä nisere ukûsere ní a'ra pekasa wateropure ní were masiôwü kükore. M̄sa pekasa masirohota masima ȳ'ü a'kawerera a'rã kumüa, a'rã yaíwa, a'ra basara, baserä nisepere ukûri masüpe ni ȳ'ü niwü kükore. Espanho ñemeka merä ni de'reâwü nikare kükore. Tñoñekatüsawi toho nimi. Añu a'petero wei base bosami niñu toho nisa niwü. Wü'ari ma'á ka ma'ka niwü toho nimirõ ɻ'kâri ma'má nirõ wewü. Tí ma'rë iñagü, wü'ágü ȳ'ü pakoho ko masaka ma'pure wakû kâti a'tirota ɻ'kâ ñuri ma'ta niwü to Yaísapure. Añuro ɻ'süâri ma'a nirõ wewü. Topü kaha ma'apea samê miwü. Ȳ'ü pako nikaropüpema añuro o'ko bu'tiri ma'a nirõ wewü. Wüâ mahata suti do'kayu weka be'ro wa'í doâke e'kawõ s̄ori pátu suagü ehakü pako, a'tiro nukü kase yokudü'ka merä morëke niwü. Sokoröpü o'e wekere wa'í doâgo ko koho morëko niwö. Toho wekere ba'â naîñowü. Ba'â taha serâñoka serütu wewü dü'saro wewü ohopü. Pahiro wetüsakara niwana ná nümosä numiâ. Tokorõ mari duhi naîñorasa nikaro ehaka nere nu ehawa a'tiro a'pa s̄ü'ü duhi bürœowa. Numiâ,

ma'mapiha, pekasa colombiano niwana. S̄uori basariwi'í da'ragu ukûseti wewi k̄ueye ñemeka merã. Toho nitaha be'ro espanhol ñemeka merã yu'ure were masiôwĩ. A'to ni marã a'ti wi'í ma'ma wi'í do'kare, nika marã muhipeo wetuâ ehâ. Meho d̄sa ti wi'ire piâro. A'pe semana ñenuka norõsa tere niwi. Nipetira timure wetamokarãre añuto niwi. Espanhol ñemeka merã Criador añuse abudancia m̄usare o'gusami niwi. K̄u toho ni werikura k̄u paku b̄ukapea a'te o'pe, a'te o'tese merã baseriko weke basei wewi. Toho k̄uho werikurata noâ seriña sirirã noho seriña weya niwi ná masisere t̄o mais m̄uhari masare, espanhol merâma carreitas de baile niwana. Baserikore base tuâ eha makure wiâwĩ k̄upe toho duhi naîño tamorãre o'bueruowi. M̄usa n̄uku nikarẽ pôrâri sirí bueruoya niwi. Itiâti basewi toho weri itiâti o'bukoka sirí nowu. Itiâti sirikabero muro doâsibioke e'tiwi s̄uori ukù duhi naînogu. Toho werikura k̄u parâmi pátu pawe d̄ukere pawe kotegu wewi. Toho wei te páture b̄ua ba'â weita toho niwi s̄uori pátu suâgu ehaku. Añu butiâro koho a'te pátu, keoro waro niseta wihapa niwi. A'ri marã a'kaweri meriâpiku niwa. Toho nika eheripora añuro p̄uta eherisawu. Meho keoro waropema k̄u s̄uori u'tekape nimiwi toho tere añuro ipitiñuse wihaka weku. Tereta k̄u waro ukûpea wewi k̄ukera. A'tiro katiseti yu' u a'topure niwi. A'te merã masise, ukûse, añuro t̄oñase, añuro da'rase we nisiti karã niwa yu' u ñekusumâphta niwi. Be'ro nikarêrare ukû bueruoya m̄usa de'ro iñake, wakûke, wakûse kûse niwi toho nika ukû buerowu yu'usa. Te ñemi de'ko eharotiro weka naînokuwi. Meho k̄apea k̄u paku merã naye ñemeka merã ukû nemo pe'orã kohorowa maha ñami de'kopu.

6 Pátu kase s̄uori masikahara Ye'pamasare s̄uori ukûke

A'to d̄u'poropure masiô tahapu weipea a'to a'tiro we a'ri ISA kuhu merã neôkû ukûse webosa nisere. K̄u to Kusapu da'ra kusiâka iñawu tohonika pehetiri k̄u buerâre s̄uori oficina ná nise we t̄o siâwu. Tohowei maha Leticiapu nituori semana rẽ pekasa ná mensseger niröpu ukûwu Pieter ohore. K̄u ohope a'te di'ta kasere a'tiro bahuse di'tare o'tese añuro pirito nisere masiôguho niwi. Meho toho nimi taha pehe kase s̄uori oficina wekawi a'te wa'í kaseta, a'te we'seri kase ta. Tohowei a'to Leciapu ní yu' u pátu kasere a'to kahara poterikahara k̄u, katiseti wesere iña kusiâguwe. Añu butiâro wesetima a'to cidadepu nimirâta. Ná ukû duhi naînise wi'iseripure pátu ba'â, m̄urõ doâsibioke nerë, serañoka sirí weseti wema naye

makāripʉ nikarohota niwʉ. Tohowei mʉsa merã ba'pati wetihāgʉ pátu kasere sʉori ukûse wesirisa niwʉ. A'koene diâsa nito teâ yʉ'ʉsare niwi. Ñase pátu weta da'ra bahureôse sʉori wera wema nita wio nito te kasere sʉori toho wekare niwi. Tere buesepʉ miâ be'ro maha a'tepe añuto tere o'teya nise wera wema nise wata wio nito niwi. Yʉ'ʉ da'raro kaharo ñaro wesere sʉori wema nise wabosa a'ti di'ta sʉori iñori masupere niwi. Niwe niwʉ kʉre a'tiro ní tʉoñasa toho niñu niwʉ. Bʉkʉrã masirã kaharare neõkû ná kaharãre de'ro wero te pátu marî ñekʉsʉmʉâpʉ o'te tere da'are ba'âseti wepari nisere masiôse wesepere tʉoñagʉ toho ní niwʉ kʉ agronomo ISA kʉhure. Toho werã ná kahara ná pakʉsʉmʉâre tʉokere, ná mañekʉsʉmʉâre tʉokere, ná peñatiro sihâra tʉokere tohonika a'pe masatiro ná sihara tʉoke nisato te pátu kase niwʉ kʉhore. Tohonika tʉo tohota wato meho yʉ'ʉ merã da'rare masiô toho niâmikʉ de'ro we wetamobosari marî kʉ toho nikarore niti niwi. Be'ro tohota wato nisere mʉ'ʉ wereogʉti niwi. Kʉ toho nikarore masiô wetʉsakʉ niwi meho kʉ merã da'ra sihagope ecologa wereoko niwo yʉ'ʉ e-mailpʉ. Be'ropʉ iñakati yʉ'ʉkera maha manaus pʉ niñupʉ. Be'ro whatssap pʉ kiti o'ko niwo iñati mʉ'ʉ kiti mʉ e-mailpʉ o'owʉ niko niwõ. Te nʉmʉri toho warosa, ti nʉmʉ nika to nerêkea weatihi makapʉ warasa nise nipetiro merã o'o taha ko niwõ, março de 2019 nika. Yʉ'ʉpe 2018 nika ukûwʉ kʉ agronomo merâpema tohowerã ná ti kʉmare a'rã Agente Indígena de Manejo Ambiental-AIMA tohonika bʉkʉrã masirã kahara merã ukû masiô wekara niwa toho wesiriâmi kʉ mʉsa merã te pátu kasere nikara niwa. Ná nipetirã tohota weato nikara niwa. Mari merã ba'pati wei niwi kʉ masiôra kʉ te kasere toho wekata marikerã taha masitikere masi nemo werã nikara niwa. Toho nerekea wekapʉre toho niwʉ yʉ'ʉ toho niôkere niwa. Toho nerekea ukû wea tihi dʉ'porore ko ecologapea a'te sʉori ukû tohonika masi wesirisa nirî püri a'poya niko niwo tohonika de'rowego tere toho sʉori ukûse wesiriti nise masiôña ti püripʉre niko niwõ. Toho nikare a'po o'owʉ kore añu niko niwõ. Ná pekasa weseti da'raro ni a'tiro wese meho narã iñaku ou narã bue eha nʉka eha wetihara tohota wesetise ni a'to kateropʉre. Nawaropʉre a'tiro ʉ'sero merã kiti toho warosa, a'tiro werasa nise wereo mʉhakara niwa yʉ'ʉ ñekʉsʉmʉâ Ye'pamasa. Topʉ eha toho wenorosa nike nʉmʉrire eha toho yʉ'ʉ a'pokere masio a'tiro wei mʉsare toho niôwʉ yʉ'ʉ ni wewʉ narã. Añuro mʉsa yʉ'ʉ ʉ'tiokara niâpʉ toho wei a'tiâpʉ. Yʉ'ʉ, mʉsapara merâpʉta ná masiâ tehore weita we yʉ'ʉ niwʉ narã. Toho ni a'tirota wero yʉ'ʉa nowʉ, a'ti sʉori ukûse, masiôse wero ʉ'arota wewʉ niwa. Weka marî a'pe masa, a'perã marika a'ra pekasare were

masiôra niwu tere tuora niwa. Keoro nita wepa mu niwa. Keoro nita wesami kuâ marîre toho wesirisa nigu a'te marî tumu o'âu'purire, marî o'âu'puri kasere niwu niwa. Toho ni werata tupu eherisa wewa nakahara. Toho ni wereata no nohore masisiri nuka butiati mu niwa ná. Toho nuka taharo wewu ukûse, masiôse te tumu ku o'âu'puri kase. Toho wero a'to Itiâpika kaharo masiôse eharore maha yu'u masiô ohoâguti we maha. Ná masirakahara tuo, a'tiro nikaro niwu, a'tiro niwu, a'tiro wesetiwa tere da're ba'âra nise nirôsa. Toho wera ná kahara niwa kiti ta nika weropea meho tere katikare a'peye tuoñase wa taha, tere bua ba'â weku betiro, sihoro, ñami wuakaro, e'toâ wakaro tuawuto niwa. Tohonika masiô nohoro nasa pekasa ná to Kusapure ehaka be'ro te pátu kase da're ba'âse tohonika duhi nañiôse meheka kure wake. A'to du'poropu masiô karo ohota yu'u paku katigupu ku makore iña kusiâkuwi U'tapinopõra tiropu. Ku duhipe Da'siâ kura kuhu nipu. Yaísa wemetiri ma'ka kuhu niwi, Kusa du'ka watiri ma'ka kuhu. To kuhu merâ tumuâtiko niwo ko yu'u ma'miô Tereza Lima Azevedo. Toho nika yu'u paku koho pekera to kohota niwo. Toho werâ ná Da'siâ toho nika a'perâ ti ma'ka kahara U'tapinopõra yu'u paku peñara nirâ wewa. Newaropuma pahara nimikara niwa nakerâ be'ro merâ a'pera colombiapu wa'wa tohonika a'pera Siripapu wa'wakara niwa. Ku peñu weroho niñupea Sabino Rezende wametigu niwi. Si'se kumuri du'porota weriâ waku niwi maha. Kuho pahiri wi'í kuokûwu ba'sariwi'í. Pehe pûri mehere muhu peôka wi'í niwu, kaseri merâ piâka wi'í niwu. Ti wi'ípure kuho, ku porâ puara numotirâ niwana. Niku ma'ma niwa tita pure. Be'ro naye wi'íseri da're wetihara wiha wakara niwa maha. Kuho diâku niwi maha niku ni tuogu du'poro kuhu merâ nu'motigu niwi kukera. Ne waro kaha wi'í pema ta'tiâ kuori wi'í nikuwu. Be'ro ná wiha weka be'bera we a'po wei maha ta'tiâ mohori wi'í weku niwi maha. Ti basari wi'ípure ku oho pátu da're ba'â tohonika duhi nañio wemuhaka iñawu. Ku merâ yu'u paku mihi Alcides Azevedo Ñahuripõru tohonika ku buku kumû Sabino Rezende maku Alexandre Rezende nikuwa. Da're ba'âropema kuho niku wewi. Toho ti'tapure iñakûwu pátu da're ba'âsere. Yu'u paku ma'mi Aprizio Azevedo Ñahuripõru kerâ da're ba'âka iñawu meho tuâka wetamo wetikati, iñaro diâku iña wekakati. Toho iñaro diâku yu'u wekere Lecitiapu a'râ Witoto masa tiropu eha tere weña mariâ wakati maha. Ba'âropema ba'âna taha buku kumû tohonika bayu Miguel Azevedo Hahûsiropõru merâ kuho ya maka São José I pu. Topu Ensino Médio Indígena buera buese iñogu ehagu. Ñamikari nuku o'ko pehatise numurire kuho duhi nañio muhawi toho weka ku

makʉ Antenor Azevedo Hahūsiropõrʉ pihi mʉhawi toho weka duhi nañotamo mʉhawʉ ti'tare 2009 a 2012 nika. Toho a'tiro diâkʉ iña, ba'â iña wekere maha te pátu suâ, tere da're ba'â iña wewʉ seriña buese weigʉ a'te Doutorado kase weigʉpʉ maha. Te kasere seriña buetigʉ noho niñu toho weñatigʉta nigʉ nika bosaga ohopʉ. Meho tere basero diâkʉ te a'to katero wetisa. Ne te ba'âsirigʉ kera base wetisa ohopʉ.

Toho Pátu kasere sʉori ukûse wekaterore nika nʉmʉri 16 horas nika sʉori pátu ukûse ukûsere tuâha nʉkōwʉ. Nʉkakapʉta narẽ werewʉ nikare marĩ pátu suârawa tere da're ba'â werâsa marĩ tohowe taha ná bʉkʉrã duhi nañise sʉori werâsama niwʉ. Toho werã marĩ niâpʉ yʉ'ʉ ná kumûare niwʉ. Tohota werã niwa tere ukûse tʉo toho nika masiôtamo werã ehakarakerã. Ná kumûa kahara tohonika niwa yʉ'ʉsa o'pe base, mʉrõ base, wee base, biâ base werâsa yʉ'ʉsa niwa. Toho werikura ma'mapiha weõpari puti, buhikape we duhi koteya niwa. Meho te suâra watihî dʉ'poro seriñawʉ noâ pátu kʉoti añuse ná masirâkahra te añuwʉ nikere niwʉ to O'ânʉ kaharare. Toho nika ti maka kʉhʉ sʉori niñugʉ, sʉori masa to kaharare iñogʉ yʉ'tiwi a'te bʉkʉrã ná te añuse niporo nike, añuse niwʉ nike mariâpʉto yʉ'ʉsare niwi. Bʉkʉ Ernesto kʉomikʉ niwĩ meho wese kʉ ʉhʉâka te nirĩ wesepʉ ʉ'ʉhʉ ehawa weka pátuka ʉ'ʉhʉ petiâwaparo niwi. Pũri marisepʉ nukaparo niwĩ. Meho niâpʉ weropea yʉ'ʉ wi'í woharo yokʉ pátu nikapʉ niwi. Kʉ toho nika nipetirã sa'tiro urũsa petiâ wawa. Añu karosa niwa ná kumûa te'ta suâ da're ba'âkara niwã. Añu nirôsa niwa. Nipetirã añu nirôsa nipetiâ wawa. Ná toho nikabero pátu suâra wawʉ ma'ka kʉ ya wi'í sumûtô nisere te nikaro niwʉ yokʉ pátu. A'perã pátu moâpʉri se'erã wewã to ohoârota niwʉ nika weseâka ma'ma wese niwʉ ti wese sumûtô se'era wawa. Pahara niyura sa'tiro mumûo kehokawʉ. Ti pátuka pea keoro nika nikaro niwʉ. Yoa tʉsakaro niwʉ te to kʉ o'tekaro. Keoropema te pátu ma o'teke nitima mehope bupeke ni'ma. Sõ numiô ko dʉ'kure bubese weroho ehoma tere. Tohowei ní yoatʉsakaro niwʉ tere kʉ bubekaro. A'tiro ní masiôwi ti pátuka wi'í pʉto nisere. Ne tó ma'ka pã weka be'rore ná centro comunitário wera wewʉ niwi to nimikaro niwʉ pahi kʉhʉ tigʉ yokʉ pátu niwi. Tigʉhore padihø, duâ koâka wewʉ yʉ'ʉsa niwi. Titare tigʉ dʉ'purire miâ kʉ wi'í ohoâro bubewʉ niwi. Toho weke ní niwi. Kʉ wekere suâ da're ba'âwʉ yʉ'ʉsa titare.

A'rã kumûa Tarcísio Barreto tohonika Mário Campo niwa tere da're ba'âse iñora. Tohonika kumû Mário Campo makʉ niwi a'tiro weka añuwʉ ni were masiôñʉ.

Tohowera suâ piha nûko tere añuse diâkʉ bese wewʉ. Te pûri keriâkare koâkawʉ. Te a' tiro wesere yʉ'ʉ buhibako Oscarina Caldas toho niwo a' tiro werã marî sô seâre pa'siâra weroho wera wenoparo niwõ. Toho niwa masiôwa a' pera a' te páture ba'âra niwõ. Ná kumûa kahara kerã tohota niparo niwa. Tohonika a' tiro weka be'rota añuro ʉ'teka pʉâ mʉñewʉ, do' kekapʉre añuro mʉ'tawʉ niwa. Tohowero maha pawekapʉre añuse marãri marîse wihawʉ niwa ná pʉâra kumûa te da're ba'âsere iñorã. Tohonika ne ʉ'mutitise wihakawʉ niwa. Nikarëra numiâ niwa te pátu kasere ukûka. A'tigo ecologa ISA koho toho nika yʉ'ʉ basuko Oscarina niwõ. Ko a'tigo yʉ'ʉ basoko ne ISA kahara topʉ a' tiro sʉori neôkũ sʉori masisere ukû wesere iñanʉka ko nigo wewõ. Toho wego pehe masigo wewõ koa. Karʉ kureta kore ukûwʉ toho wego a' to kateroma basegʉ marikare basekawʉ yʉ'ʉ niwõ. Sikateropʉre Poterikaharaye Buesere wimâra bueri wi'ípʉre mariye masisere buera marîpôrare nika be'ro niyuka peye ISA sʉori Oficina wekarø niwʉ a' to FOIRN iñoropʉ tohonika narẽ ba'pati wetihâra toho wesetikarã niwa, toho da'rasetikara niwa. Toho wego yʉ'ʉ buhibako masiô buipeo nemowo taha te pátu suâse kasere. A' tiro niwõ nikʉ bʉkʉ pátu suâgʉ waʉ seâ weheguwa nipʉ niwõ. Te pátu pûrire seâ weroho iña tʉoñasetipʉ kʉ tere ba'âgʉ. Tohowera taha te pátu bʉkʉ pûri nikato niwa ná kumûa kahara. Ná toho nika añuse pûrire besewʉ. A' peye bʉkʉrã bo'ke nikaro niwʉ, a' peye pûri nikare a' tiro ewʉ kure nise nikaro niwʉ. Tere besewe werã a' ti seâre pa'siâ, nʉtʉ tʉã weroho werawe mari niwa ná masirâkahara. Tekerã a' tiro seârã sʉ'sôa tihi dʉ'poro weroho werawe marî niwana. Meho taha tohonika a' pera seâma yʉ'ʉ pakø koho marika pa'siâtiwo ʉ'ta mo'ma a'rã niwõ. Toho nigo mi'pĩ pûri merã suâ wetihago narẽ sʉ'sowõ. Tohowero te pátu kerã a'pe toho ná seâre weroho besewe noñoña marise nito niwã a' te karã pátu.

Te yokʉ pátu yʉ'ʉsã suâkere besewe peô tahaka iña ʉ'te nʉkawa maha. A'taropea ahuña peoka a'taro niyuro añuro a'siro wewʉ. Pekamekera se'tekuña wewʉ. Te pátu da're ba'âri wi'í pekerã to kʉhʉ masare sʉori niñu ya wi'í niwʉ. Toho wego kʉ nʉmopea ahuña wetaha ko niwõ biâtʉ sʉori ba'â naññiropʉ dʉ'pogoti niñu. Toho pekame se'tekuña yukaña peka peheteta ʉ'awʉ. A'taro pekerã a'si busiri a'ro ni taharo wewʉ. Toho werã te páture posteô keho kawa. Do'kayu ter ʉ'tewana. A'meri buhika perâta, a'meri buhitañuse nikeho mʉharâta tere ʉ'tewana. A'rã kumûa Tarçísio Barreto Ye'pamasʉ tohonika Mário Campo kʉ makʉ Germano Campo merã tere ʉ'te do'kayuwa. Da're ba'âri wi'í so'pe wiha nʉkarõre ʉ'tapa pa'ka te pa'pʉ

duhi iñowa te ná kahara ute re. Topu a'meri kití were, buhita ñuse nikého múa wewa. Rapé apuriná mitiké niwi yu'ú merá kuhé Ernesto Bello oho. A'ri ohopea yu'ú antropología UFAM pü buegú oho niwi kakerá. Tere wiî, mürö uhû we duhi topure. A'pi mürö sâ ku merá kaharare o'bureo wewi. Ná toho pátu ute werikurare AIMA Mateus Gomes U'mukohorimasü weó merá ku a'pokure putipe duhi wewi. Toho weka a'pera kumera kahara iña neré noâ meríra noho ku do'kayuro pote keho múa wewa. Tohotawe buhira búa mühawana. A'meri buhita ñuse nikého múa werata wewana. Pehe basamorí putiwa tiwé merá. A'tirota wekükara niwa marí ñekusumüâ niwa. A'perá pátu da're ba'âra, ukûkoterá, weópari puti koterá wekará niwa ní masiôwa. Te ute peheri pea ná kumuri weroho nikawé. Tepekerá U'muhawaro wetiwé weropea toho wero a'tiro aňu duhitaňu niwé weropea. Nopuaka o'koro kerá pehatiwéto ne wihasati wewé ti nü'mure. Toho mirö a'tiro ñiâro ni wekawé. Pátu do'ke kaha tohonika pawe kaha marikaro niwé taha. Ne pawerei sutiro. Toho wera te marika iña a'pera AIMA pvc ku merá da'rero ute a pawe kuhure niwa. A'perá carote gasolina poseti weoke merá pawero ute a niwa. Toho ni pvc gure de'ko merá ta'turua nikapere aňuro biâka wewana. Ti maka kuhé masaré shori nigüpea gasolina 20 litros poseye kahara yehewekapu kuoké niwi weipea. Paweri sutiropea sutiro kasero merá da're wetihara pawewé. Si'se kumaripure meekuhé Roberval Pedrosa pakü kumipu ku paküho ye nikere. Meho yoaka nikéyo niyuro boâwakaro niwé maha. Te pátu da're ba'âse kahsere da're sirikare yokorotiro wewé. Toho wera maha a'to dû'poro toho wewa tere da're ba'âra tirá niké merá da're ba'ânowé. Te pehere da're sirikama yogo nisa niwa ná kumuâ kahara. Toho wera te ná pekaseyere tá pátu da're ba'âse dohoreó keho da're ba'âwé. Tere da're da'reâ tihí dû'porore betiro niparo tekerá taha. Tere ku kerá betiro taha niparo. Ñami wuwaka, o'ko e'toâ waka, a'sise ba'ti ne siríti wero niparo. Toho weseti weké te nohore da'repü. Te pvc peâ AIMA rë e'tiâ tehe niwé. Pilhas siâ weokere tepaüpü sene be'ro makapu miâ a'to ISA wametiropü tere wiâ mühawa. To ISA pe maha manaus pü te pilhas da're karätiropü o'obureo wesetiwa. Toho wea tehe paú nimiwé te pvc. Terete nikagüre mî ta'â wetihara pátu pawe kuhu da're nowé. Do'ke kahapea niwé weropea meho kágaka nikawé ku shori maka kaharare niñu pako ko seâ do'ke kaha nimiparo. Tohowero kágaka nikawé. Aňuro duhiñeti kaha nikawé tohowero püâra ute nikü tigare ñe duhigü a'pí do'kegü. Te püripü bupusteri nirá satiro doke merékawa. Kañaka niyuro do'keka yogü niwé te ñamipü peowé a'pera tó iña duhi, ukû kote wekará wüârawa, ba'âtuo nikawa maha.

A'rā do'kerā tohonika powerā tohawa tokorōta maha te da're ba'â tuharopu maha. Pátu moâ pūrire ɏ'hhuguepa yu'â pako maku Tarcisio Barreto niwi. Tere zinco pūri buipu mipeo wetihañu tere ɏ'hhuwī. Te yu'suka iña tere watoropu misagp werikura wetamogu ehawu yu'â pako makure. Tohowei kure seriñawu pako maku añuro pátu moâ ɏ'huhâpari niwu. Nihâ, a'tiro wesetikarã niwa marî ñekusumûa, pakusumûapua. A'tiro te moâre mí werata tuoñaro merâ peka yu'suo basero wepara niwî. A'tiro da're ba'â werikura ba'pati weka werepu masise werepu masise krogu niwi. Toho nita a'tiro ni a'te moâ pūrire peka yusoro niwu. Toho da're ba'âra meheta wekarã niwâ ná bükurâpua niwi. Toho kutiro te pátu moâre mitamo weka wereka tuoñase pehakati. A'tiro werâta ná bükurâ kahara pátu suâropu, suâra waropu, da're ba'âropu masise werepara niwana nise wakati. Keorota nirâ wewa. Titare toho wewi ku yu'â pako maku Tarcisio Barreto. Ná bükura masisere masisiri toho ná kaharare ba'pati wetamo wetihagu basese, kiti ukûse, basase buenoparo niwa tekera. Toho ku pátu ba'âgu ohore wetamo ba'pati wekare kuho mûrôro merâ basepu tere ku tuo añuro masiâto niñu toho wei tahupu mure a'tiro weapu añuro weisa mu nipi a'te betise kasere. Toho ní wegü a'tiro webosa mu'â nita wetusawiku yu'ure. Topu nikama tohota wero tuoña miwu meho a'tiro bue taha wekarë o'tikati. Te pátu moâre añuse diâku besewu, a'peye añuro ɏ'hhu tikere koâka wewu. A'tepu añuro morêka wetisa a'tea niwi ku yu'â pako maku. Tere se'ê werikura yu'â pako marâpoho Mário Campo ɏ'mukohorimasu wei wewî pátu ɏ'tegu. Wau wau wau nika a'situ yuruku wei wewî kuho. Ná AIMA niwa pekamerë tu dó, tustekû kote werâpea. Be'ropu nukakara niyura nañtoâ wawu. Siôse mariyuka lanterna de testa merâ siô wetihañu tere ɏ'tewî kuho. ɏ'mu kohu kure nikama ná AIMA ukû duhi kote, weôpari putikote, buhita ñuse nikeho kote wemiwa. A'pera AIMA ná ñekusumûa iñakara a'tirota wewa a'te nohore da're ba'âra ni a'meri keti were wewâ. Nikumi ná basi buhikase wame pihi keho muha taha wewana te'ta nikaro wewu taha ná basi buhita ñuse nise wakaro wewu. Buhuita ñuse ná waka iñaketa a'meri were wana. Tô buhi kotewu yu'ukera. A'tiro buhikote wekata taha masa kerâ tûsaparâ taha niwa ná AIMA to ukû duhi koterâ. Masa añuse, e'katise, masa se'sose iñonu wenoparo niwa.

Toho werikurare yu'â pako marapoho te pátu pûri ɏ'tê nukurôphta nika pûri mikeho kûripe kehowi. Tere puâtitó ní kûri iña kehogu wewî. Toho wei weapu niwi be'ro kuhore de'ro tere añu puâ taha nise masiguti niwu. Iñawu weipea kuho toho weka meho ku basire tûosirigu seriña nemowu taha. Tohoei toho niwî kuho añuro

p̄āse waro maha kūriñakare kiû kiû wa'maha waw̄ niwi. Toho nise waka iña pekamerē as'tiro yodiho wero nima niwi. Te pâture werirō merā mirō ni maha niwi. K̄ nirō karohota pekamere tustekū te p̄ākere miwi maha to werirō merā. Tohowe ti wame waro yatikea waw̄ maha. Se'te kumi yatikea waw̄.

A'to pekamere añuro iña n̄ur̄wa nimiâp̄ ná ȳ'u pako marap̄hore wetamorā. Tû dô kote, tuste kote wewā nimiâp̄ ȳ'u ná AIMA pátu u'teri kurare. Toho iña n̄ur̄tikare u'uhuâ waw̄ niwa té pátu. Sõ Witoto tirop̄ wetamoma niñu s̄eñse wiñaka wek̄ niw̄ nimâp̄ toho wata wio niw̄ niwa pekamerē iñanur̄tikare. Toho wero ti pekame añuro ñaîse, añuro p̄āse waka wese nirowe weropea. Meho pekaporâtise nirōwe niwa timere toho wei k̄ te pátu da're ba'âḡ ti peka merē pekas ȳ'suôka wesami niwa. Pekapôratak̄a, añu pekame eho n̄uko, karâko pekame, u'shâweri pekame ní eho n̄ukosami niwa ná kahara. Pûrirîme niro wese niwa. Toho a'siri mëp̄ u'teke niyuro taha te pátkere a'sise a'mêsha n̄ukake nikasa taha niwa. Tohowero tekere pekapôratak̄a wero nisa taha niwa. Añuse, karâto ni da'resama tekerâ niwa. Te pakame bahusetise kerâ ba'pakeowa a'te butiri pekame, soâri pekame, ew̄ pekame niwana. Tohowero toho da're ba'â keho ba'âse meheta ni teâ niwa. Toho wetikare wi'si duhi bahakeâti, tere ba'â wariḡ niseti nika, tere bube iñanur̄ da're ba'â weiti nise ne ukûse niñu waka nosa niwa. Añuseta nimirō ñase nirō keoro wetikare niwa. Tere da're ba'âsere kerâ a'te wew̄ ni masiô miâp̄ ȳ'u. A'to katerop̄ure to K̄sa De'ko kahara de're ba'âti kure nikawa maha. Bûkurâ tere da're ba'â webutiâkara a'perâ weriâwa, a'perâ São Gabriel p̄uta wa wetihara te da're ba'âsere weti tohonika werâ nikawa maha. Te pâture do'kayu do'kerâ n̄uk̄ a'tiro we do'keya ni wereôwa ná dû'poro dokekârâ. Añuse wiñato nirâ toho wewa ná, te pûrip̄ dohkesteri nirâ toho nare weroâwa. Te'ta nikaro wew̄ pátu da're ba'âse kasere buese.

Ȳ'u pak̄ mihiho peñu mihi te pátu k̄ u'te p̄ókere werîro merâ mëkûwi k̄kerâ. Mësari ba'tipea wuhu ba'ti niw̄ k̄ n̄umo koho ba'ti nikaw̄. Ná p̄ara p̄uta ti ba'tire da're ba'âra ñewa. Toho wemirâ ne dû'saso wetiwâ. Meho ti ba'ti pesarota kû wewa taha uîri marîri ba'tita. Toho wera a'meri a'metutise mariw̄ ti ba'ti buirire. Te pátu dokekaha, pawep̄h, paweri sutiro, pawekere posari waharo kerâ wahatoro nimerekaw̄. K̄ pátu n̄urõri ahuru kerâ yok̄ kasero merâ da'reka ahuro niw̄. Dû'porop̄ nikarohota da're ba'âse k̄owî k̄ho. A'taro diâk̄ kome a'taro k̄owî.

U'teka pħā mħtākera, do'ke taha wekere maha pawemiwa meho ti pvc merā da'kekħapea ná bo'tapu dħu te õke naîrō sikô diħawu toho wera tiu merā pawenakumi carote gasolina 20 litros ní weoka merā pawewa maha. Tohonika kometu keoro nituhu niwħu taha tiru merā pawewa. Tí pvc merāpema wiħiste sepiha niwħu. Toħowero tiu merā má pawe dukawa. Nikapu paweya tere niwħu toho waka iñagħu toho wewa witoto masa Leticiapħre te pátura pawera niwħu. Tohonika tuu weña tahawu tiga merāre aňu niwħu niwa AIMA te pá da're ñakara. Toho nirā toho wera weapu a'ti pvc merāre keora bosariba nirō merā. To wawe niwa. Puati sērō ná ta'kawu nimiwħu tokoro yoa puhu keoro paweka o'rosa ná ní keokawu nirō wemixu. To watiwħu. Ti wħare bo'tapu dħu teo weka wħare nika AIMA pawenā kehowi. Ti wħu siropu meħo pusu pusu wawu. Te do'kekere sutiro kasero merā aňuro o'ma be'rō maha yoku yapapu aňuro dħu te wewa. Toho wekaure maha pvc għopħre siġġ soħorō pawe nukamiw. Ne keoro ná tuoñakara noho watiwħu. Aňuro tħasropu tħalli pħażżeż wħi kieni minn-niżi. Cantina wameti kaha, aluminioġa niwħu. Pahi kaha meħeta niwħu kagħaka niwħu tiga merā pawewa maha. Tota yoga warokawu maha. Ka sutiro kure da're poseyewa te pátu do'kekere, tigħu dħu te õkku peker ākka kure dħo ka wewa tiga cantinaga pħire iñora. Tere paweka diak u na waro wewħu. Pawe mħtakere yu' u pako marāpu maku pátu moâ mor ē wewi u mukohu dħusakata. A'pera toasteħha wewa maha toho wera maha te sete horas da noite puhu peowu te pawsere maha. A'koro niżi nixu sħorja sħallu kieni minn-niżi. Ná toho wasteħha tħalli dħu poro 20 horas nika marī a' to marī pátu da're ba'aka wi' tirō nererā niwħu. Tokoro marīre sħorja masise masiō were kahara o'pe, mħrō, biā, we ē baseratira weħpara niwħu. Toho werā nipetira a' tiċċa ná toho werikura ukū duhi kote, weōpari puti kote weħha niwħu. Ná toho tere baseħha teħere a' tiro ní baserasa nise toħonika baserā a' tiro o'oħapu yu'usa ni wese te ñami de'ko wawu. Base tħalli nukox AIMA rē sħorja da'ra seriña buxsej iñorare pihha ná kumu kahara. Ná niwa a'rā Ismael do Santo, Vilmar Rezende toħonika Roberval Pedrosa. A'rā yu'ħre ba'patiwa tħalli ná kahara tere a' tiro ní baseħapu nisere ná wereka. Meħo a' tiro u sero merā basaro merā niwa ná kahara. Ná toho werore a'rā AIMA masiōwa yu'ħre uħu basara wema niwa te ná basekere. To uħu basaropħu a'ra wimare baseħapu yu'ħsa a' te doatisere kamotapu, koädiħopu, a' ti pati sumutopu tu yu'ħopu nirā weħma ni masiō ná AIMA yu'ħre. Be'rō ma' mapihare, ná be'rō bukkurare base yapá dareo nukox niwa. Ná a' tiro

weātihī dū'porore nikū AIMA ná toho weisa nikū a'tiro werātira wema a'rā kumūa niwi. A'te o'pe base, biâ base tohonika mūrō base werātīra wema niwi. A'te mūrō a'te o'pe merā marīre wetiro baserātira wema niwi. De'ro werā niñare. Ná būkureye ukūkare a'rā wai'imasa, a'r būpomasa wua nisama toho wera napu wua wetihata to nereke werāra duhti waka weri nirā base kamotara wewa. Toho ná werero wetiro basero niwa. Toho ni taha nūko maá mūsakahra basi ukû a'mēsho a'tirota nūkarati weya maha niwi kū AIMA ná kaharare. Itiāra niwa ti ñamire a'meri ukû base werāta wewana. Ná kaharare pátuga o'dupo wewana. Toho kū AIMA ukûse wiâka be'ropuma maha yu'u pako makū Tarcisio Barreto miñe nu ehawī te ukûse, basese ná kūmerā pūra kumūa ba'patira merā. Tohowei kū tiga pátugare iña nūruewi maha. Kū o'būruekapu búa ba'â wero niwue maha. A'tiro a'pa be'to ehe nuâwue nákahara de'ko duhiwa. Kumūripea mariwue a'tiro u'tapa bui taboa pihire peho webasakū niwi AIMA. Toho werā ti pihi buipu duhiwa ná kahara. Meô ná basero merā a'tiro kumûro ehō nūko we duhira wema ná taha niwā ná AIMA ní masiôwa. Itiāra niwā kumūa tohowera pūra Ye'pamasa tohonika nikū U'mukohorimasu. To yu'uusā nerekea ukûse weri ma'ka kūhū niwi, a'pī yu'u pako makū Siripa bui kūhupu niwi, a'ri u'mukohori masupea yu'u pako marapu niwi Wamūña kūhū. O'ânu kūhū toho narē ba'patigū wewī. Tere ná baseâ tihī dū'porore mūrō uhu, ukû, pátu búa ba'â weniwana. Ukû taha nūka kū pako makū Tarcisio a'ri pako marapure o'pe merā wetiro baseya niwi. Kūpea mūrōro merā wetiro we kamota peoka weiti de'ro nise doâtisere, a'meri iña tutise wari bahuri niñu niwi. Toho weresa yu'uusā ni masiôwi nipetirā toho ná kahara merā duhi naînora. Wekawa tere basera mehepu nikarohota basetakū wereta pátu búa ba'â, mūrō uhû tere toho námerā duhi naîniraë o'būrue wewana. Te nituogupu tere ñetueowi. Be'ro wiâ būrueowi taha te ná kumûatiropu dahawue taha. Toho dahanohaka a'perā pátu búa ba'â nemō wewa. Yuhukera búa ba'â wewue. Toho te natiropu dahaka iña a'meri ná itiāra basi useti weniwa. Tohowe taha base nu ehawa taha. Te peo taha ná AIMA s̄uori toho duhi naînora nikarare wiâwa tere maha. Wiâ taha kū pako makū Tarcisio diakū biâre miñe base nu ehawi maha. Kū pako marapu pea to kūre ba'pati iñó duhiwi. A'tiro ná s̄uori weka wekereta a'pera pátu yaí nimi kūa nikara niwa. Tere merī butiagū weroho wakati maha, tere masikaputi warogū weroho wakati maha. Ná kumūa baserā werikurare AIMA peâ weõpari putikote wewana. Ná pátu da're ba'âka wekarohota wekotewa nákaharare. A'tirota wekote kara niwa ma'mapihia būkūrā ná dohi naînō werikurare niwa ná

kumúa. Meho numiâ mariyuka toho putiperota wero wakawʉ. Toho nika a'iro ʉ'tā peheri pihara tuyuka bu'pu wero meheta niwʉ topekera. Ná mumiâpekera mariwa to kahara nʉmosã numiâ nimiwa werapea meho ná poräre iñanʉrʉ wera wewa meheka. Tohonika ki da're ba'âkara ñoho wekara sôrã wetʉsa nakare maha. Nʉ ma'mʉ mitikʉ niwi Bʉkʉya kʉhʉpʉ a'rĩ tʉtʉ oäre kʉ a'pokaure potipewi. Ti oã merã potikowi añuro meriwi kʉpea. To kʉhʉpʉta niwi kʉ merã kʉhʉ kʉkerã meriwarokawi ti oäre putirore na baserã kahara wetiro baserikura toho wekotewa. Te baseke wiâra kerã yʉhʉ basaro merã wiâwa ná kahara. A'mukari weëste keho mʉha wewana a'to ʉ'musepe weëste mohoro, a'ti nukû kaha muîpū mʉhîpū mʉhatirope a'mukarire siôbʉrʉo, a'tiape muhîpū sârope siômʉô wewana. A'tiro werã a'tepʉ niräre nisiô dʉ'po weapʉ, a'te pátu, mʉrō, peêru tepʉ niräre e'ka dʉ'po weapʉ niräta wewana. Buipere ʉ'muse pati kahara nisasma niwa, a'ti mari niri patire nisama a'rã yokumasa, wai'ímasa pahara nisama niwa. A'ti pa'ti dokapʉre doâtisere koâ dihorí pa'ti nisa niwa. A'tiro ní yʉhʉ basaräta wewana. Kûpe toho nika diâkʉhʉpe ná wëtukepe soperi nisato nirã wewa. Ná te bʉkʉraye masirare tea soperi nirõwe. Te soperipʉ te purise tohonika doâtisere koâ wihiroma a'te basese merã. Ná kahara toho yʉ'ʉsare yʉhʉ basasere tohota weapa nirõ diâkʉ yʉtiwʉ. Merítikati yʉ'ʉsa yʉhʉ basa yʉti a'mesere. Yoka wewa te yʉhʉ basarero. Ná kaharapea meho duhiwa yʉ'ʉsapea meho pusa duhiwʉ toho wei ñohoâ wakati toho pusa duhima nimiñu. Tohowerã dʉ'poropʉma ñami wʉâwaka kûpâra, o'ko e'toa waka wekûpara. Toho wetikʉ niñu toho wakati ná kahara toho sʉori yʉ'ʉ basase weka. Añuro ná ʉ'pure iñanʉrʉpa po'se nʉmʉri nika, mirâpõra iñase nʉmʉri nika tutuârãti nirã. Da'ra tutuârati nirã toho wepara a'peroma. Tohowera toho wekûpara. A'tiro weräti nirã a'to dʉ'poropʉ masio miâpʉ yʉ'ʉ a'te pátu sʉori da're ba'â weniwa ohopʉ nimiâpʉ. Toho ná weke meräta sʉori wetiro basese sʉori weduhi nañño weräta wewa ná maha. Karẽ pátore ʉâmiwa napea meho marikaro niwʉ ná o'teke to O'ânʉ kaharapera. Tohowera maha a'te yokʉ pátu wekara niwa meho toho watikurese wihakakaro niwʉ. Añukawʉ toho nimirõ. Te karẽ pátupea ipitiñuse ni, añuse ma'rãriâka waparo tohonika tere sʉori ba'âka kerã bahu ni tohonika te karẽ werohota ʉ'mʉti merékawʉ niwa ná kumúa kahara. Tohonika te suâra kerã añuse merã tʉoãna weroni, a'rã mʉ'teã, mumikʉa, a'siro suâ nukuse nirowe te pátu. Toho weita yʉ'ʉ pakó a'ka bihi Paulinho Lima Tuyuka São Gabriel pʉ nika yʉ'ʉtiro sihagʉ ehagʉ seriñawi pehe ukû weka bero. Pátu ba'âti mʉ niwi. Ba'âwʉ nikama niwʉ. ʉ'ʉhʉ niwi ba'âtikaña niwi.

Piekose ni teâ, a'mukari purisesa yu'ruâku wenoku baha keâtise ni tea niwi. Te marikare tere ba'âsiri pueti tuhû ba'âusa mû niwi. Toho nita niwi ya makare nimiwi yu'ku kahaweri ku siôka ba'â wewu karôta niwi. Keoro nita wewi piekose nirô wewu. A'râ Witoto masatiropu ehagu añuro watiwû ní masiõ miâpu sô to dû'poropure. Tohowei ku yu'ku pako a'kabihi toho nika keoro nita wemi ní tuoñawu. Ku tere yu'ku dû'poro tere ná bukurâ da're ba'âka iñaku toho ni wewi. Toho nimi pehe niâpu teâ niwi ku o'teke. A'tiro pûri yasa nukûapu niwi. Da're ba'â masi wero u'aro wewu merëtikare to watise wihakawu weñaku toho ni masiôgwe. Tere pátu moâre morëgu kerâ merîro u'aro wewu keoro nise wihato niñu. Morë merëtikare to watise wihakawu tohowero a'tokorôta morëka keoro warosa ni morëporo nirowe niwa ná bukurâ kahara tita te pátu kase tohonika tere da're ba'âse kasere masiôra. Añuro u'mutiñuse, ipitiñuse, keoro yasa pesase wiha merekawu merigû ku da'rekare. A'tiro bahuse da're ba'âgu pûro a'manogu niñu wewi. Ku merîwi, ku añuse wewi nirôre to pátu ba'â duhi nañse da're basagu basagu nigû wepu. Toho añu da'regu añuro tuoñase merâ nise iñogu wepu, duhiri ututigu nise iñogu wepu, masa merâ añuro eheripôratise iñogu wepu toho merise kugogu mehetea wepu te pátu da're ba'âsere. Tere da're ba'âgu toho watise we wihirögapea duhiri utu môse iñogu wepu, masa merâ ñaro nise tuoñase iñogu wepu, nô nise wakûketise kugogu nise masa iñogu wenoparo to watise da're wihirogu. A'te ba'â duhi nañño wera bukurâ ná masikera a'meri ukû masiô duhi weresama. Tohowero duhiri ututiro ku'ku nirô u'aro weparo te kere. A'te basese, basase, kiti ukûse masigeti nigû werohota u'aro weparo te pátu da're ba'âsekera. Dû'poropure a'te basese wi'íseripu ná Ye'pamasa, U'mukohorimasa, U'tapinopôna ná te wi'íseri nikateropuma te da're ba'â kotegu nikûpu. A'râ peorâ ná nirâ. Toho nika ná nika kura yapa ku'ku nikûpu tere da're ba'â, be'ro s'ori ti wi'í nigûre duhi nañika te páture siôkote tohonika m'urô siâkote weigû. Be'ro merâ petiâ wakaro niwu u'pu toho wesetike a'tiro nika wi'í nimikara maha nikare naye wi'ísere da're nuko we wihaka be'ro toho wakaro niwu. A'to wakû tohoro kehoma taha ná bukurâ wetiro baserawe nirâ a'ti u'mukohore base a'po nuka niwa, be'ro wa'imasaye wi'íserire tohewe taha a'ti marî nirî pa'ti. To be'roputa base nohapu a'to masare weti wero tohoni narê doâtise wa'ri nirâ a'tiro we yapa da'reopu niwa ná baserâ kahara.

Ná kumûa basekere a'pe nûmupu biâtu ba'â tihu dû'porore to O'ânukuhu wiogu masare were wewi te witiro base nañikero. Añu niâparo ná base tuoñaka niwi

meho pħâra duhiri ututirâre dohke peharo kohoroâpħu niâma niwi. Toho waka tħoñara base kamota weapħu niâma meho tħomasi nisetiya niâma ní werewi. Toho ní taha biâtħu ba'âka be'rō wetiro ná basekere o'pe bue, mħororō uhu, we pâ, biâ yague wenorasa nipetira tere toho weya ni narē masiōwi. A'tiro wetiro basekere u'pħapħu buewe, puhtisteka wekaberopħu doātisere kamotaka wenokħu niñu wesa nise ní, masa ñatutise mariñu niñuwe nise ní tohonika wa'īmasa ná iñakehe noña marigħu nisa yu'ha nise wa te wetiro basekere bue, yague ba'â, weé pâ weka be'rōre. Toho wekabero nimika taha ná baserā were wħataha kematikħu, keyokokħu wesepħure, de'su ba'âsepħure, yokħu dħak seropħure watikaña ni masiōma. Toho nika pħo ba'â butiâ wetikaña, poestisere a'ra wa'īmasa tħusa warokama nárē wakokūgħu weroho wenosa niwa. Nápema a'tiro u'mutise nirō wesa niwa. Tohowei marī te pħo ke ba'âk napema a'tiro yo'kħu dħak weroho u'muti eħasa ná wa'īmasa tiropħure niwa. Tohowerā pħo kere ba'â butiātikaña ni masiōwa.

A' to Itiāpika pēri peheâro o'ohâ eħeârore a' te masiō Witoto masā, Leticiapħu ehagħi iñake, da're ba'âñake ni. Toho nika Ye'pamasa bħekura nasikere kħorā merā nerēkea ukū, tħo wekere te wawħu Kħsa De'ko O'ānħu wametiri makā. To Leticiapħure pħâro wawħu a'tiro yu'ha weña weke nikaro keoro wakaro a'pero keoro watikaro. Ná Ye'pamasa merăpema keoro diākħu wawħu ná da're ba'â weka iñi wekawħu. Nápekerā a'tia wetamoñu nitiwa. Náre tħo watise wihaka webasa bosarine nirō nikawħu tohowei toho iñara diākħu wewħu te pátu da're ba'ârore. Suāroma suātamo wewħu toħonika pâwerore wetamowħu. Toho tere a'tiro weya, wero u'awħu nirapea kumħua ní, bayaroa ní werā kahara niwa. Tħo Leticiapħure bħekura masire kħorare espanhol ħinemka merā "abuelo" niwā. Náre sħor te nohokasere a'tiro werā ni weħema mħter ē "maior" ni ou "gobernador" niwā. A'rā pħâra toho wemetise kħorā bħekurā ná ħekusħumħa masikere kħo werā nirā wewħu. Ná te pátur da're ba'âra pekerā toħota masikurerapħu nirā wewħu. Toħowaro eha tere da'ra ba'âro meħeta nikaro niwħu. Toho wemarō meħeta ni. Basese merā tħoñha da're ba'âse nirō. Niku bħeku pátu suâra nika añuro te'se marirō merā waqtin nirō niparo tħa te'kerā. Toħowe suātamosiha, da're ba'âtomo wetiħañu ukuse bokase niparo. Toho buero niparo te bħekurā masisere. Añuro eheripōratiri masu nimi ni, masare wetamoñuta nisiri ní te kuxxasere weopeopħu

a'te kiti ukûse, basese, basase, nuku kahse o'ko, a'kasuse pehe masiô weopeopu yoaka kue kumûre ba'pati weka. Toho kure sisere weopeogu kuta iñanurû wei wepu. Pekasa buegure iñiô masiôseti weroho wei wemi kue kumû kerâ. Papera merâ meheta ni, mehô tñoñese merâ ni a'te Ye'pamasa ná masisere masisirikare. Te kue tñokere da'raropu, wa'í weë siharopu, nô sihara tohonika wa'í wâgû, kariä tihi dñ'por, tñ'su kihigû tere tñonururô nito niwâ ná kumûa. Toho wepûrigu bo'kanowu, masinowu niwâ. Te pátu da're ba'â tutuâya nirâ taha ñami wñâwa kaña nikûpâra bukûrâpua. Añuro tutuâñuro nirâ wekûpâra. Te ukû duhi nañise nikarâ ne te nirô marîro duhirâ wepara napua ñami wñâwa kâkarapua. Tñôña duhi, duhiri utiti nikapâra yoka te ná bukûrâ nokôro ná ukû tuâ ehâ nañokukapu. Nápua karirâ nitipâra meho sonirâ ohopu nipara. Tohowera karôta sokeho wñha wakarâ watahapâra, o'ko e'toâwaka werâ warâ. A'te ná kumûa masiô wereokere a'tiro nipari ne niwu toho da're ba'â ma'kase mehetea nikaro niwu. Te dñ'sarota to watikaro niwu yu'ure a'râ Witoto masa tiropu da're ba'â iñaka. Tohonika yu'ur pekerâ uí kurese merâ wetamogu wakati, wisiâ wabosaba, keoro warosariba nise merâ tohowero toho wabutiâtusawu. A'te to watika wese nirôwe niwa ná bukûrâ masirâkahar toho nô nirô tñoña ma'sere. Yu'ur basipea toho keoro webuhugu wekati, nitikaro niwu. Añuro u'pu karasagû, u'pu tutuâgû, dirotiñugû, añusere eheripôratigû nise mukure kakâgu niwu ná masikahar añuro werekapuma maha. Xingu kuhu Tabatingapu niri maka kuhu a'tiro niwi a'ter mu'ur yu'usaye masisere tñoguti niño keropema yu'usa ñemekare ukû masiro ní niwi. Toho tere ukû masika a'te masisere were masiôse wenose nimiâpa niwi. Kuhu a'râ Mirañamasa kura kuhu niwi. Ku buhi da'reku niwi nika basawi'í to Tabatingapu. Ti wi'ire suoria basase weiti weku niwi ku buhi Erbano Miraña wameti. Ná toho weatihu dñ'porore nika muhipû a'po toho suori werâ tira niwi kuhu. Basa bue, masa pôterise a'tiro nito ni bue, a'tere basarasa nirâ suori base bue weno niwi a'râ ma'mapihiare tohonika noâ tere namerâ basatamo werâti nirâre niwi. Keorota nirâta wewa. Toho te basa tehore bue werâta taha, a'te doâtise, ñatutise, a'meri u'se, ñaro a'perâ tñoñase nibosa nirâ base kamota wekarâ wepâra taha. Tohonika a'râ wa'í masâre nisiôdupo, naye wi'iseripu nâre ñañe dñ'poka wenoto niwâ. Nápua basari numupure doê wetihara doâtise o'ori, wihirôri nirâ. Tohota wewa. Toho werâ ti ná basari wi'í nika universidade weroho nirôwe niwi. Meho kue buku toho webosa nikarore we bahureõtikati pehe muhipûriâka niyuka. A'tiro we nisetima, katima, weopeositima ná masisere ní wese añu tahawu. Kuhu

nikarohota diâkasapū masisirigū naye ñemekarire ukû masirõ ɻ'aro wewū. Toho weiti nigu yoaka namerã nirõ ɻ'aro wewū ou tere toho nimi nikere gague ma'gupu waro nirõ wemikaro niwū. Toho wemiwana ná pekasa marika. Poterikahara wateropu warâtira ná ñemekare bueyu taharãpū seriña buesiâsepü eha mûha miwana. Ne toho wematigü wa añuro watika. Meho añuro wakawū weropea a'to dû'poropu ma'mapihi buera merã ba'pati wetiâñu. Pehete muhipûri niyuka naye ñekari diâku ukûse o'tikati. Yoka niñupurika meriâ wabokū niwū. Be'ro a'petero waüti taha. Ná pekerã taha de'ro nika a'tisari mû'ü taha a'tore taha ni seriña mûhawa. Niku nûmu natiro sihagū waüti. Tuoñasepuma a'peteroma topūta ni weiwe nápukerã naye katise añuro weseti niwana nise merã. Masarë añu pôteri ñe, ná masisere masiô, weremasiô, weño, bue wawana nirõ merã. Yu'ü katiro nisepū topū narë duhi nañño mûha weka a'terore bahuro nikasa. Bahutitisa. A'tipûri yu'ü ohoâkere pûro topū nike, ná naye basa wi'ísipū basake bahuamaha. Ná bukura witoto kahara toho niwa nikati a'te pátu ba'âku ne o'ko bohosome a'topure niwa. A'te pátu niko numiô weroho nigo weroho ni a'te niwa. Napema te pátu numiô mako nipo. Toho werota añuro iña nûrero nirõ weparo te pátu o'tekere niko numiore tûsaro werohota. Toho weita tere ba'âuti mari basi seriñaro niparo de'rowei tere ba'âuti weti, de'rowei ba'âusari, de'rowei ba'âti yu'ü nirõ niparo. Tohoni weita añusere tûonuru wetihâü bu'â ba'âro niparo. A'te masisere ɻ'âsa, a'te basasere ɻ'âsa, a'te masare ukû peô merisere ɻ'âsa, weseri kasare da'ra ba'â weka masisere ɻ'âsa nirõ niparo. Te'ta ɻ'âsa ni wakû wero niparo. Nakahara tiropu sâ duhi nañño wegü te ná nañño kûkapu wihamo niparo, keoro wesetiro to niparo. Tohowei añuro nûkaropu ná masise werekatikaropu nûkaku te yapa da'reoro niparo. Naññokûse ni a'tiro ɻ'mukoho de'ro wakere, ná ukû duhi kere a'tiro wemiâpu, a'tiro weapu níse ní tere tohoni suori duhi naññogü. Ná masirâkahara basi tere a'merî toho nima. Toho nitaha yapa da'reôrata nañño nirâ, sônirâ, ñamiâka toho o'orâtaha ni yapa da'reôma. Ná bukûrapu ná wekere wakû wetihara a'tirota wekûkara niwa nakerã ní masiôma to ma'mapihia nirâre, to nátiro iñara eharâre ná masirakahara.

WERE TUAHA NŪKŌRO

A'ti pūrire p̄re a'te pátu kasere o'ohâḡ Ye'pamasa ná masise, ná t̄oñase, ná katí ñake, ná weñake merā da'raw̄. Ná ñekus̄ m̄hap̄ masike nirō we teâ toho wero a'te kiti ukûsep̄, basesep̄ tohonika a'te basasep̄ ni teâ tep̄ ni Ye'pamasa ná masise. De'ro nise a'ti ʉ'mukoho wakere masiôtira tep̄ ná ukû wakōma. Doâtise kasere masiô ukûrā tirâ tep̄ta taha ni taha. Nipetise de'ro nise a'ti ʉ'mukoho wakere, wasere, wa'tehere tep̄ ná miwakō n̄ ukûsetima, masiôsetima. A'tiro nisere masiô o'ohâ n̄wu 2018 nika ná pekasa ñemeka merā "Coleção Reflexividades Indígenas" nínow̄ tere. Ye'pamasa kerâ kuôma a'tiro ni a'to, a'tiro bahuse nito, a'tiro tuôña nô a'tere nise kuoma ná pekasa werohota meho ñemekare masitika diâsanî weropea nisere masiôw̄. Toho toho nisere tî Coleção p̄re português ñemeka merā masiô now̄. Náp̄ tohonikera a'perare s̄t̄ori ná buesep̄ toho niâpara ná ye'pamasa ná masise ni were masiô tamôato nirâ toho wew̄. Toho wero a'ti p̄rip̄re nirôsa a'te kiti ukûse, basese, basase nise. Tep̄ sañase merâ a'te pátu kasere masiô o'ohâke ni. Ne nopetea du'tita basiôwe teâ. Te'ta nirō ná pekasape nika teoria classica nise ná Ye'pamasare. Tohowei a'te kiti ukûse, a'te basese tohonika a'te basase teoria classica Ye'pamasa nito ní. B̄k̄ Xingu-Tabatinga k̄h̄ b̄k̄ nikarohota tere añuro tohota ni niḡ ná Ye'pamasa ñemekare masîro ni. Tohowei tâ a'ti p̄rip̄re Ye'pamasa ná ñemeka merâ o'ohâke ni. A'te ná masise a'tiro o'ohâse marikaro niw̄ yʉ'usare. A'tiro ʉ'sero merâ diâk̄ masiôseti weke mimikaro niw̄. Tohowei a'to masiô ná toho tere ʉ'sero merâ diâk̄ masiôsetikere de'ro ní ná iñaseti, wereseti ná wekere. A'te tere masiri kura kahara diâk̄ k̄oke nirō wemiparo, k̄ok̄ parâmi diâk̄ k̄oke nimiparo, k̄ porâ dihâk̄, k̄ parâ merâ diâk̄ weopeoke nirō wemiparo. Meho buese merâ pere meheka kure nito niw̄ narê, a'tiro masise k̄okara parâ merâ, porâ nirâwe yʉ'usa kerâ nisepe ní pekasa waterop̄re niw̄. Toho wetikare ná pekasa a'perâ marîre ñaro iñara, iñasetirâ masise mõrâ nima nise ukûsetima tohowera narê niwe kuo yʉ'usakerâ nisere narê masiôti ni toho we niw̄. A'tiro ná marî ñekus̄m̄ap̄ wekaro noho katiseti weiti niñu tere t̄o m̄sa kahara nikarohota beti, m̄sa wereke nuk̄ sirutû wero nibosa yʉ'ure niw̄. Meho no yʉ'ure sâsopoâk̄osa weipea niw̄. Sâтика tohota nik̄sa niw̄. Kumûa, baserâ, masirakahara ná masisemerâ a'te pátu añuse ní, basari n̄'m̄ nika ná peñara merâ a'meri tere siô, b̄a ba'â weseni, duhi nañoro nik̄ porâ merâ tere siô masise narê weopeo wesetike

nito nere masiō wirōrowe a'ti pūri. Te pátu Ye'pamasa ná da're ba'â wese yasase wihâ ne a'peye ñase morēnoña marise ni. Tere ba'ârati nirā baseka wema taha basese merā. Toho ba'â makatima. Te merāta kʉ masise tʉokere tʉonʉre tʉoñari masʉ, tʉoñase añuse kʉogʉ niseti wami. Kʉre kumû, basegʉ tohonika masigʉ ehôno. Te pátu ʉ'mʉ kʉ oãʉ'pʉri nirō tere ná pekasapea identidade ehoma. A'to ʉ'mʉ kʉ oãʉ'pʉri nirō pehe ukû tʉoñase kʉo. A'peroma ʉ'mʉ kʉ masise, katise, tutuâse nise tʉoñase kʉoto toho oãʉ'pʉri nirō. ʉ'mʉ wimaʉ bahuakare kumû wimañʉre ʉ'pʉ a'mêsho basegʉ páturete wamepeomi taha tohowei kʉre pátugʉre iñaronohota añuro wero níparo kumû wa'kʉhʉ, bayá wakʉhʉ ni wepʉ kʉā toho wenokʉ. Kʉ ʉ'pʉ nikaro weparo tigʉ toho wetikara tigʉ a'to bahurope ñañi nʉka, pūri marī werohota wakapʉ wimañʉ. Toho wari niñu kumû añuro weapa nisami pakʉsʉmʉâre. Añuro wimañʉre iña nʉrʉrika a'te surise, matise, wisiâse, dipetise wasato niwa. Kʉ añuro masise merā bʉkʉâ bokʉ. Toho wari nirā añuro ba'âse yʉ'sekepʉ, sirise yʉ'shoke diâkʉ serirō níparo. Bʉkʉpʉ nika numiō merā nirō mariparo toho tere wetikaña nika tʉotigʉ ñaro wase, yʉ'rʉse níparo. Toho wero añuseta nímiro toho waka wese ni betikare, siôtikare. Keoro tere base e'kanokʉ beti, siô, o'ko e'toa wekare keoro waparo. Tohowero te pátu de'ro wese niti? Masa merā shori duhi nañiôka wese, tere bʉa ba'â masise tʉ duhise, a'meri a'tiro we da'rara ní ukû a'mêsho ka wese ni teâ. Tohowero tere duhi nañora tohonika basa nʉmu nika ná kʉose ni tea. Meho tere ba'âkara nirā nípetirā masise kʉorā nitima. Ná bʉkʉra nirohota nikarera wa'â teâ taha a'ti kiti ukûse, basese, basase. Nípetise de'ro wetise ná kumûa wereo masiôkema a'ti pūripʉ diêwõ peômi, meho dʉsasa a'peye niwa ná kahara a'perâ a'peye masi nemosama niwa. Ná kahara masiôkaro poteôro ní a'ti pūripʉre. Yʉ'ʉ poteôro da'rapʉ a'te pátu kasere. Te a'tiro ukûse diâkʉ nikere paperapʉ diekûpeo weno, ná dʉ'popapʉ diâkʉ kʉokera. Te pátu marikare dʉhari wa, masirâkahara a'meri ukû do'kayu we duhi boke wenoña mari a'peye marire. ɻ'pʉta a'tiro niseti Kʉsa de'ko nirâre. Te o'tetikare, tere da'ra ba'âse marikare te pátu kasere ukûse, masiôse maribosata ní tʉoñawʉ. Tô Kʉsa De'ko kahara o'tero we niwa, ná ñekʉsʉmʉâ weka iñawʉ niwa, meho da're ba'âro diâkʉre wetisa niwa nakerâ toho nika a'te tere base ba'âse dʉ'sawʉ niwa. Tohowero a'to te kasere nerêkea masiôka añu butiâro wa niwa. Da're da're ba'âuti niñu ʉ'pʉ tutuâro mehe diâkʉ ʉ'â a'te kumûa ná masise, ukûse masirō nirō toho wetikare toho watise bahuâka. Tere masika de'ro niwi da're ba'â, shori duhi nañño, basariwi'ípʉre shori peñarare neôku

basa weri nūmure pátu a'meri siô do'kayu wese nirōwe. Toho nika masiro ni taha a'ra wa'imasare base nisiô dû'po wese mari ní taha napu iñatutiri niñu, napu tere u'ori niñu. Da're ba'âgus pekerã añuro duhiri ututi, añusere tñoñaseti niñu u'a teâ taha. Nikupôrati wetihánu tere suorie búa ba'âsmi nise merã. Te kiti ukûsere, tere base ba'âsere, tere ba'âuti wa'imasare nisiô dû'posere mais ni a'pero weroho wese meheta ni. Te masimitikus ní a'pi wese wetigus ñaro tñoñase merã dohoreôkapu toho wesere dohase ehoma tohonika pátu ba'âse mehâ dohakapu kumû ñase dohoreôse kugus. Tere ba'â wetihara ná masisere a'meri a'tiro niwato, a'tiro niwu kiti ukûse bukuräye ni ukûra ba'âse ni. A'tiro ni masiôseti a'te pátu kasere.

SERIÑA BUESIÂROPÚ MIKE

Foto 01. Na Casa Hija em 2018, Universidad Nacional da Colômbia-UNAL. Ouvindo a experiência e vivência entre os povos indígenas da Colômbia do Prof. Dr. Juan Álvaro Echeverri,

Foto 02. Coletando folhas de pátu na roça da Casa Hija-UNAL, em 2018.

Foto 03. Torrando folhas de pátu na Aldeia Bora, km 18.

Foto 04. Pilando folhas de pátu torrada, na aldeia Bora, km 18.

Foto 05. Kumûa e AIMAs na Oficina de Pátu, abril de 2019, comunidade Serra do Mucura. Arquivo pessoal. Crédito: Edilson Villanueva

Foto 06. Kumû Tarcísio Barreto, coorientador - transmitindo sua experiência e conhecimentos ancestrais Ye'pamasa. Arquivo pessoal. Crédito: Edilson Villanueva

Foto 07. Coleta das folhas de *pátu* no quintal do líder e AIMA Roberval Pedrosa, comunidade Serra do Mucura, médio Rio Tiquié. Arquivo pessoal. Crédito: Edilson Villanueva

Foto 08. Retorno da coleta das folhas de *pátu*. Comunidade Serra do Mucura. Acervo pessoal. Crédito: Edilson Villanueva

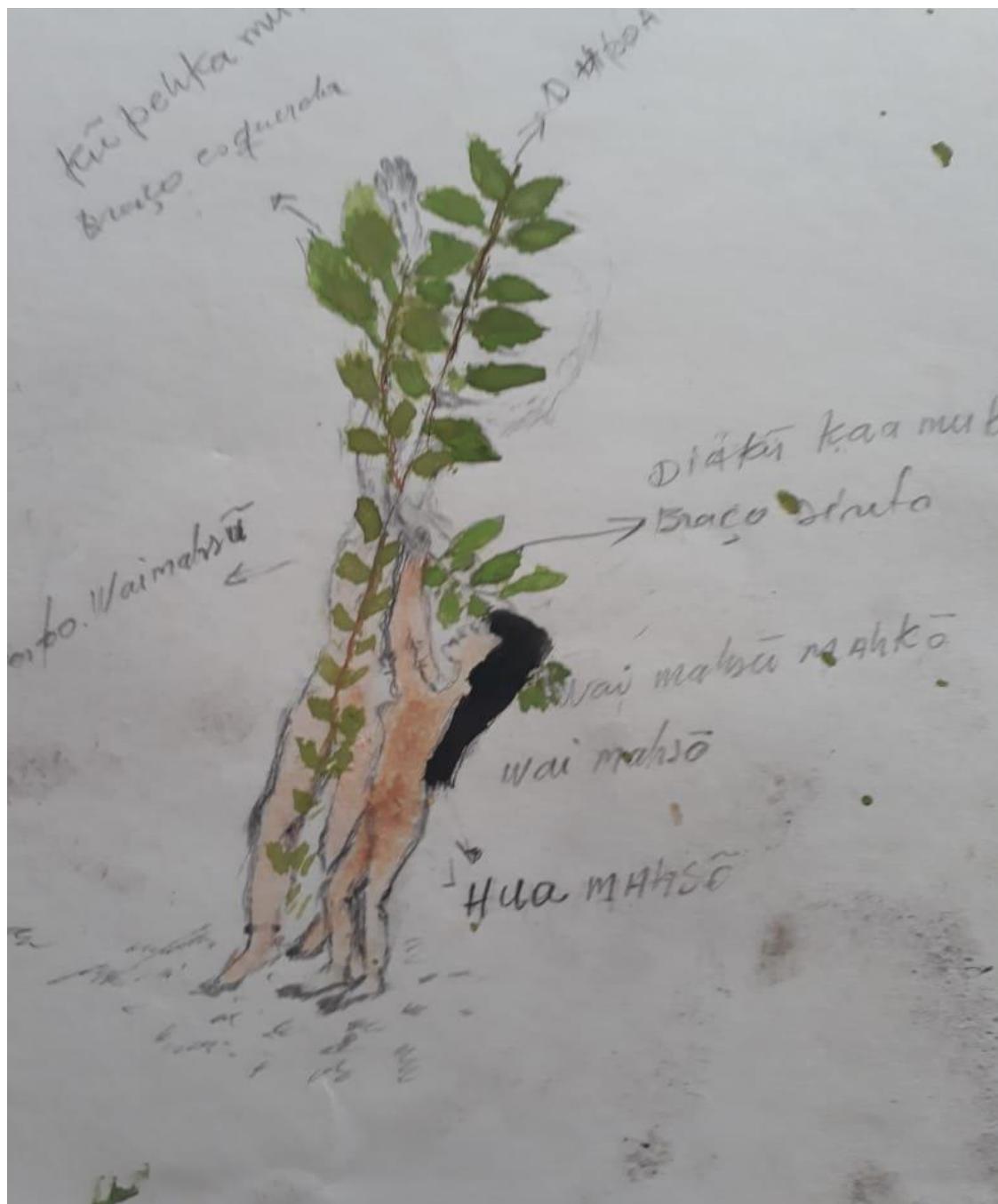

Foto 09. Desenho do *pátu* como coluna e corpo do *Wa’ímasú* e *Ye’pamasú*.
Desenhista: AIMA Ismael dos Santos, da comunidade Stº Antônio, médio Rio Tiquié.

REFERÊNCIAS

- AZEVEDO, Dagoberto Lima (Suegʉ). **Forma e conteúdo do bahsese yepamahsã (Tukano):** fragmentos do espaço di'ta/nʉkʉ. Manaus, Universidade Federal do Amazonas (PPGAS), 2016. Dissertação de mestrado.
- _____, Dagoberto Lima (2021). *Pátu: o “pó da memória” dos conhecedores Ye’pamasa. Mundo Amazônico*, 12 (1), 136-152. <http://doi.org/10.15446/ma.v12n2.87541>
- BARRETO, João Paulo Lima. **Wai-Mahsã: Peixes e Humanos** - um ensaio de Antropologia Indígena. Manaus, UFAM, 2013. Dissertação de Mestrado.
- _____, João Paulo Lima (org). **Omerõ:** constituição e circulação de conhecimentos Yepamahsã (Tukano). Manaus. Universidade Federal do Amazonas. Núcleo e Estudos da Amazônia Indígena (NEAI), EDUA, 2018.
- BARRETO, João Rivelino Rezende. **Formação e transformação de coletivos indígenas no noroeste amazônico:** do mito à sociologia das comunidades. Manaus, Universidade Federal do Amazonas, 2012. Dissertação de Mestrado em Antropologia Social.
- _____, João Rivelino Rezende. **Formação e transformação de coletivos indígenas do noroeste amazônico:** do mito à sociologia das comunidades. Manaus: EDUA (Coleção Reflexividades Indígenas), 2018.
- BRÜZZI, Alcionílio. **A civilização indígena do Uaupés:** observações antropológicas, etnográficas e sociológicas. 2^a ed. LAS - Roma, 1977.
- BUCHILLET, D. **Maladie et mémoire des origines chez les Desana du Uaupés (Brésil):** Conceptions de la maladie et de la thérapeutique d'une société amazonienne. Doutorado. Nanterre: Université de Paris X, 1983.
- CHAGAS FILHO, Admilton Freitas das. **A roça, a colheita e a festa:** uma etnografia dos roçados apurinã da aldeia Terra nova. Dissertação de Mestrado. PPGAS-UFAM, 2017.
- DAVIS, W. (2001). **El río:** exploraciones y descubrimientos en la selva amazónica. Trad. Nicolás Suescun. 3^a ed. Bogotá: Fondo de Cultura Económica; El Ancora Editores, 2009.
- DIAS CABALZAR, Flora Freire. **Até Manaus, até Bogotá.** Os Tuyuka vestem seus nomes como ornamentos. Doutorado em Antropologia Social, USP, 2010.
- DUTRA, Israel Fontes. **Xamanismo Uhtāpinōponā:** princípios dos rituais de pajelanças e do ser pajé Tuyuka. 2010. 237 f. Dissertação (Mestrado em Ciências

Sociais) – Pontifícia Universidade Católica de São Paulo, São Paulo, 2010.

ECHEVERRI, Juan A., Edmundo Pereira. “**Mambear coca não é pintar a boca de verde**”: Notas sobre a origem e o uso ritual da coca amazônica”, en B. Labate & S.Goulart (ogrs.), *O Uso Ritual das Plantas de Poder*, pp.117-185. Campinas: Ed. Mercado de Letras/FAPESP, 2005.

_____, Juan A., K!NERA! Hipólito C. **Tabaco Frio, Coca Dulce. Jírue diona, riérué jíibina.** Ed.: Universidade Nacional da Colômbia-Sede Amazônia. Letícia, Amazonas. Ed. Guardalupe Ltda, Bogotá, D.C, Colômbia. 2ª Edición Revisada, 2008.

GEERTZ, C. A interpretação das culturas. Rio de Janeiro: LTC, 2008 [1926].

HUGH-JONES, C. **Desde el río de leche.** Procesos espacio-temporales en la Amazonia noroccidental. Ediciones Universidad Central. Bogotá, D. C., Colombia. 1ª edición en español, 2011.

HUGH-JONES, S. **La palma y las Pléyades.** Iniciación y cosmología en la Amazonia noroccidental. Ediciones Universidad Central. Bogotá, D. C., Colombia. 1ª edición en español, 2011

KARADIMAS, Dimitri. **La parale engendrée:** Analyse des conceptions miraña de la prise de coca. In: JAMARD, J-L; TERRAY, E; XANTHAKOU, M. (Org.). En substance. Textes pour Françoise Heritier. Paris: Fayard, 2000.

LOLLI, Pedro. **As redes de trocas rituais dos Yuhupdeh no Igarapé Castanha,** através dos benximentos (mihdiid) e das flautas jurupari (Tí'). 2010. Tese (Doutorado)-Programa de Pós-Graduação em Antropologia Social, Faculdade de Filosofia, Letras e Ciências Humanas, Universidade de São Paulo. São Paulo, 2010

MAIA, Gabriel Sodré. **Bahsamori:** o tempo, as estações e as etiquetas sociais dos Yepamahsã (Tukano). Manaus: EDUA (Coleção Reflexividades Indígenas), 2018.

MARINHO, Oseias Ramos. Identidade e hierarquia entre os Turopolá do rio Tiquié, Amazonas. Dissertação (mestrado) - Universidade Federal de Pernambuco, CFCH. Programa de Pós-Graduação em Antropologia. Recife, 2012.

RAMOS, Danilo. **Círculo de coca e fumaça:** encontros noturnos e caminhos vividos pela Hupd'ah. 2013. Tese (Doutorado) - Programa de Pós-Graduação em Antropologia Social Faculdade de Filosofia, Letras e Ciência Humanas, Universidade de São Paulo. São Paulo, 2013.

SULKIN, Carlos D.L. **Muinane:** un projecto moral a perpetualidade. Merdelín: Editora Universidad de Antioquia, 2004.

SCOLFARO, Aline (org.). **Pelas águas do rio de leite**. São Paulo: Instituto Socioambiental; São Gabriel da Cachoeira: FOIRN – Federação das Organizações Indígenas do Rio Negro, 2018.
https://www.youtube.com/watch?v=Cirpl_a_FJI&t=91s

SARMENTO, Francisco da Silva. **O médio Rio Negro Indígena**: aspectos históricos, Socioculturais e panorama antropológico contemporâneo. Universidade de Brasília. Departamento de Antropologia. Programa de Pós-Graduação em Antropologia Social. Dissertação (Mestrado). Brasília, 2018.

TÓBON, Marco. **Humanizar o feroz**: uma antropologia do conflito armado na amazônia colombiana. Tese (Doutorado)-Programa de Pós-Graduação em Ciências Sociais, Universidade Estadual de Campinas, Instituto de Filosofia e Ciências Humanas. Campinas-SP, 2016.